

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Философски факултет

Катедра „Социология“

Здравко Сталев Ангелов

**ТРАНСФОРМАЦИЯ НА ТВУ СЛЕД ПАДАНЕТО НА РЕЖИМА
НА ДЪРЖАВНИЯ СОЦИАЛИЗЪМ В БЪЛГАРИЯ**

ДИСЕРТАЦИЯ

за присъждане на образователна и научна степен „доктор“

в профилирано направление

3.1. „Социология, антропология и науки за културата“

Научен ръководител: доц. дсн Милена Якимова

София

2023

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД.....	3
ТЕОРЕТИЧНИ ПОНЯТИЯ.....	9
ЧАСТ ПЪРВА. ПАРАДИГМА НА БОРБАТА	16
ВЪВЕДЕНИЕ	16
ГЛАВА I. СИСТЕМАТА НА СПЕЦИАЛНИТЕ УЧИЛИЩА В БЪЛГАРИЯ ДО 1989 Г.	17
I.1. Кратка институционална история на детското правосъдие в България	17
I.2. Специализираните училища в България по времето на режима на държавния социализъм	20
ГЛАВА II. НАКАЗАТЕЛНА ГРИЖА	55
II.1. Необходимост от създаване на понятие	55
II. 2. Граници на понятието.....	56
II. 3. Наказателна грижа през социализма.....	57
ГЛАВА III. НОРМАТИВНА УРЕДБА НА ИНТЕРНАТА В БЪЛГАРИЯ.....	68
III. 1. Системата за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните или каква е идеята на социалистическия нормотворец за детското правосъдие.....	68
III. 2. Комисиите и създаването на цялостна надзорна мрежа	70
III. 3. Структура на комисиите	74
III. 4. Другарските съдилища: просмукването на детската наказуемост	76
III. 5. ДПС: „полицейските“ функции на образователното министерство.....	80
III. 6. ТВУ	81
III. 7. Професионализиране на системата.....	87
ОБОБЩЕНИЕ.....	91
ЧАСТ ВТОРА. ЗАКРИЛАТА.....	105
ВЪВЕДЕНИЕ	105
ГЛАВА I. НОРМАТИВНИ ПРОМЕНИ ПРЕЗ 90-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК.....	106
I. 1. Промени в нормативната уредба на системата на ТВУ	106
I. 2. Първи промени в системата на ТВУ – създаване на системата на ВУИ и СПИ.....	106
I. 3. Предоставяне на социални услуги като форма на грижа за малолетните и непълнолетните.....	123
I. 4. Изграждане на система за закрила на детето.....	125
I. 5. Парадигма на борбата или как системата за борба с противообществените прояви става част от закрилата.....	130

I. 6. Училищната институция като място за взаимодействие между парадигмите на борбата и закрилата	132
I. 7. Институции в парадигмата на борбата.....	133
I. 8. Институции в системата на закрилата.....	136
ГЛАВА II. ВУИ И СПИ	139
II. 1. Системата на ТВУ до 1996 г.	139
II. 2. Преобразуване на системата на ТВУ в система на ВУИ и СПИ.....	140
II. 3. Трансформация на системата на ТВУ или как функционират корекционно-възпитателните заведения Възпитателно училище – интернат и Социално-педагогически интернат	142
II. 4. Трансформации на грижата в системата на ВУИ и СПИ. Наказателна или приемна грижа	152
ГЛАВА III. ТЕРЕННО ИЗСЛЕДВАНЕ	159
III. 1. Встъпителни бележки.....	159
III. 2. Институционалното взаимодействие на системата на ВУИ и СПИ с масовото училище в рамките на българската образователна система	160
III. 3. Масовото българско училище като място на среща между парадигмите на закрилата и борбата. Резултати от терена	162
III. 4. Изследването на училища в София като специфична форма на прилагане на парадигмата на закрилата	165
III. 5. Теренната работа в Пловдив – пример за локално прилагане на парадигмите на закрилата и борбата	180
III. 6. Прилагането на парадигмата на закрилата и борбата в гр. Русе през призмата на свиващата се образователна институция.....	185
III. 7. Училища в Стара Загора	188
III. 8. Предоставяне на закрила в масовото училище. Сравнение между училищата	192
III. 9. Съжителство между парадигмите на закрилата и борбата в корекционно-възпитателните заведения. Резултати от терен.....	197
ЗАКЛЮЧЕНИЕ	229
ЛИТЕРАТУРА	238
ПРИЛОЖЕНИЕ 1	247
ПРИЛОЖЕНИЕ 2	251
ПРИЛОЖЕНИЕ 3	255
ПРИЛОЖЕНИЕ 4	261
ПРИЛОЖЕНИЕ 5	264

УВОД

Какво можем да научим за обществото през начина, по който то категоризира поведенията на младите хора и се стреми да влияе върху тях? Това е в сърцевината на настоящото изследване за трансформацията на интернатната грижа.

Централният му предмет е преобразуването на системата на Трудововъзпитателното училище (ТВУ). Контекстуализиран е в техниките на упражняване на власт при организацията на дисциплинарни институции и вписването им в цялостната институционална система за контрол на населението. Как те се променят с трансформацията на системата? Какво е новото в разбирането за прилагането им върху малолетните и непълнолетните граждани, както по възрастов, така и по етнически принцип? Трансформацията на интернатната система в България се случва в условията на преобразуването на системата на тези техники за контрол.

Тезата, която защитава дисертационното изследване може да се резюмира по следния начин: трансформацията на интерната е процес, протичащ на етапи в условията на преобразуването на системата, наследена от държавния социализъм, като паралелно се изгражда и напълно нова система. Трансформацията протича в условията на силна съпротива между институциите на двете системи и е възможна, и заради самата тази съпротива.

Дисертационното изследване е разделено на две части. Първата част – *Парадигма на борбата* проследява монопарадигмалния институционализиращ дисциплинарен дискурс, провеждан като форма за регулация на въпросите, отнасящи се до малолетните и непълнолетните граждани през социализма. Тя е пряко отражение на институцията за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните във времето на социализма – системата на ТВУ. Първите три глави на дисертацията описват институционалната история на системата на трудововъзпитателното училище, като специфична форма на социална структура, която оказва институционален контрол върху „опасния“, непокорен или по някаква причина считан за различен малолетен/непълнолетен, в следствие, на което върху него се прилагат дисциплинарни механизми и техники за неговото поправяне.

В първа глава (*Системата на специалните училища в България до 1989 г.*) се разглежда създаването на ТВУ като образователна институция и неговото развитие през годините на държавния социализъм.

Във втора глава (*Наказателна грижа*) е въведено и обосновано понятието наказателна грижа, като основно възпитателно средство в социалистическия интернат. Чрез наказателната грижа трайно се институционализира настанения в ТВУ ученик.

В трета глава (*Нормативна уредба на интерната в България*) се анализира нормативната уредба на интернатната система, за да се опишат условията за възможност за съществуване на институцията в този ѝ вид. Установява се точното място на интерната в институционалната структура на обхващане на детството. Проследява се в какви концептуални схеми се поставя детското и юношеското поведение; как се мисли то; как се отсъжда върху поведението на тази възрастова категория; как се променя дискурсивно-институционалната система с течение на времето?

Цялостният анализ на нормативната уредба (закони, правилници за тяхното прилагане и правилници за вътрешния ред на всяко от учебните заведения) касае интерната в България от неговото създаване до днес¹ и проследява промените му; показва преминаването от юридическата теоретична материя към употребата ѝ на терен; описва прилагането на дисциплинарни техники за управление и контрол върху настаненията в корекционно-възпитателните заведения.

Проследява се създаването на ТВУ, като паралелна образователна институция, в която се налага грижа за настанения в интерната, чрез възпитателен надзор, посредством нормативно заложената инфранаказателност. За описването на корекционно-възпитателния процес, чрез който се конституира/неутрализира „опасния“ индивид е използван понятийният апарат на Мишел Фуко, което не е прецедент при анализ на властта и властовите отношения през социалистическия период у нас².

Понятията *биополитика* и *дисциплина* са от значение за разбиране социалната функция на интерната. Чрез понятието *биополитика* се показва разположението на специфични категории от хора в различните корекционни институции от системата на ТВУ. Разпределението на телата в пространството е необходимо, за да изпълнят зададените им от режима на държавния социализъм цели. Понятието *дисциплина*

---

¹ Нормативната рамка приключва в границите на периода валиден до края на докторантурата – 2021 г.

² Тук следва да се посочат изследванията на:

Бунджулов, А. (1995). Хетеротопии. София: Изд. Критика и хуманизъм;

Бунджулов, А. (2011). Как да мислим социализма през хетеротопичност. В: Социологически проблеми, кн. 3-4;

Канушев, М. (2015). Историческа социология на наказателните политики в България. Том I. Изд. на Нов български университет;

Канушев, М. (2016). Историческа социология на наказателните политики в България. Том II. Изд. на Нов български университет;

Канушев, М. (2020). Историческа социология на наказателните политики в България. Том III. Изд. на Нов български университет; и др.

проследява дискурсивната линия, която следва отделният индивид в интерната, дисциплинарните механизми и техники за производство на покорен и икономически ефективен гражданин на социума във времето на социализма. Разгледани в тяхната взаимовръзка двете понятия обрисуват дисциплинарните механизми за производство на социалната единица на проекта за социалистическо общество – младият човек.

Понятието *хетеротопия*, заимствано от А. Бунджулов показва как образователната система, формирана посредством интерната ТВУ е пряко отражение на социалистическото общество. В интерната непокорният индивид е отделен и превъзпитаван, съгласно правилата и нормите извън институцията и получава легитимност и право за живот в обществото при напускането на системата на ТВУ, след изпълняване на конкретни изисквания. С други думи ТВУ е институцията, която коригира девиацията във времето на социализма. При проучването на архива на Централната комисия за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните се търси потвърждаване на това твърдение. Фонд 1283 от Централния държавен архив (ЦДА) представя единични казуси и показва специфичната за периода на социализма реторика. Обсъжданията в комисията позволяват читателя да намери конкретни отговори на въпроси, свързани с дисциплинарния проект за девиантната младеж, въдворявана в ТВУ.

Във Втора част на дисертацията – *Закрилата* понятията за *дисциплина* и *биополитика* придобиват ново значение. Те са символно натоварени и са едновременно употребявани в няколко дискурсивни линии. В първата – чрез употребата им продължава да се маркира биографичната траектория на настанения в интернат. Във втората – на дискурсивно и нормативно ниво, преобразуват корекционно-възпитателния режим, отменят го и изцяло се преобръщат логиките на употреба на корекционните институции. Фокусът, следва да се измества в перспективата на детските права, да се изчиства цялата дискурсивна мрежа около „опасния“ индивид и да се замени с друга, центрирана върху детето в риск. Същевременно се изграждат и новите институционални среди на тази промяна, като организационен капацитет, като нови мрежи за междуинституционално взаимодействие, като архитектурни форми.

Първото допускане, че цялостната трансформация на интерната е възможна само при условие, че се изгради напълно нова система, която да замени изцяло системата за борба с противообществените прояви, може да се промени в хода на изследователската работа. То се основава на противоречието и несъвместимостта на нормативните актове, около които са изградени двете системи. Предизвикателство пред работата на социолога

е да отговори на въпросите: двете системи заменят ли се или съумяват да съществуват едновременно и как се случва това; не се ли бламират, чрез тяхното едновременно съществуване политиките в сферата на детското правосъдие?

Второ допускане е, че промените са на хартия и са приети от политическа целесъобразност, заради международната интеграция.

И трето – въпреки инерцията на институцията и съществуващата вътрешна институционална съпротива трансформацията на интерната се случва и е възможна, заради международните правни отношения и търсената от страна на държавата нова легитимност.

Проследяват се етапите на трансформация на системата на ТВУ, която се осъществява паралелно с трансформацията на обществото. Разкрива се преобразуването на монопарадигмалния дисциплинарен институционализиращ дискурс в полипарадигмален интердисциплинарен деинституционализиращ дискурс.

Първа глава (*Нормативни промени през 90-те години на XX в.*) анализира нормативните промени след падането на режима на държавния социализъм, а също и новата нормативна уредба – алтернатива на социалистическото законодателство, които касаят системата на ТВУ и преобразуването ѝ в система на Възпитателни училища – интернати (ВУИ) и Социално-педагогически интернати (СПИ). Създава се системата за закрила на детето, гарантираща правата му. Новият понятиен апарат определя малолетния/непълнолетния не като правонарушител, а като дете в риск, което се извежда от институциите.

Във Втора глава (*ВУИ и СПИ*) се представя вторичен анализ на проведени във ВУИ и СПИ изследвания. Проследява се преобразуването на училищата от системата на ТВУ във ВУИ и СПИ. Те се преосмислят като училища, в които парадигмите на борбата и закрилата се опитват да съжителстват заедно, като едновременно прилагат своите дискурси, но остават тотални образователни институции.

В Трета глава (*Теренно изследване*) се разкриват резултатите от проведено емпирично изследване в девет масови училища и съществуващите интернати. Как съжителстват системите за борба и закрила в масовото училище и какви са последиците? Изяснява се състоянието на интернатната система и възможността ѝ да изпълнява функциите си към настоящия момент.

Работата на терен е проведена в три направления. Първо, описание на географското разположение на интернатните пространства и състоянието на сградния фонд, за да се

установи респективната им способност за изпълняване на функциите, заложили им по нормативна уредба.

Второ, проведени са полуструктурирани интервюта с жители в населените места в близост, с възпитатели, с персонал от тези институции и с държавни служители от ресора. Интервютата предоставят информация за актуалното състояние на интерната и за мястото му в локалната институционална система. Допуснато е, че интернатите са фактор от местно значение и имат допълнителни функции, освен зададените им от правнорегламентарната рамка на страната.

Трето, проведени са биографични интервюта с възпитаници на интерната. Замисълът е: чрез описание на биографичните траектории на учениците да се установят интеграционните им шансове след напускането на интерната.

Всяка научна работа се опира на опита от предходни изследвания. Малко от съществуващите вече изследвания за периода на социализма са посветени на детството³ или на наказателните политики⁴. Съществува изследване и в полето на социалната работа⁵. Интерес за настоящата дисертация представляват, от една страна, фукоянските понятия за наказателни политики и дисциплинарни практики⁶, от друга – контекстуализацията на обекта на намеса чрез историята на детството⁷.

Първите пенитенциарни – корекционно-възпитателни заведения „*Tuchthuis*“ се появяват, първоначално в днешна Холандия, а в последствие намират широко разпространение в Европа, където най-популярен става през 1553 г. **orphanage/prison to school Bridewell**⁸. Създаването на първото трудововъзпитателно училище в света се свързва с името на Брайдуел. През XX в. (1920 г.) А. С. Макаренко създава ТВУ и в СССР. Той описва повествователно съветския интернат⁹. В България идеята за откриване на ТВУ е привнесена от съветския опит, но системата на ТВУ у нас има свой собствен ход и развитие. Значими за настоящото изследване за периода след 1990 г. са изследванията на Българския Хелзински комитет относно интернатната институция в България¹⁰.

---

³ Еленков, И., Д. Колева. (2010). Детството при социализма. С., Изд. Рива.

⁴ Канушев, М. (2015). пак там; Канушев, М. (2016). пак там; Канушев, М. (2020). пак там.

⁵ Кривирадева, Б. (2016). Системи за ресоциализация на деца и младежи. С., Изд. „Колбис“.

⁶ Фуко, М. (1998). Надзор и наказание. Раждането на затвора. С., УИ „Св. Климент Охридски“

⁷ Ariès, P. (1962). *Centuries of childhood*. Harmondsworth: Penguin.

⁸ https://en.wikipedia.org/wiki/Bridewell_Palace], последно посетен на 18.01.2020 г.

⁹ Макаренко, А. С. (1963). Педагогическа поема. С., Изд. „Народна култура“

¹⁰ Обектив. (1996). Месечен бюлетин на Българския Хелзински комитет;

Деца в институциите. (2001). Социално-педагогически интернати и възпитателни училища – интернати. Том 1, „БХК“;

Настоящото дисертационно изследване е историко-социологическо по замисъл и изпълнение. То изследва създаването, разгръщането и трансформирането на една институционална система – интернатната. И още – проследява създаването, хода и трансформирането на властовите техники, прилагани върху малолетни и непълнолетни в годините на държавния социализъм и след неговия крах.

В името на институцията: поправителните училища в България. (2005). Български Хелзински комитет; Деца, лишени от свобода в България: между наследството и реформата. (2014). С., Български Хелзински комитет.

ТЕОРЕТИЧНИ ПОНЯТИЯ

Биополитика – понятие, използвано от Мишел Фуко, с което се регулират и управляват процеси на населението в дадена област: здраве, хигиена, раждаемост, дълголетие, етническа принадлежност и др. Момчил Христов¹¹ приема биополитиката като: „1) същностно модерен феномен тя се появява през XVIII век; 2) свързана с определен начин на рационализиране на управленски проблеми и съответно с определена форма на рационалност; 3) свързана с определен тип управленческа практика (или по-точно, съвкупност от управленчески практики), която има за принцип на интелигибилност на онова, което се появява като биополитически проблем, една специфична форма на рационалност; 4) трябва да обърнем внимание и на тезата, че става дума за „опит“ за рационализиране, т.е. за незавършеност и проблематичност на самия процес на рационално управляване, а не за функционално финализирано състояние и следователно за определено статукво; 5) биополитиката има конкретен обект на намеса – населението, чиито проблеми тя се стреми да третира: тези проблеми са специфични за самото население, доколкото в рамките на управленческите практики то представлява съвкупност от „живи същества“, а животът, който ги пронизва и характеризира като съвкупност, се проявява като „здраве, хигиена, раждаемост, дълголетие“ и пр.; 6) тези свойствени за населението проблеми са схващани през самите биополитически практики като притежаващи политически и икономически залози; 7) биополитиката все пак не е застинала в историята форма на упражняване на политическата власт, а – доколкото проблемите, които се стреми да третира, са все още актуални“.

Макар понятието биополитика да изглежда далечно за спецификите на изследвания проблем, може да кажем, че през парадигмата за борбата интернатната система на ТВУ (след 1996 г. ВУИ и СПИ) представлява биополитическо пространство за контрол на „опасния“ индивид, който не спазва правилата и нормите в обществото. С професионализирането на системата през 70-те години на XX век интернатът става място за провеждане на публична хигиена. Чрез ТВУ се решават малцинствени въпроси (Интернатът за трудновъзпитаеми ученици – ИТВУ е място, където се настаняват лица

---

¹¹ Христов, М. (2013). Биополитическото конструиране на градското пространство. Изобретяване и усвояване на биополитически техники от индустриалния градски център до социалния хабитат. Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „доктор“ в професионално направление 3.1. социология, антропология и науки за културата

от ромски произход), въпроси свързани с медицината (в Помощното ТВУ – ПТВУ се настаняват лица с лека до умерена умствена изостаналост). Чрез биополитиката системата на ТВУ се ситуира като пространство, където държавата извърша дисциплинарна намеса и корекция сред малолетни и непълнолетни, с цел социална защита на обществото.

След промените от 1989 г. парадигмата на закрилата става водеща в определяне на държавната политика по отношение на малолетните и непълнолетните. Биополитическото пространство на преобразувания интернат (ВУИ и СПИ) продължава да служи като място за държавна намеса и управление на население, дотолкова доколкото интернатът продължава да бъде част от парадигмата на борбата. В същото време се предефинира разбирането за управление на процесите. При преплитането на парадигмите вече не става дума за управление на процеси сред малолетни и непълнолетни граждани, отделени от обществото. Биополитиката и дисциплинарните методи отпадат като необходимост, защото децата стават част от цялостния социален живот, което не налага специфична държавна намеса.

Девиантно дете – дете, с девиантно (отклоняващо) се поведение.

Девиантно/отклоняващо се поведение – поведение, при което се нарушават правните или моралните норми на обществото от страна на личността. Девиацията (отклонението) в социалното поведение се дефинира чрез съотнасяне към социалните норми.

Деликвентно дете – дете с деликвентно поведение.

Деликвентно поведение – детско престъпно поведение. Девиантното и деликвентното поведение се различават по два показателя: видът на социалните норми, които се нарушават – морални или правни и степента на устойчивост на а/анти/социалния модел. При девиантното поведение се нарушават моралните социални норми, докато при деликвентното поведение се нарушават правните социални норми, т.е. има извършено престъпление. Деликвентността (престъпността) е втората степен на девиацията.

При непълнолетните съществува специфика на девиантното и деструктивното поведение в сравнение с това на възрастните. Тя се изразява във факта, че формите на деструктивно поведение се обуславят от особеностите на възрастовия период. При непълнолетните може да се говори за неукрепеност на психиката, а също – за непълна

изграденост на личността, поради което поведението им (и в частност асоциалната му проява) се определя с маргиналност.

Дете в конфликт със закона – е дете в риск, което е заподозряно, обвинено или признато за виновно в нарушаване на закона. Специфичен случай е дете жертва или свидетел на престъпление. Те са в контакт със закона по друга причина – задържане под стража (при осъществяване на полицейска закрила); защита; развод на родителите.

Дете в риск – основно понятие заложено в парадигмата на закрилата. Според Закона за закрила на детето „„дете в риск“ е дете:

- а) което няма родители или е останало трайно без грижа;*
- б) което е жертва на злоупотреба, насилие, експлоатация или всякакво друго нехуманно или унижително отношение или наказание в или извън семейството му;*
- в) за което съществува опасност от увреждане на неговото физическо, психическо, нравствено, интелектуално и социално развитие;*
- г) което страда от умствени или физически увреждания, както и от трудно лечими заболявания“.*

Дискриминация – действие, което поставя някого в неравноправно положение спрямо другите; ограничаване на правата; лишаване от определени права на определени категории граждани, въз основа на характеристики като раса, националност, религиозна, пол и социално-класова принадлежност. Терминът се използва, за да изрази доминиране на дадено мнозинство по отношение на по-слабо малцинство.

Дисциплина – форма на разработване на техники за контрол на разпределение на хората в пространството, по начин по-който от тях се извлича максимална ползност. Чрез разпределяне в пространството, се изпълняват точно определени дейности и се използват различни техники. Такива техники са затварянето, функционалното поместване. Институции, където се прилага дисциплина са: училището (интернатът), казармата фабриката, затворът. „Чрез дисциплината отделният индивид се приучава на конкретни навици и умения. Разпределението на времето и мястото позволява контрол и управление на отделния човек, но и на цяла група от индивиди. Усвояването на дисциплината от човек става чрез изпит, с който показва усвоените знания и умения, способността му да произведе труд за единица време, чрез която показва своята ефективност и ползност.

Дисциплината се проявява в две взаимно свързани форми – дисциплина-блок – затворена институция, установявана в маргинални зони и изцяло насочена към негативни функции: да възпира злото, да прекъсва комуникациите, да отменя времето... другата е дисциплината механизъм: един функционален диспозитив, който трябва да подобрява упражняването на властта, като я прави по-бърза, по-лесна, по-ефикасна – обрисуване на изтънчените принуди, предназначени за ... дисциплинарно общество“¹².

Дисциплинарна власт – форма на властови контрол, упражняван върху хора, разпределени по определен начин в пространството, чрез настаняване в институции, където се упражнява тази власт и се извлича максимална ползност от тях.

Инфранаказателност – през социализма се изгражда цялостна инфранаказателност на простъпката. При малолетните и непълнолетните се създава „инфранаказателна система, (която) поставя под контрол пространство, покрито частично или спорадично, но никога напълно от законите, където биват санкционирани множество постъпки, които избягват на наказателната власт. Нещо повече, социалистическото общество е конструирало непрекъсваема верига от квазигюрдическн институции, които тотално обхващат детството именно чрез „кодифициране“ на противообществените прояви на малолетните. И ако на единия полюс на наказателната намеса се намира рецидивната престъпност, то на другия, в точката на наказателното възпитание, стои детската престъпност. Но социалната връзка между тях е конституирана: между детска и рецидивна престъпност е установен един строг континуум, който започва с възпитателно въздействие върху простъпката и завършва с наказателно санкциониране на престъплението“. Този континуум „свързва в полувидима мрежа полицейската, съдебната и затворническата институция с всички онези форми и методи за контрол, които имат за прицелна точка противообществените прояви на малолетните и които са историческата оригиналност на класическия социализъм: специализирани комисии, детски педагогически стаи, трудововъзпитателни училища, училища-интернати, домове за временно настаняване, поправителни домове“¹³.

---

¹² Фуко, 1998: 218

¹³ Канушев, 2011: 176

При малолетните и непълнолетните инфранаказателността се осъществява от Комисията за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (легитимирана от *Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните*), чийто членове са изтъкнати обществени дейци, които превеждат провинилия се малолетен/непълнолетен през отделните звена на системата, като крайната институция е ТВУ. При пълнолетните граждани инфранаказателността се легитимира от *Закона за другарските съдилища* и се осъществява чрез Центровете за възпитателна работа по места.

Наказателна грижа – дефинира се като цялостен процес от момента на извършване на простъпката до попадането на малолетния/непълнолетния в ТВУ, като включва и престоя на лицето в институцията.

Парадигма на борбата – включва съвкупността от схващания, ценности, методи, техники на прилагане, общи възгледи, принципи на изследване, мисловни нагласи по отношение на прилагане на средствата за регулиране/противодействие и неутрализиране на деликвентността и девиантността при малолетните и непълнолетните. Във времето на режима на държавния социализъм е водеща концепция, възприета на национално ниво и съвпада с разбирането, че различният, който по някаква причина не спазва общоприетите правила и норми и представлява опасност, се отделя от обществото.

С цел защита на обществото се създава система от институции, които съблюдают социалния ред и членовете на обществото, като посредством механизми и техники превеждат „опасния“ индивид през създадената институционална система, като на края го настаняват в тотална институция при условие, че не се коригира. Създадената система от различни тотални институции служи като институционален щит за защита на обществото, което настанява провинилия се в интернат, където след изправително въздействие върху него, поне по идеологията на законодателството – той се приучава за живот, съобразно нормите на обществото.

Парадигма на закрилата – включва съвкупността от схващания, ценности, методи, техники на прилагане, общи възгледи, принципи на изследване, мисловни нагласи по отношение на прилагане на средствата за гарантиране правата на човека. В сферата на политиките за детето тя се характеризира с разбирането, че детето следва да се отглежда и възпитава в социална среда, която гарантира спазването на неговите права и интереси. Водещо е разбирането за осигуряване „на най-добрия“ интерес за детето.

Семейната среда и възпитаването в семейни ценности се считат за най-добри за детето. Институционалната намеса в живота на детето е неприемлива; при условие, че тя е неизбежна се прилага, за да се осигури семейна среда на детето или такава, с условия най-близки до семейната среда.

Резидентна институция – С приемане на *Закона за закрила на детето* и изграждането на системата на закрилата се преобразуват измеренията на грижата в институциите. В сферата на политиките на детското правосъдие след 1989 г. стартира процесът на деинституционализация – извеждане на децата от институциите. Институционалната грижа за дете в институция следва да се предостави в среда максимално близка до семейната. Такава среда предоставя резидентната институция – Център за настаняване от семеен тип.

Терапевтична грижа – са всички форми на подкрепа и интервенция към семействата и децата в тях с цел да се заздравят семейната среда, която да гарантира най-добрия интерес на детето.

Тотална институция – понятие, заимствано от Ървин Гофман¹⁴, разгледано на с. 56 в настоящия дисертационен труд.

Тотално дисциплинарно общество – дисциплинарно в своята същност общество, което създава тотални институции за отделяне на опасния индивид с цел поправянето, превъзпитаването и превръщането му в икономически ефективен гражданин на обществото.

Социалистическото общество се състои от система от тотални институции, в които действат дисциплинарни техники и механизми, които се прилагат върху негови членове, неспазващи нормите и правилата на обществото и попадат в тях. Възможност за попадане в тотална институция съществува за всеки гражданин (малолетен, непълнолетен). Системата от тотални институции, създадени за предпазване на обществото от „опасния“ индивид независимо от неговата възраст, са „щит“ за това общество, но и представляват паралелен свят на обществото, който наричам тотално дисциплинарно общество, защото се осъществява в тотални институции при строга дисциплина с цел коригиране и създаване на покорен индивид.

---

¹⁴ Goffman, E. (1963). *Stigma. Notes on the management of spoiled identity*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall

Хетеротопия – понятие, използвано от М. Фуко, с което се описват определени културни, дискурсивни и трансформиращи се пространства, които са различни в някаква степен. Точният превод от гръцки е различно пространство (старогръцки ἕτερος (héteros, „друг, друг, различен“) и се комбинира с гръцката морфема τόπος („място“) и означава „друго място“). В контекста на настоящото изследване интернатът представлява хетеротопия на обществото, но същевременно от позицията на интерната обществото е хетеротопия. Всяко едно от тези две пространства е своеобразно отражение на другото без възможност да се премине или да се пресече с него.

ЧАСТ ПЪРВА. ПАРАДИГМА НА БОРБАТА

ВЪВЕДЕНИЕ

Първата част на дисертационното изследване проследява формите на прилагане на парадигмата на борбата (съвкупността от схващания, ценности и техники, споделяни в социалистическото общество за решаване на проява/поява на различие при малолетни и непълнолетни) и функцията ѝ като средство за защита на институционалните граници на обществото. Социалистическото общество като проект е заложено да бъде монопарадигмално и да следва определена визия за изграждане и развитие. То не е хомогенно общество, но в опита си да бъде, различието се преследва и санкционира посредством изправително въздействие. По своя замисъл обществото трябва да премине през отделни етапи на развитие и да изпълни определени цели и задачи. За осъществяването им се създава съответната институционална структура. Верига от институции пронизва социалния организъм на обществото. В единия ѝ край се съблюдава спазването на правила, норми и закони, а в другия ѝ край се претворява в тотални институции, където живеещите в разрыв с установените норми са наказвани/отделяни, поправяни и научавани да живеят съобразно общоприетите правила. Социалистическото общество не е обект на изследване в настоящия труд. Фокусът е към стратегията за контрол на малолетните и непълнолетните граждани на обществото на демократична България.

Парадигмата на борбата е призвана да осъществи изправително въздействие върху малолетния/непълнолетния правонарушител. Как около тази парадигма се изгражда системата на ТВУ, която чрез своите комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни съблюдава живота на младежите в гражданското общество? Как при нарушаване на правилата същата тази институция отвежда правонарушителя в тотална институция – интернат, като прилага дисциплинарни стратегии и тактики за контрол върху неговото тяло, личен живот, свободно време и светоглед с цел да го направи покорен, предвидим и полезен на социалния организъм наречен държава?

ГЛАВА I

СИСТЕМАТА НА СПЕЦИАЛНИТЕ УЧИЛИЩА В БЪЛГАРИЯ ДО 1989 Г.¹⁵

I.1. Кратка институционална история на детското правосъдие в България

Институционалното минало на детското правосъдие в България няма ясно изградена структура, традиция и история преди времето на режима на държавния социализъм. До 1944 г. няма съществуваща институционална система за малолетни и непълнолетни. При извършване на правонарушение от дете, то се поема от общото правораздаване, което налага глоба или наказание (включително въдворяване в затвор) без оглед на възрастта.

Наказателният закон от 1896 г. съдържа няколко процесуални норми за съдене на непълнолетни в рамките на общата система за наказателно правораздаване. Осъдените на ефективно лишаване от свобода деца са настанявани в общите затвори. Не съществуват специализирани затвори за деца. Съгласно този закон малолетието се отнася за лицата до десет годишна възраст, а непълнолетието – до навършване на осемнадесет години.

През 1907 г. се създава ограничена възможност за справяне с правонарушенията на малолетните и непълнолетните. Според *Закона за лицата* чл. 64 баща „който не е в състояние да прекрати лошите отклонения на детето, може да го отдалечи от семейството,... може така също, като се обърне, ако е нужно, до председателя на съда, да го тури в такава къща, в такова възпитателно или поправително заведение, което намери за най-подходящо за неговото поправяне“¹⁶. Институциите наречени „възпиталища“ се намират извън системата на местата за лишаване от свобода. Такива заведения са създадени в София, Пловдив и Русе. Едва през 1907 г. може да говорим за наличието на институционална грижа за малолетни и непълнолетни.

През 1943 г. се приема *Законът за съдилищата за маловръстни* и се изработва първата цялостна концепция за детско правосъдие. На нормативно ниво се създава първата специална институция в страната за малолетни и непълнолетни или „маловръстни“, съгласно терминологията преди 1944 г. Възрастовата граница, която обхваща закона е за лица от дванадесет години до навършване на седемнадесет години.

---

¹⁵ В тази глава са включени текстове от публикация на Ангелов, З. (2020). Социално педагогически интернат между институционализация и деинституционализация. В: Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, книга Социални дейности, том 113, с. 131- 176

¹⁶ ДВ, бр. 273 от 17. 12. 1907 г.

Предвижда се при всеки областен съд да се създадат специализирани съдилища за „маловръстни“, които да налагат наказателните мерки.

Законът разграничава „престъпното деяние на маловръстния“ от престъпленията на възрастните. Приема се, че *„престъпното деяние на маловръстния още не създава възможност да се заключи за наличността на престъпен характер у последния. Специфичната му логика и манталитет, неоформения му характер, способността му към развитие, податливостта му към въздействието на възпитателните методи, са достатъчно основание, за да не се гледа на престъпността на маловръстните, като на престъпления на възрастните, а само като на една проява на морална опасност, еднакво застрашаваща, маловръстния и обществото, на което той принадлежи“*¹⁷. На „маловръстните“ се налагат възпитателни мерки, които са субординирани съобразно извършеното деяние.

На първото стъпало в субординацията са мерките *„съветване и предупреждаване на маловръстния да се поправи за в бъдеще“, „изискване от маловръстния на обещание, че ще се поправи“, „мъмрене“*¹⁸.

Ако тези мерки не дадат резултат следващата по тежест мярка е възлагането на „маловръстните“ на „особени задължения“ като: *„искане на прошка от пострадалия, редовно явяване през известно време пред съдията за маловръстни или пред съдебния наставник, задължаване да постъпи някъде на работа, забрана да употребява тютюн и спиртни напитки, забрана да посещава кръчми, кина, танцувални салони, увеселителни и други подобни заведения и места“*¹⁹.

Най-тежката и крайна наказателна мярка е *„поставяне в поднадзорна свобода“*, изразена в: *„а) задължаване с или без паричен залог или имотно поръчителство на родителите или настойниците да засилят възпитателния си надзор над маловръстния; б) настаняване в друго семейство, което доброволно предложи услугите си и което съдът намери за годно да възпитава маловръстния; в) поставяне под покровителството или грижите на някое благотворително или възпитателно дружество; г) поставяне под грижите на съдебен наставник; д) настаняване във възпиталище“*²⁰. Със създаването на „възпиталището“ се поставя институционалното начало на детското правосъдие в България.

---

¹⁷ ДВ, бр. 39 от 20. 02. 1943 г.

¹⁸ Пак там

¹⁹ Пак там

²⁰ Пак там

Според чл. 3 от закона, на възпитателни мерки подлежат, както „маловръстни“ извършители на престъпни деяния или простъпки, така и лица изложени на риск да извършат правонарушения поради средата, в която живеят. Налагането на възпитателни мерки и създаването на институция, която да ги прилага, е по същество начало на интервенцията на държавата в полето на детското поведение. Реализираните спрямо детското поведение конкретни политики целят неговото контролиране и управление.

Приемам извода на Мартин Канушев, че посредством закона се създава един „абсурден хибриден дискурс“, който е несъстоятелен от юридическа гледна точка, заличаващ нормативните граници между престъпление и простъпка, който прави „социално неразличими нарушителят на закона и порочният индивид“. Абсурдният дискурс се изразява в институционалната тоталност наложена върху „маловръстния“. Подвластният на закона не е престъпник в юридическия смисъл на думата и не е болен в медицинския смисъл. „Маловръстният“ е отклонилият се от нормата, този върху когото се налага санкция заради извършено деяние. Самото деяние обаче е свързано с порочност и поквара. В този смисъл през „маловръстния“ се *„изгражда един действителен континуитет на глобалното (му) поведение, който предава достатъчна легитимност на взаимните дискурсивни преходи между „порок“, „простъпка“ и „престъпление“*²¹. Специализираните съдилища осъждат, както престъпления и простъпки, така и морални отклонения.

В работата на съдилищата приоритет има възпитателният, а не наказателният елемент, което се проявява и при избора на съдия. В разгледания период до 1944 г. фигурата на бащата е определяща за отглеждането и възпитанието на дете. За съдията за „маловръстни“ се изисква да има навършени 35 години, да е баща и да притежава особена подготовка. Посочените изисквания към фигурата на съдията отвеждат към профила на вземащия решението – мъж, притежаващ авторитет в обществото, който излиза извън пределите на неговата професионална характеристика.

Смяната на режима през 1944 г. води до отмяна на всички съществуващи законови и нормативни актове. *Законът за съдилищата за маловръстни* никога не влиза в сила. Създадената институция съществува само на нормативно равнище и не се реализира на терен. Интернатът в България се свързва с институционалната история на системата на ТВУ.

---

²¹ Канушев, 2015: 392

I.2. Специализираните училища в България по времето на режима на държавния социализъм

I.2.1. Условия за създаване на ТВУ в България

Трудововъзпитателното училище по своята структура има за цел и задача да осъществява трудово възпитание на обучаващите се в него. Как да разбираме понятията възпитание и трудово възпитание?

Приемам понятието за възпитание дефинирано от Емил Дюркем. *„Възпитанието е въздействието, оказано от възрастните поколения върху онези, които още не са узрели за социалния живот. То има за цел да създаде и да развие в детето определен набор от физически, интелектуални и нравствени качества, които и политическото общество като цяло, и специалната среда, за която то в частност е предопределено, изискват от него“*²². Процесът на възпитанието се изразява в *„методичната социализация на младото поколение“*²³.

Дюркем приема, че деецът има дуалистична природа и във всеки човек: *„живеят две същества. Едното е резултат от всички психични състояния, които се отнасят единствено до самите нас и до събития от нашия живот: това е индивидуалното същество. Другото е система от идеи, чувства и навици, които изразяват не нашата личност, а групата или различните групи, към които принадлежим; такива са религиозните вярвания, моралните вярвания и практики, националните или професионалните традиции, колективните мнения от всякакъв характер. Тяхната съвкупност образува социалното същество. Основна цел на възпитанието е във всеки човек да се установи това социално същество“*²⁴.

Социалистическият проект за новия човек има за цел да конституира личност, която да отговаря на определени критерии. Отглеждането и възпитанието на личността е цел и задача на обществото. Изгражда се структура от институции, които съблюдават процеса на отглеждане и възпитание. Социалистическото общество възпитава своите граждани различно от предхождащите го общества. Как се случва това?

Собствено идеологическото представяне на режима на държавния социализъм не е център на тази работа. Историческите специфики на социалистическото общество ще се осветят през една специфична институционална структура. Но има една важна особеност, която не може да се подмине: дискурсивно социалистическото общество се

---

²² Дюркем, 2006: 18

²³ Пак там

²⁴ Пак там

полага като хомогенно, при което всяка нехомогенност се оказва отклонение. Различните форми на отклонение се неутрализират от държавата чрез нейните институции. Неутрализиращата институция по въпросите, свързани с децата е системата на ТВУ, която създава Трудововъзпитателното училище през 1952 г. и е законово уредена с приемането на *Закон за борба с детската престъпност* от 1958 г, а от 1961г. – *Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните* (ЗБППМН). Възпитанието на децата, ако за Дюркем се постига чрез въздействието на възрастните поколения, то в социалистическото общество се реализира по-специфично. Опитът на възрастните се преобразува, а за децата отговарят държавните институции. В „Принципите на комунизма“ се описват „мероприятията“ за осъществяване на социалистическата революция и изграждане на новото общество. Предвижда се *„възпитаване на всички деца в държавни заведения и на държавни разноски, от момента, когато те могат да минат без майчински грижи. Съединяване на възпитанието с фабричен труд“*²⁵. В идеята за новото устройство на обществото, децата трябва да се отделят от семействата си. Децата не са грижа на родителите си, а собствено са държавна грижа.

В новото общество не само идеята за децата търпи изменение. Цялата досегашна концепция за семейството се видоизменя. Местата за традиционното семейство също са променени. В „Принципите на комунизма“ се проектира: *„Обзавеждане на големите дворци в национални имения, като общи жилища за комуни от граждани, които ще се занимават с промишленост и селско стопанство и ще свържат предимствата на градския и селския начин на живот, без да страдат от тяхната едностранчивост и от техните недостатъци. Разрушаване на всички нездравословни и лошо построени жилища и квартали в градовете“*²⁶.

Идеите за устройство на обществото, концепцията за семейството и за възпитанието на децата са възприети от съветския модел. Той е привнесен, преобразуван и приложен съобразно българските условия.

Новият режим заменя традиционните семейни ценности с напълно нови и извежда децата от семейството и ги настанява в „държавни заведения“. По същество тези заведения са държавни институции, които осъществяват комунистическото възпитание. Следва изграждане на ново законодателство по отношение на децата, изразено в

---

²⁵ Маркс и Енгелс, 1978: 128

²⁶ Пак там: 128

„еднакво наследствено право за брачните и извънбрачните деца“²⁷. Заменя се домашното възпитание с обществено, а „буржоазното семейство ще отпадне“²⁸.

Със смяната на режима през 1944 г. започва изобретяване на ново общество, търсене на ново обяснение за света, творене на нова собствена история. Историята е „дискурсът на властта, дискурсът за задълженията, посредством които властта подчинява... дискурсът, чрез който тези две функции (на гарант и на основател на реда), осигуряващи реда ще бъдат засилени и направени по-ефикасни“²⁹. Новата история на обществото, която се различава от историята на държавата е биполарна в своята същност. Тя е белязана от опозицията победители – победени. Победен е старият режим, старият ред, победено е старото общество – буржоазното. Моментът за заличаване на всичко старо и всичко предишно е сега. Важно е сегашното, това, което ще се сътвори на момента – нов ред, ново общество, социалистическо по своята същност и устройство. Новата социална реалност е пропита от един непрекъснат биполарен процес. Това е опозицията старо (предишно) – ново (сегашно); буржоазно – социалистическо (комунистическо) общество. Историята се мисли само през погледа на победителите, а победените са обречени на отмиране бивши хора. Закон и ред, разбирани в пълно отрицание и заличаване на предишния правен и нормативен порядък и конструирането на нов. Предишното обяснение на света се заменя с ново. Историческият материализъм обяснява, случващите се процеси в обществото. Историческият материализъм отговаря на възникналите социално-политически и културни въпроси. Всичко онова, което се различава от общоприетата история е контра-история. Старото се изоставя, отрича, забравя. Създават се нова реалност и закони; „нова реалност с две лица: триумф на едните, подчинение на другите“³⁰.

Всяко общество възпроизвежда утвърден модел на възпитание, който се състои от установени принципи и норми. За да съществува обществото, то трябва да се възпроизвежда и да произвежда кадри, каквито са му необходими. Когато говорим за трудовото възпитание в специалните училища ТВУ става дума за вид специализирано възпитание. Учебните заведения в системата на ТВУ дават образование на своите възпитаници, поправят ги и ги превъзпитават. Чрез обучението и възпитанието (и предимно възпитанието чрез труд) възпитаниците стават пълноценни граждани на

---

²⁷ Пак там: 128

²⁸ Пак там: 79

²⁹ Фуко, 2003: 84

³⁰ Пак там: 85

социалистическото общество, приемат неговите ценности и идеали, пазят го и го възпроизвеждат и посредством образованието и трудовата квалификация, която получават развиват това общество.

В системата на ТВУ (през целия период на нейното съществуване) се осъществява възпитание чрез труд. По същество тези училища са дисциплинарни заведения. Грижата, която осъществяват е специфична и отговаря на определени критерии. Тази наказателна по същество грижа ще бъде разгледана в отделна глава на настоящото изследване. Тук само се споменава, че тя се осъществява от педагози, верни на режима и с конкретна подготовка. Тези педагози са част от структурата на социалистическата образователна система, която е *„важна част от комунистическия проект на бъдещето“*³¹. *„Димитровската пионерска организация „Септемврийче“ обхваща практически всички деца във възрастта между 7 и 14 години“*³². *„Превръщането на всяко дете в септемврийче е съществена задача от политическото възпитание и социалното инженерство на социализма“*³³. Първичната социализация (в повечето случаи) се осъществява от семейството т.е. значимите близки за детето, а началото на вторичната социализация се осъществява от училището чрез детската пионерска организация „Септемврийче“. Подборът на кадрите в училищата е от първостепенно значение за получаването на необходимото обучение и възпитание на подрастващите. Подготовката на учителски персонал по съответните предмети е от изключително значение, но по-важно е учителите да имат и необходимата политическа подготовка. Специално място в образователните институции заемат дружинните ръководители. Тяхната задача е да осъществяват комунистическото възпитание. Създаден е специален институт за подготовката им. Професията дружинен ръководител има определен профил. Курсистите в института „Макаренко“ идват от средите на младото поколение, изградено в годините след 9 септември 1944 г. – първото, на което властта успява пряко да въздейства чрез усилен пропаганда и привличане към бригадирското движение. За бъдещи дружинни ръководители са подбрани млади хора с подходяща биография: произхождат от малки градове и села; предимно току-що завършили гимназия; отличили се като активисти на Съюза на народната младеж (СНМ); стремящи се към обществена работа и по-високо образование. Приема се, че младите жени са *„по-подходящи за работа по идеологическото образование на децата и тяхното организиране, и са по-*

---

³¹ Еленков и Колева, 2010: 18

³² Пак там

³³ Пак там

склонни към сравнително ниско платената професия на пионерски ръководители“³⁴. „Повечето студенти и студентки са от семейства на земеделци, работници и дребни производители, семеен кръг, в който често отделни роднини и близки достигат чрез образование и обществена активност по-високи обществени позиции. Родени около 1929 – 1930 г., след детските години и времето на войната, белязано от недоимъка, несигурността и оскъдицата на следвоенните години в гимназиите, те са социализирани в събитията, агитките и бригадирското движение като ученици през 1947 – 1948 г.“³⁵. Учебната програма в институт „Макаренко“ изучава „няколко дисциплини: пионерска работа, педагогика, география, музика, история на БКП, история на КПСС, руски и български език и физкултура“³⁶. „Въпреки, че студентите се готвят да работят с деца, и то с детски колективи в програмата (освен педагогика) не присъстват предмети, свързани с детското развитие, с психология, с грижите и отглеждането на отделното дете“³⁷.

„Напълно изолирани от въздействието на алтернативни женски модели в продължение на двегодишното институтско обучение, те усвояват политическата съзнателност, колективизма, антииндивидуализма, предаността към комунистическата партия и нейните ръководители като важни норми на социалистическата жена, като възпитателка на младото поколение“³⁸.

Можем да резюмираме казаното по следния начин. С установяването на социалистическия режим и социалната трансформация се преобразува и образователната система. Фигурата на дружинния ръководител контролира възпитателния процес при подрастващите и осъществява практическата страна на комунистическото възпитание. Тези ръководители имат сходна биография, изразена в липса на социален опит в предходното общество. Ако притежават предишен опит, то той е неутрализиран, чрез социализацията им като ученици, след настъпването на режима. Дружинните ръководители са предимно млади жени, които вторично социализират ученика, съобразно приетите стандарти в училище. Обучението и възпитанието на подрастващите се поема от държавата в лицето на тези педагогически специалисти, както е заложено в „Принципите на комунизма“. Дружинният ръководител има за задача да осъществи комунистическото възпитание. Базовите му знания включват изучаване на предмети

---

³⁴ Пак там: 32

³⁵ Пак там: 33

³⁶ Пак там: 35

³⁷ Пак там

³⁸ Пак там: 34

свързани с възпитаване на здрав, възприел комунистическите идеали гражданин на социалистическото общество. Ученикът не може да се възпитава индивидуално. Индивидуализмът е недопустим и не е възпитаван и в самите дружинни ръководители в периода на тяхното обучение.

Първата стъпка към осъществяване на наказателната грижа е в подготовката на кадри, които да я прилагат. След приемането на нормативната уредба и подготовката на педагогически специалисти, се изгражда паралелната образователна система ТВУ, в която се изолират, обучават и превъзпитават „деликвентните деца“ и деца, чиито родители следва да бъдат наказани.

Подготвените педагогически кадри осигуряват управлението и контрола, както на образователната система, така и на паралелната образователна система ТВУ чрез конкретни стъпки. На първо място, *„премахване и дисквалифициране на икономически скъпи знания“*³⁹ или стремеж към създаването на оптимални знания. На второ място, *„нормализирането на тези знания, което ще позволи те да бъдат съгласувани помежду им“* и *„нормализирането на тези разпръснати знания“*⁴⁰. На трето място, е *„йерархично класифициране на тези знания, което дава в известен смисъл възможност те да бъдат нагледени едно към друго, като се започне от най-специфичните и най-материалните, които ще бъдат в същото време и най-подчинените знания, и се стигне до най-генералните форми, до най-формалните знания, които ще бъдат едновременно всеобхватни и ръководещи форми на знанието“*⁴¹. На четвърто място, е стъпката водеща към *„пирамидална централизация“*, даваща възможност *„за контрол на тези знания, осигурява селекцията им дава възможност да бъдат предадени едновременно отдолу – нагоре съдържанията на тези знания и отгоре – надолу общите насоки и общата организация“*⁴², която в новото общество трябва да преобладава. Създава се тотално дисциплинарно общество със своеобразен институционален връх, чиято основа и гарант за съществуването му са тоталните институции, които са негова защитна граница. Обществото разчита за своето функциониране на дисциплинарната власт. Тя от своя страна се изразява в четири действия – *„селекция, нормализиране, йерархизиране и централизиране“*⁴³. Дисциплинарната власт се претворява във всяка една сфера на обществения живот. Като всяка от посочените стъпки произвежда знание

---

³⁹ Фуко, 2003: 207

⁴⁰ Пак там

⁴¹ Пак там

⁴² Пак там

⁴³ Пак там: 208

(дисциплинарно знание). Тоест една от основните задачи на новото общество е да произведе собствено знание, или набор от знания, които да отговарят на предварително зададени „критерии за селекция, даващи възможност за отстраняване на невярното знание от незнанието, на не-знанието, форми за нормализиране и хомогенизиране на съдържанията, форми на йерархизиране (...), на вътрешна организация за централизиране на тези знания“⁴⁴. Обединяването на знанието в дисциплина, а на знанията в съответни дисциплини завършва, като процес със създаването на науката, като обединител, филтър и критерий за това кое знание е научно и кое не. Избягвам да използвам понятието всекидневие (или всекидневно знание), защото разглеждано в неговата многоизмерност то е символно натоварено с научност и/или има масова употреба. За комунистическото общество е необходимо да се създадат конкретни критерии за наука и тя да е собствено комунистическа наука. Историческият материализъм покрива тези критерии и измества ролята на социологията (философията) като научна форма за обяснението на света. Създаването на нов свят не може да има допирни точки с буржоазната наука, рушаща социалистическото общество. Науката за социума през ранния социализъм е историческият материализъм. Създаването на научно знание преминава през изобретяването и утвърждаването на съответна образователна система. Също като законодателната, образователната система има за основна функция предпазването и възпроизводството на обществото. Достъпът до образование и видът на получаваното образование отговарят на определени стандарти. Образованието, разбирано в смисъл на натрупване на определен необходим набор от знания се предоставя на всички членове на обществото, но представителите на различните обществени прослойки получават различно знание. За социалистическото общество не може да се говори за наличие на обществени прослойки. По определение то е безкласово общество, в което всички са равни. Но различните се отделят, превъзпитават и претворяват в конкретни рамки и стандарти. Системата на ТВУ създава собствена история на институцията, собствени порядки и практики. Там има различие в образованието, което използва непопулярни методи за постигане на своите цели. В ТВУ се постига една ортодоксалност на предоставеното знание. Образователната система (основно училище, средно училище и университет) представлява своеобразна форма на контрол. Тя се проявява по отношение на формулировките му – системата на ТВУ е една самостоятелна система в периферията на обществото.

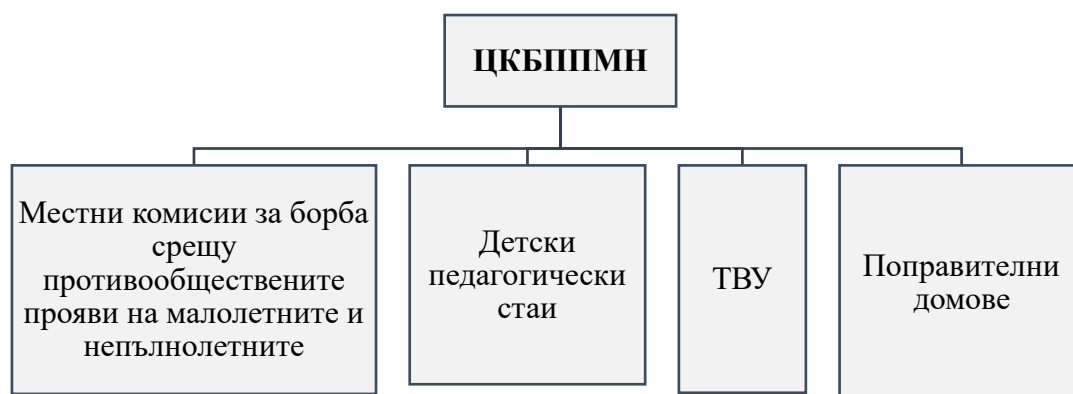
⁴⁴ Пак там: 209

I.2.2. Създаване на Трудововъзпитателното училище

Нормативното начало на системата на „Трудововъзпитателните училища“ (ТВУ) се поставя със *Закона за борба срещу детската престъпност*, приет на 5 февруари 1958 г., а от 1961 г. *Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните* (ЗБППМН)⁴⁵. Комунистическото наказание е основен метод за предотвратяване извършването на правонарушения и отклонения от развитието на малолетните и непълнолетните. Крайната цел е създаване на „разгърната система от превантивни и възпитателни мерки, упражнявана от държавните органи и обществени организации“, която „да създаде необходимите социални условия за тотално предпазване на децата от „изпадане“ в престъпност“. Политическата стратегия на новото общество е да се **предпазва** и **възпитава**, а при липса на друга възможност да се **наказва**⁴⁶.

ЗБППМН „урежда въпросите свързани с предотвратяването и борбата срещу различните форми на престъпност, нарушения на правния ред и отклонение от правилното развитие и възпитание на малолетните и непълнолетните с цел те да бъдат възпитани като съзнателни и предани граждани на Народна република България“⁴⁷.

Посредством закона се създават Централна комисия за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (ЦКБППМН), Местни комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (МКБППМН), Детски педагогически стаи (ДПС), трудововъзпитателни училища, поправителни домове (фиг.1).

Фиг. 1. Структура и организация на ЦКБППМН

⁴⁵ ДВ, бр. 11 от 07. 02. 1961 г.

⁴⁶ Канушев, 2016: 319; Курсивът е мой

⁴⁷ ДВ, бр. 13, от 14. 02. 1958 г.

ТВУ е своеобразна гранична институция. Там се настаняват малолетни и непълнолетни, извършили противообществени прояви и такива, извършили престъпления, но освободени от наказателна отговорност. В поправителните домове се настаняват непълнолетни, които са извършили престъпления. Поправителният дом е мястото за осъдената престъпност на непълнолетните. Именно в междинната зона между престъпление и простъпка (правонарушение, което се намира между категориите на обикновеното правонарушение и престъплението) теоретично се ситира ТВУ.

Дейността на Трудововъзпитателните училища се регламентира от правилниците за ТВУ от 1958 г. *Правилник за Трудововъзпитателните училища*⁴⁸ и от 1976 г. *Правилник за Трудововъзпитателните училища*⁴⁹.

Тези заведения имат кратка предистория. В първоначалния си вариант, те са наречени: „Училища за трудновъзпитаеми деца, или както получиха гражданственост „Макаренковски училища““⁵⁰. Забелязва се двусмислие при употребата на аббревиатурата ТВУ. В единия вариант това са училища за **трудновъзпитаеми деца**, в другия – училища за **трудоов възпитание**. Казано с други думи, трудновъзпитаемите деца се възпитават посредством засилено преподаване на трудово обучение – **възпитание чрез труд**⁵¹. През 1952 г. в страната са открити пет такива училища – в с. Панчарево (Софийско), в с. Крушовене (Оряховско), в с. Рила (Дупнишко), в с. Ракитово (Пазарджишко) и в гр. Стара Загора. През 1957 г. е открито училище и в с. Иванча (Поповско). В навечерието на приемането на закона от 1958 г. в страната е изграден гръбнакът на системата на ТВУ.

Училищата се намират предимно в села, като единственото изключение е в гр. Стара Загора. Град, намиращ се в централната южна част на страната, еднакво отдалечен от столицата и границите на държавата, с подходящ климат и равнинен релеф. В Стара Загора се намира и политическият затвор на социалистическа България. Причината за избора на тези селища е ясна. Това са трудно достъпни изолирани места, далеч от големите градове, където децата ще бъдат скрити от широката общественост; за тях и за методите на възпитание ще се знае малко; в случай на бягства на деца от училищата, релефните особености ще позволят бързото залавяне и връщане на бегълците обратно.

Създаването на училища е първата стъпка от изграждането на цялостна система,

---

⁴⁸ ДВ, бр. 97 от 05. 12. 1958 г.

⁴⁹ ДВ, бр. 100 от 17. 12. 1976 г.

⁵⁰ Здравков, 1958: 72

⁵¹ Курсивът е мой

чиято основна цел е да наблюдава, разкрива, санкционира и превъзпитава малолетните и непълнолетните извършители на противообществени прояви.

Втората стъпка, е откриването чрез привнесения съветски опит през 1952 г. на ДПС. В тези стаи се *„регистрират всички простъпки и хулигански прояви, извършвани от маловръстни – учащи и неучащи. Изучава се произходът на регистрираните, социалната им среда, характерът им, поведението им“*⁵².

Третата стъпка, е откриване на Разпределителни центрове, създадени от Министерството на здравеопазването и социалните грижи. В тях се настаняват *„онези бродяги и тежко безнадзорни,...напуснали домовете си и...скитат из страната, отдавайки се на кражби и приключения“*⁵³. Тези центрове осигуряват пълен пансион, докато се събере информация за самоличността, местоживеенето и семейния произход на лицата и се вземе решение относно настаняването им – дали да се върнат на семействата им или да се изпратят във възпитателно заведение. Приемните Разпределителни центрове са за лица от всички възрасти.

До приемането на ЗБППМН в страната съществуват различни социални субекти, които частично обхващат значим социален проблем (извършване на противообществени прояви от малолетни и непълнолетни). Този проблем обаче не е обхванат в цялост и е частично работен от отделните ведомства. С приемането на закона се създава цялостната структура на системата за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (системата на ТВУ). На върха на системата е ЦКБППМН, която ръководи и контролира дейността на съответните МКБППМН. МКБППМН с помощта на ДПС, представителите на Министерството на образованието по места и обществеността отговарят за издирването на малолетните и непълнолетните, нуждаещи се от помощ и вземат мерки за настаняването им на работа или изпращането им в учебни заведения, ТВУ-та, пансион и други възпитателни или лечебно-възпитателни заведения. Когато малолетен/непълнолетен извърши противообществена проява започва неговата „морална кариера“. Под морална кариера се разбира целият институционален път, който извършилия противообществена проява изминава от момента на извършване на деянието, до попадането му в тотална институция и времето прекарано в нея. Казано с други думи моралната кариера представлява целият институционален път от агенти и агенции на системата, през които преминава малолетния и непълнолетния

---

⁵² Пак там: 74

⁵³ Пак там

правонарушител и съответстващите им личностни трансформации⁵⁴.

Как точно се случва процесът на попадане на дете в ТВУ ще бъде подробно обяснено в трета глава, където е разгледана нормативната уредба на интерната. Тук целта е да се покаже практическата реализация на институцията ТВУ; да се акцентира върху реалните резултати на системата на интерната в България; да се проследят условията за възможност за налагане на наказателната грижа в системата на ТВУ.

В *Правилника на ТВУ* от 1958 г. е разписано, че се настаняват малолетни и непълнолетни по отношение, на които обикновените възпитателни мерки не са достатъчни, за да ги отклонят от навиците им към извършване на правонарушения, поради това, че са лишени от подходяща за правилното им възпитание семейна среда или имат прояви, с които влияят отрицателно на обкръжаващите ги. В ТВУ се настаняват и непълнолетни, за които има постановление на околийския (градския, районния) прокурор или определение от народния съд. Малолетни и непълнолетни правонарушители, извършили тежки нарушения, както и тези, които системно не спазват установения режим в ТВУ, са поставяни в ТВУ с режим, съобразен с поведението им. По предложение на учителския съвет, одобрено от съответния окръжен отдел „Просвета и култура“, малолетни и непълнолетни правонарушители са премествани от ТВУ с по-строг режим в училище с обикновен режим и обратно.

ТВУ са основни със 7-годишен курс на обучение и професионални с 3-годишен курс на обучение; отделни за момчета и момичета⁵⁵. Тоест в началото на своето съществуване ТВУ предоставя основно образование и професионална подготовка на завършилите училище. Към всяко ТВУ има общежитие, учебно-производствени работилници и помощно стопанство. ТВУ имат за цел да осъществяват комунистическо възпитание на учениците; да дават на учениците системни и трайни знания в размер на програмата за основните училища; да възпитават у тях съзнателна дисциплина, другарска взаимопомощ, привързаност към колектива, чувство на отговорност за работата и поведението им в училището и вън от него, стремеж към знание и трудолюбие; да дават на малолетните и непълнолетните основно образование и начална квалификация, а на непълнолетните над петнадесет години и професионално образование. Откриването на ТВУ става от Министерството на просветата и културата. За целта съответните местни народни съвети осигуряват подходящи учебни помещения, добре обзаведени кабинети, учебно-производствени работилници (не по-малко от 2),

---

⁵⁴ Goffman, 1961: 125 – 171

⁵⁵ Известия, бр. 97, 05.12.1958 г.

общезития за всички ученици, спортни площадки, учебно-опитни полета и помощни стопанства. Общият брой на учениците в ТВУ (основно и професионално) е най-много 200, а броят на учениците в клас (паралелка) – най-много 20.

Настаняването на малолетни и непълнолетни в ТВУ става от отделите „Просвета и култура“ при Окръжните народни съвети въз основа на писмено предложение на МКБППМН, постановление на прокурора или съответния районен съд. Местните комисии правят предложение за настаняване въз основа на решение на учителския съвет, предложение на инспектора от ДПС, градското (районното) управление на МВР – отдел НМ. Предложението на комисията се придружава със следните документи: подробна характеристика на ученика от класния ръководител, заверена от директора на училището; училищно свидетелство; удостоверение за раждане; медицинско свидетелство; удостоверение за семейно положение и материално състояние; сведения от местния народен съвет за морално-политическия, трудовия и културния лик на родителите. Забелязва се, че необходимата информация не се ограничава до детето, а обхваща и семейството му (родителите). Следователно, системата на ТВУ обхваща детето и неговите родители. Събраната информация ще служи за провеждането на корекционно-възпитателната работа с детето. В ТВУ се наказват не само нарушения, но и отклонения от общоприетите и утвърдени правила и норми на поведение и родителство.

Предложенията на комисииите със съответните документи се представят в отделите „Просвета и култура“ до 1 август. Настаняването на учениците става до 15 август, а постъпването в училище – до 5 септември. Малолетни и непълнолетни настанени с прокурорско постановление и съдебно решение се настаняват в ТВУ по всяко време на учебната година при наличност на свободни места. В ТВУ учениците се обучават до навършване на пълнолетие, а при нужда по предложение на учителския съвет и с решение на прокурора до навършване на 19 години. Съгласно нормативната уредба учениците могат да останат в училището след навършване на пълнолетие. Това се прави с цел завършване на образованието им.

В края на учебната година учителският съвет оформя становище дали е необходимо оставането на въздорения в училището като преценява поведението на всеки възпитаник, постигнатите резултати по възпитанието и обучението му и условията в семейството му. При решаването на въпроса се взема мнението на родителите, настойниците и попечителите. Решението влиза в сила след одобрение от отдел „Просвета и култура“ при съответния народен съвет. Местният прокурор или съдия се включва в учителския

съвет, когато се преценява поведението на възпитаник, настанен въз основа на прокурорско постановление или определение на съда. В този случай не се изисква одобрение от съответния отдел „Просвета и култура“.

Завършилите ТВУ могат да продължат образованието си в по-горна степен. При възможност те се настаняват в общежитие. В документите, които се издават на учениците завършили ТВУ не се вписва наименованието на училището, а се вписва само „народно основно училище“, или „професионално училище“ и се добавя името на патрона му.

Образователният процес – т. нар. учебно-възпитателна работа в ТВУ поставя основния акцент върху физическия труд, който трябва да извършват децата. Трудът е основен метод за превъзпитание на обучаваните в тази институция. Педагогическият персонал се състои от учители, специалисти по съответен учебен предмет, а трудовото обучение се осъществява от учители, специалисти по промишленост. Учебната работа в основните ТВУ се провежда по учебен план и програми за масовите училища и програма за професионално-трудова обучение. Завършилите основно образование се обучават по учебните програми за съответния вид професионални училища. Непълнолетните, които нямат основно образование, посещават професионалните училища, а основното им образование се урежда по реда на частните ученици. Така заложен и провеждан учебния процес в ТВУ създава нискоквалифицирани кадри за социалистическата икономика. Практически в тези учебни заведения част от обучаемите са изпуснати от системата на образованието. Обучавани като частни ученици децата придобиват някаква базова основа по грамотност, като в същото време добиват професия. Завършилите основно образование в ТВУ получават свидетелство по установения за обикновените основни училища образец и документ за начална професионална квалификация, а завършилите професионално ТВУ – документ за завършено професионално образование.

Част от корекционно-възпитателната работа в ТВУ акцентира върху трудовото обучение. Професионалното трудово обучение в интерната има за цел да възпитава учениците социалистическо отношение към труда, трудова дисциплина, умение да работят организирано в колектив и да им даде професионална квалификация. Дейността в учебно-производствените работилници и помощните стопанства се организира, така че да не пречи на учебната работа. Произведените в работилниците предмети и продукцията от помощните стопанства, както и продажбата им се осчетоводяват. Част от продукцията е предвидена по нареждане на директора за получаване от училището, като стойността на употребените материали се заплаща от бюджета на училището. Поправеният в работилниците училищен инвентар не се заплаща.

За изпълнението на целите и задачите на ТВУ освен общия *Правилник за ТВУ* всяко отделно училище има свой собствен *Правилник за вътрешния ред*, утвърден от директора в съответствие с конкретните специфики на обучаваните. Съобразно този правилник се организира и разнообразна извънкласна работа за учениците, предвидена с наклонностите и интересите им. Във всяко училище се организират различни кръжоци (технически, предметни, физкултурни, художествена самодейност, хор, оркестър – духов или струнен). ТВУ провежда системна работа за възпитание на учениците за съзнателна дисциплина въз основа на Правилата на учащите се, Разпорежданията на Министерството на просветата и културата и установения режим в Правилника за вътрешния ред. Както в масовите училища, така и в ТВУ се създават ученически организации ДПО „Септемврийче“ и ДКМС.

Обучаваните в ТВУ ученици, които изпълняват установения режим, по преценка на учителския съвет прекарват до 1 месец от лятната си ваканция при родителите си. През останалото време те работят в помощното стопанство на училището. През лятната ваканция им се осигуряват културен отдих и физкултурни спортни занимания в самостоятелни лагери. На проявилите се с примерно поведение, резултати в трудовата дейност и висок успех освен предвидените в *Правилника за общообразователните училища* награди се дава домашен отпуск, билети за културни развлечения и други видове награди.

ТВУ се управляват от директор, назначен от Министерството на просветата и културата. За директори в ТВУ се избират редовни гимназиални учители, с най-малко 5 години трудов стаж и с качества на добри педагогически ръководители и администратори. За директори, при липса на кандидати с висше образование се назначават редовни прогимназиални учители със същия стаж и опит. Директорът носи пряка отговорност за състоянието на учебно-възпитателната работа, за реда и дисциплината в училището, за запазването на живота и здравето на учениците, за правилното осъществяване на всички мероприятия, свързани с особения педагогически режим, за организиране трудовата подготовка на учениците и за създаване на необходимите условия за всестраниното им развитие. Заместник-директорът се назначава от отдел „Просвета и култура“ при съответния окръжен съвет. Той трябва да притежава ценз, качества и стаж, изисквани за директора. Втори заместник-директор се назначава в училище, в което има над 150 ученици. Вторият заместник-директор е учител специалист по промишленост. Неговите задължения се изразяват в организиране и провеждане на специализираното трудово обучение, връзките със заводите и предприятията, където се

предава произведената продукция.

По отношение на сигурността и за предпазване от бягства във всяко училище се назначават пазачи. В училище до 100 ученика – двама, до 200 – трима и над 200 – четирима души.

Учителският съвет в ТВУ работи под ръководството и председателството на директора на училището. В него участват заместник-директорите, учителите, възпитателите, дружинният ръководител и училищният лекар. Дейността на съвета се определя от *Правилника за общообразователните училища*.

Корекционно-възпитателната дейност в трудововъзпитателните училища се осъществява посредством режима в тях. Режимът се изразява в правилата, които учениците трябва да спазват, когато са в комплекса на учебното заведение – в училищната сграда, общежитията, работилниците и стопанствата. Ролята на възпитателите в корекционно-възпитателната дейност е от съществено значение. В техните задължения е да подпомагат учениците при подготовката на уроците им; да организират и поддържат установения режим в училището; да записват ежедневно в специална книга по-характерните положителни и отрицателни прояви на учениците; да отговарят за външния вид на учениците; да възпитават ежедневно и системно в тях културни навици, като ги приучват да пазят държавната (социалистическата) собственост. Тъй като основната цел на ТВУ е да превъзпитат децата и да не позволят те да се връщат към своите навици, възпитателите са тези, които *„съдействат за подготовката на учениците за живота“*; *„запознават учениците с различните прояви и изисквания на обществения живот“*; *„изграждат здрав и целенасочен ученически колектив“*⁵⁶.

Забелязва се ясна субординация на задълженията в интерната. На върха на ТВУ стои директор, който осъществява контактите на училището с външния свят, след това са учителите по отделните предмети, заедно с тези по трудово обучение. Едно стъпало под тях са възпитателите. Тази наглед военизирана организация, която функционира с планове, одобрени от директора, представя задълженията на провеждащите корекционно-възпитателната дейност в ТВУ.

Учениците, разделени на бригади от по 10-12 човека са включени в субординацията и са част от процеса по превъзпитание. Всяка бригада посещава работилниците и помощните стопанства. Бригадата се ръководи от командир, подпомаган от помощник-

---

⁵⁶ Пак там

командир, спортен организатор и хигиенист, избрани от възпитателския или командирския съвет, одобрени от директора. Всички командири образуват командирски съвет, оглавяван от председател, избран при формирането на съвета. На командирския съвет могат да присъстват директорът, заместник-директорът, лекарят и възпитателите. Командирският съвет се занимава с подготовката и провеждането на общите събрания, преместването на ученици от един отряд в друг, съревнованието между отрядите. Т. нар. санитарна комисия, състояща се от отрядни хигиенисти, се грижи за чистотата на помещенията и личната хигиена на учениците. Спортният организатор помага на учителя по физическо за провеждане на спортните мероприятия.

Да се спрем сега върху това какво представлява издръжката на ученика. Общежитията (местата за живеене на въдворените в ТВУ) се обзавеждат и издържат от съответните общини, като помещенията в тях се снабдяват с инвентар, пособия и съоръжения по норматив, издаден от Министерството на просветата и културата. По норматив на образователното министерство на децата се предоставя еднотипно ученическо облекло, което е собственост на общежитието и се записва в инвентарна книга. При напускане на училището (след завършване или постъпване на работа) облеклото, по преценка на учителския съвет може да бъде дадено на ученика. То е в размер: един чифт зимни обувки, два чифта чорапи, два комплекта бельо, две горни ризи, един зимен костюм и един балтон. Учениците получават храна по предварително изготвено седмично меню. Храната е съобразена с възрастта, теллото и здравословното състояние на учениците, както и със сезона. На физически слабите ученици по предписание на лекаря се осигурява усилена диетична храна.

Правилникът за ТВУ от 1958 г. се отнася само за психично здрави малолетни и непълнолетни. Параметрите на наказателна грижа обхващат единствено малолетни и непълнолетни правонарушители, престъпили законите и нормите на държавата. Ограничението само до здрави въдворени предполага, че това са лица, които ще се поправят, превъзпитат и ще носят отговорност за действията си. Акцентът се поставя върху правонарушението. Всяко ТВУ е юридическо лице и сключва договори с предприятия и учреждения.

Така създадено и функциониращо, ТВУ става паралелна образователна институция за деликвентните деца от времето на социализма.

Обобщение. С приемане на *Закона за съдилищата за маловръстни* през 1943 г. на нормативно равнище се създава интернатна институция в България, която започва да съществува едва от 1952 г. със създаването на ТВУ. През 50-те и 60-те години на XX в.

интернатът се създава и започва да функционира, съобразно потребностите на социалистическата държава. Изградената през тези две десетилетия система на ТВУ представлява паралелна образователна система за деликвентните малолетни и непълнолетни. По смисъла на социалистическото законодателство малолетните и непълнолетните правонарушители се отделят за поправяне и превъзпитаване в институции извън обществото. Системата на ТВУ се ситиуира в периферията на обществото и представлява пространство, в което се прилагат дисциплинарни механизми и техники на контрол за поправяне и превъзпитаване на малолетни/непълнолетни, извършили противообществени прояви. В следващият параграф предстои да се разбере как се развива системата на ТВУ през 70-години на XX в. и какви са специфичните ѝ особености.

I.2.3. Разширяване на системата на ТВУ през 70-те години на XX век

С нормативните промени през 70-те години на XX в. системата на ТВУ се професионализира, диференцира и разширява. ТВУ започва да предоставя средно образование на възпитаниците си. Създават се: основни ТВУ; основни помощни ТВУ – учебни заведения за деца, извършили противообществени прояви, които са с лека до умерена умствена изостаналост (днес децата със специални образователни потребности – СОП); основни ТВУ със строг режим; професионално-технически ТВУ (ПТТВУ), с 2-годишен курс на обучение и средни професионално-технически ТВУ (СПТВУ), с 3-годишен курс на обучение. Създава се Интернатът за трудновъзпитаеми ученици (ИТВУ).

С приемането на *Правилника за ТВУ* от 1958 г. се цели обхват само на психично здрави деца с хулигански деяния и такива, извършващи противообществени прояви. С новия *Правилник за ТВУ* от 1976 г. вече се обхващат всички малолетни и непълнолетни извършители на противообществени прояви по оста норма – патология – медицина. По този начин се криминализира поведението на извършилите противообществени прояви, независимо от етническата им принадлежност и психичното им състояние. Тъй като ТВУ е част от социалистическата икономика посредством трудовото обучение се цели създаването на икономически ефективни граждани, независимо от недъзите им.

В системата на ТВУ (през целия период на съществуването ѝ) се осъществява възпитание чрез труд. По същество трудововъзпитателните училища са тотална институция и за настаняването в тях, съгласно правилника за ТВУ⁵⁷ се изисква цялостна

---

⁵⁷ ДВ, бр. 100 от 17. 12. 1976 г.

информация за малолетния/непълнолетния, получавана от социално-педагогическата характеристика (сведение характеристика) и медицинското свидетелство. Настаняването в ТВУ се извършва от комисия към Министерство на народната просвета (МНП) в състав: педагог, психолог, лекар и юрист – щатен сътрудник на ЦКБППМН. Разпределението по училищата се извършва съобразно пола, образованието, характера и степента на отклонението от правилното развитие и възпитание, възрастта и психическото състояние на ученика. Тази комисия известява родителите или настойниците в кое училище е настанено детето и срока, в който трябва да се яви.

Социално-педагогическата характеристика, представена в *Правилника за ТВУ* от 1976 г. очертава социалния профил на постъпващия в ТВУ и на неговото семейство. Данните за индивида обхващат: датата и мястото на раждане, населеното място и адреса на местоживеене, училището и класа, в който учи, организацията, в която членува. По отношение на родителите се изискват трите им имена, адреса, възрастта, образованието, местоработата, месечния доход, партийната принадлежност, морален, политически и трудов лик, дали са родни или втори. Изисква се характеристика на семейството (включително баби, дядовци, братя и сестри и др.). Отношенията между членовете в семейството и жилищните условия се описват подробно.

Положителните прояви на малолетния и особеностите в поведението („палавост“, „капризност“, „инат“, „внушаем“) се включват в характеристиката. Кое му влияе по-добре – похвалите или порицанието и наказанието. Описва се още: как се развива в училище – успех и поведение, отношение към учебната работа и труд, любими и трудни предмети, интереси и увлечения; как се държи на обществени места; каква е другарската му среда (подробно описание).

Проследява се дали ученикът е в училище с целодневна организация на обучението; начало и характер на противообществените прояви (кога, какви и с кого); причини и условия, принуждаващи малолетния към простъпки; мерки взети от училището, детската педагогическа стая, обществеността, за да се помогне на извършителя да се поправи. Характеристиката включва мотивирано предложение на училището или заведението, което предлага малолетният за настаняване в ТВУ и обяснение по-близко или по-далеч от адреса по местоживеене да бъде настанен.

Медицинското свидетелство се състои от две части. Първата част, *Анамнеза и статус* се попълва от участъковия или личен лекар. Проследява се има ли патологична наследственост: наличие на душевно болни, епилептици, олигофрени и други в рода на настанения в ТВУ; абортите на майката; недоносени и мъртвородени деца; смущения

при протичане на бременността; как е протекло раждането: травми, асфиксия и др.; хранене и заболявания на детето през първата година; заболявания в предучилищна възраст; особености в развитието до 7-годишна възраст; успех и поведение в училище, преобладаващо настроение; заболявания и травми, придружени с безсъние; данни от соматичния статус (само патологични отклонения); при необходимост се провежда преглед при специалист. Описва се соматичното състояние и се обяснява има ли противопоказания за постъпване в ТВУ.

Ясно виждаме как проблемното дете е една синекдоха на цялото си семейство, която се образува от сплитането на полицейска, педагогическа, медицинска и собствено евгенична логика.

Втората част от медицинското свидетелство е *Психо-неврологично изследване*, попълнено задължително от завеждащ детско-юношеския кабинет при окръжния психо-неврологичен диспансер. То се състои от: неврологичен статус; психичен статус; диагноза.

Виждаме как около проблемното дете се затяга полицейско-педагогическо-медицинска мрежа на „наказателна грижа“, дефинирана като: **цялостен процес от момента на извършване на простъпката до попадането на малолетния/непълнолетния в ТВУ, като включва и престоя на лицето в институцията.** Употребата на понятието „наказателна грижа“ се нуждае от аргументиране, за да се отличи от понятието „морална кариера“, въведено от Ървин Гофман⁵⁸. „Моралната кариера“ обхваща престоя на въдворения в тоталната институция и е следствие от пребиваването на лицето там, но не е институционално заложена⁵⁹. „Наказателната грижа“ е по-широко понятие. Тя е институционално заложена. Полага се върху малолетния/непълнолетния от времето на извършване на простъпката до излизането му от ТВУ. Тя е непрекъсваем процес. Полага се и в ИТВУ, където за настаняване не се изисква извършване на деяние от малолетния/непълнолетния. Отнася се единствено за малолетни и непълнолетни спрямо, които се прилагат мерки по силата на ЗБППМН.

Режимът в ТВУ е неделима част от цялостният корекционно-възпитателен процес. Корекционно-възпитателната дейност в трудововъзпитателните училища се

---

⁵⁸ Goffman 1961: 56

⁵⁹ Терминът на Гофман „inmate“ превеждам със значение „въдворен“ и обхваща всички попаднали в тотална институция – затворници, пациенти в психиатрия, концлагеристи, кадети в полицейски и военни академии, ученици в интернати.

осъществява посредством режима в тях. Дисциплината, която той *„налага, разпределя индивидите в пространството“*⁶⁰. Режимът представлява правилата, които учениците спазват в комплекса на учебното заведение – в училищната сграда, в общежитията, в работилниците и в стопанствата. Той се състои от шест *„режимни момента“*:

- *ставане от сън, провеждане на физзарядка и подготовка за учебни занятия;*
- *организиране и провеждане на учебните занятия под ръководството на учителите“*, особено място заема голямото междучасие – *„задължително се излиза на открито с активно включване в подходящи колективни и индивидуални игри“*⁶¹;
- *обедно хранене и свързаните с това отдих и почивка;*
- *усвояване на културни навици и спазване на точен час за самоподготовка под прекия контрол на възпитателите. В техните задължения според Правилника за ТВУ от 1976 г. се включват познатите вече задължения от Правилника за ТВУ от 1958 г.;*
- *„провеждане на вечерята и планираните други извънкласни мероприятия – предимно културно-масови и отпочиващи. Желателно е, при благоприятни възможности, повечето от дейностите да се провеждат на открито, на чист въздух с наситена двигателна активност, които като физиологични стимулатори съдействат за активизиране на централната нервна система за повишаване на умствената дееспособност и физическото закаляване на учениците“*⁶²;
- *последният режимен момент е сънят, за да бъде „пълноценен“ се създават необходимите материални и битови условия: „проветрени и отоплени помещения, подредени легла, чисто бельо, пълен покой“*⁶³.

Включването на учениците в режимните моменти е *„педагогически целесъобразно“*. По този начин те *„ще могат да се упражняват в правилни постъпки – да ръководят и да бъдат ръководени – да придобиват положителен социално-нравствен опит“*⁶⁴.

Характерната за 50-те и 60-те години на XX в. субординация на задълженията на ръководството, учителите и възпитателите в ТВУ се запазва и през 70-те години на XX в. Тя се прилага в цялата система на ТВУ. В ТВУ се запазват и: разделението на бригади, ръководени от командир, подпомаган от помощник-командир; спортен организатор,

---

⁶⁰ Фуко, 1998: 51

⁶¹ Първанов 1976: 110

⁶² Пак там: 111

⁶³ Пак там: 112

⁶⁴ Пак там

помагаш на учителя по физическо възпитание; хигиенист. Продължават своето съществуване и дейност командирският състав и санитарната комисия. *„Единицата на дисциплината е рангът – мястото, което човек заема в някаква класация“*⁶⁵. Това се отнася, както за преподавателите, така и за учениците.

Изградената система на ТВУ *„индивидуализира телата посредством едно локализиране, което не ги закрепостява, а ги разпределя и ги придвижва в една мрежа от отношения“*⁶⁶. Системата на ТВУ обаче локализира и задържа учениците си в комплекса на учебното заведение. Създадената режимна организация, позволява всеки ученик да има точно определено място, *„прави възможен контрола на всеки и едновременната заетост на всички. То създава една нова икономия на учебното време. Превръща училищното пространство в една машина за учене, но също така и за надзор, за йерархизиране и за възнаграждаване“*⁶⁷.

През 70-години на XX в. общежитията за въдворените в ТВУ се обзавеждат и издържат по реда заложен в *Правилника за ТВУ* от 1958 г. Същото се отнася и по отношение на ученическото облекло, собственост на общежитието и записано в инвентарната книга.

Създадената система на ТВУ институционализира настанените в нея ученици. Съществуват различни нива на йерархия на трудововъзпитателните училища.

Първото ниво на йерархия е **Интернатът за трудновъзпитаеми ученици (ИТВУ)**. Идеята за откриване на ИТВУ датира още от 1962 г., но от учебната 1970 – 1971 г. по силата на *93-то Разпореждане на Комитета за стопанска координация* от 17 март 1969 г.⁶⁸ започват функционирането си училища-интернати за морално застрашени и трудновъзпитаващи се маловръстни. Настаняването в тях е форма на социален контрол, която се реализира чрез молба от родителите на детето.

На едно от обсъжданията на ЦКБППМН председателят на МКБППМН на гр. Толбухин (днес гр. Добрич) Иван Парушев заявява: *„аз мисля, че трябва – и в правителството може да се постави този въпрос – да се заделят повече средства и от самооблагането, и от бюджета, и от други източници, за да може в продължение на 5-10 години, примерно до 1980 г., ние да решим въпроса на циганите. И най-добро е за тях да се изграждат колкото може повече интернати. Може би е силно казано, но аз*

---

⁶⁵ Фуко, 1998: 155

⁶⁶ Пак там: 155

⁶⁷ Пак там: 155

⁶⁸ ЦДА, ф.136, оп. 48, а. е. 136

виждам, че с циганите ще се реши въпросът само, като се подходи към тях, като към едно съвременно еничарство. Трябва да вземеш циганчето от 3 години, да го сложиш в детската градина, след това в интерната и да го пуснеш на 16 години, да прекара 12-13 години при други условия, откъснато от неговата среда, за да може да се разчита след 10-15 години на някакви резултати“⁶⁹. Това изказване е направено на национално съвещание с представители на окръжните комисии за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните (ОКБППМН), проведено на 25 декември 1970 г. в София, в навечерието на изграждането на ИТВУ (наричани разговорно „цигански училища“). През дистанцията на времето се забелязва крайна реторика от гледна точка на либералната перспектива, но в същото време и решимост за действие, отразяващо наличието на проблем с интеграцията и включването на ромското население в обществото. По време на социализма подобни изказвания стават възможни и се официализират без да създават напрежение, тъй като павират конкретни политики на режима. Със създаването на ИТВУ системата на ТВУ включва и елемент на етнизирание. Онова, което става видимо за системата вече не е толкова простъпката, колкото произходът на деятеля. Функционирането на ИТВУ е по-скоро опит за решаване на ромския въпрос. Политиката спрямо децата от етноса е асимилаторска, дискриминационна, виктимизираща, маргинализираща и стигматизираща от страна на държавата. Децата се откъсват от естествената им социална и семейна среда, които се заменят от държавата чрез институцията ИТВУ. Крайният резултат е обезличаване на възпитаниците на интернатна институция, които са практически образовани и едновременно неприети (двойно стигматизирани – етнически и морално) в социалистическото общество и се връщат при семействата си.

ИТВУ по своята същност са учебни заведения, предшествващи настаняването в ТВУ. По своя замисъл те осъществяват закрила на настанените там ученици. Цели се детето да се настани в институцията преди да е извършило противообществена проява, поради неблагоприятната му среда на живот. В този смисъл настаняването в ИТВУ е с превантивна и образователна цел. ИТВУ се ситуира като биополитическо пространство, в което държавата провежда политика за интеграция на децата от ромски етнически произход. Настанените там остават до завършване на образованието си. Структурата на ИТВУ е като тази на ТВУ.

ИТВУ имат някои съществени особености, които ги разграничават от останалите

---

⁶⁹ ЦДА, ф. 1283, оп. 1, а. е. 6: 12

учебно-възпитателни заведения:

- *„значителна изолация на учащите се от обществото;*
- *ограничена свобода на тяхната воля, желания и поведение;*
- *задължително изпълнение на режимните изисквания;*
- *съчетаване на мерките на възпитание с превъзпитание и други“*⁷⁰.

ИТВУ, както ТВУ също са привнесени от съветския опит, но и те имат своя специфика в български условия. Значителната изолация е постигната чрез построяването на интернатите в трудно достъпни места – най-често това са изолирани села в провинцията. Ограничената свобода на волята и желанията говорят за строгостта на режимните условия. Неясни са тези „други“ мерки, които се съчетават с мерките за възпитание и превъзпитание.

Основната цел на ИТВУ е да включи ромското население в цялостната социална структура на българското социалистическо общество, но това включване се случва посредством правилата и нормите, утвърдени в социалистическото законодателство, съобразено с конкретните условия на лицата, върху които се прилага. Изброени са *„най-общи(те) особености на контингента на възпитаниците“* без отчитането, на които е *„невъзможна“* успешната работа с тези деца.

Въпросните „особености“ се изразяват в:

- *„ниското ниво на тяхната култура, създаващо ненадеждна защитна бариера против отрицателните външни въздействия и вътрешни влияния, подбуждащи към аномално поведение;*
- *емоционално-волевата неустойчивост, изразяваща се в доминиране на емоционалните мотиви и импулси в поведението на фона на особени или недоразвити волеви процеси;*
- *морално-етическата неустойчивост, чиято основа е бедността, непълноценността на нравствените, морално-етическите представи, понятия, убеждения, чувства, рязко понижаващи съпротивата към отрицателни въздействия;*
- *интелектуална недоразвитост, обединяваща и затрудняваща всички форми на дейност, изискващи участие на мисленето, проявяваща се в неразвитост на абстрактно-логическото творческо мислене, в неоформеност на мненията и навиците за планиране на предстояща дейност;*

---

⁷⁰ Невски, 1976: 35 – 52

– психо-физически инфантилизъм, чиято основа съставлява изоставането от възрастовата норма на развитие на интересите, вниманието, мисленето, потребностите, костно-мускулната система, които слагат рязък отпечатък върху формите на дейност и особено, върху поведението на тези подрастващи⁷¹.

Всичко това говори за полаганите усилия от страна на държавата за провеждане на успешни политики⁷² по отношение на интеграцията на етноса. Водещата теза, обаче е, че тези свойства и обстоятелства способстват за формирането на качества, присъщи за „трудните подрастващи и маловръстни правонарушители“⁷³. Такива качества са: „невъздържаност, избухливост, грубост, конфликтност, подражателност, безкритичност, нечестност, безпринципност, склонност към лъжа, податливост на отрицателни влияния, мързел, примитивност и несдържаност на желанията, интересите и потребностите“⁷⁴. Всички качества сами по себе си не са предпоставка за извършването на противообществени прояви, но точно те, в своята съвкупност, стават прицел на нормотвореца през 70-те години на XX в. и инициират създаването на ИТВУ.

Преодоляването на проблема се състои в „логиката за възпитателно въздействие на правилно организираната и изпълнена с нравствено съдържание дейност свеждаща се до детерминиране на проявите в ежедневно поведение, труд, учебна дейност на подрастващите“⁷⁵. Описват се три аспекта за преодоляване на гореспоменатите качества.

Първият аспект, изисква възпитание на „волеви качества“ на личността като упоритост, настойчивост, целеустременост. Тяхното постигане пък ще стане чрез „формиране на активност и сила на волята като психични свойства на личността“. Тези психични свойства пък са възможни чрез „развитие на волевия психичен процес“. От своя страна много важен е избора на „форми, методи, средства и начини за осъществяването им“⁷⁶.

Вторият аспект е в необходимостта да се формират „свойства и качества на личността“, които се изграждат на основата на „повече или по-малко развити емоционално-волеви процеси“. Но „свойствата и качествата“ трябва да бъдат

---

⁷¹ Пак там: 38

⁷² По-подробно по отношение на провежданата държавна политика вж.: Постановление № 258 на Министерски съвет от 17. 12. 1958 г. „За уреждане на въпросите на циганското население в България“. ДВ, бр. 104 от 30. 12. 1958

⁷³ Невски, 1976: 38

⁷⁴ Пак там: 37

⁷⁵ Пак там: 39

⁷⁶ Пак там

запълнени с „определено съдържание“⁷⁷.

Третият аспект изисква „преустройство“ на вече изградени емоционално-волеви и нравствено-етически качества на личността „изпълнени с неправилно съдържание“. Този аспект се отнася до превъзпитанието, което се изразява в „запълване с правилно съдържание“ на положителни качества⁷⁸.

Какво виждаме анализирайки тези аспекти? По същество в ИТВУ, поне на дискурсивно ниво, протича *процес на ресоциализация* (превъзпитание и възпитание на ново). До голяма степен се забелязва липса на първична социализация: „*първичната социализация е първата социализация, на която индивидът е подложен и чрез, която той става член на обществото. Вторичната социализация е всеки следващ процес, който въвежда вече социализирания индивид в нови сектори от обективния свят на неговото общество*“⁷⁹. Влизайки в институцията върху настанения се прилага ресоциализация. Казано с други думи, ресоциализацията и социализацията се случват едновременно и произвеждат резултат, който е незадоволителен, както ще видим по-долу.

Конкретната работа в ИТВУ изисква такива възпитателни влияния и въздействия, които са „*правилно подбрани и научно обосновани, приведени или организирани в система*“⁸⁰. При това е необходимо различаването на „*система от дейности*“ в специалното училище като „*особен тип учебно-възпитателно учреждение в цялост*“ и „*система от целенасочени педагогически въздействия върху подрастващите*“, на които те са подложени в рамките на интерната⁸¹.

Съществуването и функционирането на тези интернати, обаче е проблематично от самото начало. Често те се смесват с детските домове. Наименованието им не е ясно. Някъде са известни като „*специални училища-интернати*“; в указанието на МНП са наречени „*основни училища-интернати*“; в таблица № 7 за трудовото възнаграждение на педагогическия персонал са назовани „*училища интернати за трудновъзпитаеми деца*“⁸². През 80-те години тези училища се налагат с името Интернати за трудновъзпитаеми ученици – ИТВУ.

Материалната база на ИТВУ, изразяваща се в ползвания сграден фонд е

---

⁷⁷ Пак там

⁷⁸ Пак там

⁷⁹ Бъргър и Лукман, 1996: 156

⁸⁰ Невски, 1976: 41

⁸¹ Пак там

⁸² ЦДА, ф. 1283, оп. 1, а. е. 48: 10

разнородна. Състои се от бази на закрити ТВУ, преобразувани в интернати. Често се ползват и сгради на закрити вече училища. За нуждите на интернатите на места са пригодени стопански постройки от местните ТКЗС-та.

Проблеми се забелязват при набирането на педагогически и административно-помощен персонал. Осезаема е липсата на квалифицирани кадри. Съществува интернат – в с. Берицево, „където от 8 възпитатели двама са редовни, а единият е 77-годишен начален учител. Останалите са завършили техникуми по лозаро-винарство, селско стопанство, дори и по облекло и обувки. Няма еднаквост в щата на педагогическите кадри в различните интернати“⁸³. Данните показват трудности при осигуряване на педагогически персонал за ИТВУ. Възпитателната работа, която е ключова за образователния процес в интерната, се оказва, че не се извършва на необходимото ниво, поради липса на подготвени педагогически кадри. Значителна част от възпитателите дори не са педагогически специалисти. Това се обяснява с отдалечеността на учебните заведения от големите градове и трудната им достъпност, което ги прави непривлекателни места за специалистите.

Учебно-възпитателната работа в ИТВУ се извършва по програма близка до тази на ТВУ. През 70-те години на XX в. не са изучавани интересите, способностите и насочеността на учениците; не се наблюдават завършилите 8 клас; не се изучава натрупания опит; не се прави оценка на ефективността от корекционно-възпитателната работа. Съществуването на ИТВУ осветява много проблеми не само на образователната система, но и на системата за контрол върху населението, опитваща се да интегрира ромския етнос (част, от която е ИТВУ). Липсата на достатъчно квалифициран персонал поражда съмнения за качеството на получаваното образование на завършилите интерната. Целите и задачите, които следва да се постигат посредством корекционно-възпитателната работа, също имат съмнителен резултат. Още в края на 70-те години на XX в. след направена проверка, критиката е насочена към липсата на информация за учениците след напускането на ИТВУ, т.е. набляга се върху обхвата на населението и липсата на информация по отношение на резултатите.

Как се извършва прием в ИТВУ? Предложения за приемане на ученици в ИТВУ могат да се правят от: директори на общообразователните училища, инспектори при ДПС, общественно-политически организации, предприятия, родители, ОКБППМН, МКБППМН и др. Тези предложения нямат задължителен характер, тъй като

---

⁸³ ЦДА, ф. 1283, оп. 1, а. е. 48: 4

настаняването може да се извърши само със съгласието на родителите. Голям брой родители не желаят да изпращат децата си там, защото ги лишават от семейни надбавки, или защото смятат, че сами ще се справят с възпитанието на децата си. Задължителен характер за настаняване имат само постановленията на прокуратурата (които почти не се използват в практиката) и решенията на съда. *„Когато поведението на родителите представлява опасност за личността, възпитанието, здравето, имуществото на детето, районният съд служебно или по искане на прокурора, или на другия родител взема съответни мерки в интерес на детето, като при нужда го настанява в подходящо място, включително и в интернат за моралнозастрашени и трудновъзпитаеми ученици“*⁸⁴. Условието за настаняване в ИТВУ само след молба от родителите е твърде спорно. Как след като голям брой родители не желаят да бъдат настанени децата им в ИТВУ, а постановленията на прокуратурата почти не се използват в практиката, тези интернати съществуват? Отговорът се крие в инфранаказателната функция на институцията; в разширяването и професионализирането на системата на ТВУ; във възможността местните комисии чрез членовете си – учители, представители на общественно-политически организации, предприятия, родители, инспектори при ДПС да имат определяща роля за настаняването в интернат.

В случаите, когато настаняването в ИТВУ се осъществява с постановление на прокуратурата или с решение на съда обект на защита е личността, възпитанието, здравето и имуществото на детето. Опасността се определя като *„основание“* за вземане на мерки в интерес на детето. Може да е реализирана или да съществува реална възможност за засягане на неговите интереси. *„Мерките, взети по отношение на детето, и санкциите по отношение на родителите са в зависимост от степента на посегателството върху личността и всестранныте интереси на детето. Санкциите могат да бъдат ограничаване или лишаване от родителски права“*⁸⁵. Тук се забелязва прилагане на наказателна грижа върху малолетни и непълнолетни, настанени в ИТВУ без да са извършили каквато и да е проява. Наказателната грижа се прилага върху деца и веднъж наложена тя се осъществява до навършване на пълнолетие. Важно е да се отбележи, че е налице преследване на въздействия, а не на престъпления.

ИТВУ е замислен да осъществи утопична цел, заложен в „Принципите на комунизма“ – да проведе *„обществено възпитание“* за ромските деца. Родителите са изолирани от процеса на *„обществено възпитание“* на децата си, което се постига чрез

---

⁸⁴ ЦДА, ф. 1283, оп. 1, а. е. 52: 2

⁸⁵ Пак там: 3

откъсването им от семейната среда и концентрирането на работата само с тях. Реалните резултати от корекционно-възпитателния процес след завръщането на децата в семействата си (след завършване на основно образование) се скриват поради липса на информация. Връщането в семейна среда създава предпоставки за заличаване на постигнатите резултати от обучението в ИТВУ.

Преди да приключи анализът на ИТВУ е необходимо да се постави разграничение между „моралнозаstraшени“ и „трудновъзпитаеми“ ученици. Различните категории лица, препращат към практики на режима за контрол, чрез система от институции върху ученици от две социални групи. Чрез „моралнозаstraшените“ деца се наказват родители за „лошото“ им поведение, а чрез „трудновъзпитаемите“ – се наказват децата, макар че родителите им не демонстрират „лошо“ поведение. Изводът е, че ИТВУ и ТВУ не са само детски наказателно-грижовни институции. Те са тотални институции, част от тоталитарната система и имат амбиция да контролират обществото с фокус върху децата.

Следващото ниво в йерархията на ТВУ е **интерната, създаден в неговия първоначален вид от 1952 г.** и описан като структура по-горе. С *Правилника за ТВУ* от 1958 г. в ТВУ се настаняват само психично здрави деца. С *Правилника за ТВУ* от 1976 г. в ТВУ се настаняват всички деца с противообществени прояви по цялата ос норма – патология – медицина. Практически няма праг на допустимост. Всяко дете може да попадне в интернат. Значима разлика съществува по отношение на образованието на децата. Помощното ТВУ (ПТВУ) е извън нивата на ТВУ и е за деца с лека до умерена умствена изостаналост. В него се осъществява медицинска (доколкото е възможно да се използва този термин) наказателна грижа. ПТВУ дават възможност за по-ранно напускане на интерната по медицински причини, независимо от изискването в правилника, според което дете попаднало в ТВУ остава там до завършване на образованието си. Важно е да се отбележи, че и за децата с лека до умерена умствена изостаналост държавата провежда наказателен контрол чрез интерната.

Следващата много важна стъпка в йерархията на ТВУ е създаването на основно **ТВУ със строг режим**. Дете, което не се справя с режима в ТВУ е настанявано в ТВУ със строг режим, в което действат т. нар. особени правила. ТВУ със строг режим е училището в с. Славовица, където се прилагат разпоредбите от *Правилника за ТВУ* от 1958 г. и за особените правила, регламентирани в *Правилника за ТВУ* от 1976 г. в чл. 68 – чл. 74.

В ТВУ със строг режим се настаняват ученици, които системно нарушават установения ред в ТВУ, извършват тежки провинения или не желаят да учат и работят.

Настаняването в него става чрез мотивирано предложение на учителския съвет, на училището, което го предлага за преместване. В ТБУ със строг режим могат да се настаняват и ученици на обикновен режим. Те се обучават по програмите на ТБУ с обикновен режим. В ТБУ със строг режим има въоръжена охрана, която следи за спазването на установения ред. При неподчинение, буйство или за предотвратяване на опасни деяния по решение на учителския съвет, ученикът може да бъде изолиран в специално помещение и държан под наблюдение. Тази мярка се прилага само в краен случай и не може да трае повече от три денонощия. Изолираният не посещава учебни занятия, а извършва всеки ден по шест часа физическа работа на определен обект. Директорът на училището издава мотивирана заповед за изолация на ученика. Учениците в тези училища се записват в специален регистър, който се води от директора до прекратяване на престоя им в училището. Престоят на ученик в ТБУ със строг режим е най-малко три месеца. Ученикът, когато докаже с поведението си, че ще спазва режима в ТБУ по решение на учителския съвет се връща в училището, което го е изпратило. Ученик, повторно настанен в ТБУ със строг режим остава в него до завършване на образованието си. Учениците в ТБУ със строг режим се обучават по учебен план и програми на трудововъзпитателните училища. Поставените на строг режим ученици полагат, извън предвиденото по учебен план и програми, всекидневно (без неделни и празнични дни) по два часа за малолетните и три часа за непълнолетните общественнополезен труд по определени норми, съобразени с възрастта им. На работния обект се придружават от възпитател. При определяне характера на труда се имат предвид здравословното състояние, възрастовите и физическите възможности на всеки ученик. При поставяне на строг режим не се разрешава домашен отпуск и излизане без придружител извън района на училището.

Интерес представлява смесването на режимите в ТБУ със строг режим. ТБУ със строг режим е създадено за най-проблемните деца. Наказателната репресия е най-силна. В същото време при повторно попадане в подобно училище възпитаниците му остават там до завършване на образованието си. Наблюдава се регистриране на рецидив при малолетни. Така за дете, без осъждане, през интернатната институция се създават условия за изпадане в престъпност и рецидивизъм. Може да се приеме, че системата на ТБУ произвежда престъпност. Това звучи крайно, но любопитен е въпроса какво се случва с дете завършило ТБУ със строг режим, което не се е поправило? Според нормативната уредба то продължава образованието си съответно в Професионално-техническо ТБУ (ПТТБУ) и Средно професионално-техническо ТБУ (СПТБУ). По този

начин не се ли излагат съучениците на това дете на „неговото негативно“ влияние? Любопитен е и въпросът – какво се случва с дете, което не спазва режима в ПТТВУ и СПТВУ? Пак според правилника ученикът трябва да се настани в ТВУ със строг режим. Да, обаче тези училища са основни. Как се провежда образованието на ученика в ТВУ със строг режим? Тоест в ТВУ със строг режим се настаняват малолетни, които няма как да попаднат в поправителен дом, където излежават наказанието си непълнолетните. Непълнолетните, които не спазват режима в ПТТВУ и СПТВУ следва да се преместят в поправителен дом, за да продължат образованието си.

ТВУ със строг режим е образователната институция, която бележи края на институционалния път на настанения в системата на ТВУ при малолетните. Непоправимият непълнолетен в системата на ТВУ се изпраща в поправителен дом (затвор за непълнолетни). Образователната институция на върха на системата на ТВУ са Професионално-техническите ТВУ (ПТТВУ) и Средните професионално-технически ТВУ (СПТВУ). Първото ПТТВУ е във вида от 1958 г. със създаването на училищата. През 70-те години се създава СПТВУ, което предоставя средно образование. В СПТВУ за момчета професионалната подготовка е по дърводелство и шлосерство. В СПТВУ за момичета обучението е по шивачество. В ТВУ се извършва разделение по полов признак.

Така структурирана системата на ТВУ се превръща в паралелна образователна институция. В нея се обучават, поправят и превъзпитават проблемни малолетни и непълнолетни, моделира се правилното поведение. Настанените в системата на ТВУ са едновременно произведени и като кадри на социалистическата икономика. Върху тях се полагат специални грижи. В ТВУ учениците се диференцират по образователна степен; по етнически принцип; по степента на спазване на режимните моменти и правилата в институцията; по полов признак. В края на 70-те години на XX век системата на ТВУ е йерархизирана и диференцирана. Тя функционира едновременно като образователна система за опасния индивид и като система за прилагане на институционален надзор за малолетни и непълнолетни.

I.2.4. Институционализацията на деца, с отклоняващо се поведение, във времето на режима на държавния социализъм в България 1958 – 1989 година⁸⁶

Когато човек чете архивните материали, изглежда, че българското общество във времето на държавния социализъм е с ясно изразени цели и задачи по отношение на

---

⁸⁶ В тази част са включени текстове от публикация на Ангелов, З. (2020). Социално-педагогическият интернат между институционализация и деинституционализация. В: Годишник на СУ „Св. Климент Охридски“, книга Социални дейности, том 113, с. 131 - 176

нарушенията на малолетните и непълнолетните, както и с детерминиран способ за преодоляването им. Същевременно, обаче в тези документи, година след година, се докладва отстраняването на едни и същи проблеми, което навежда на мисълта, че те никак не са изчезнали. Престъпленията и криминалните деяния, извършени от деца, са фундаментален проблем за всяко общество. С приемането на *Закона за борба с детската престъпност* от 1958 г. и *Правилника за приложение на закона* се залага една инфранаказателна юрисдикция на институцията интернат.

Квазиюридическата функция се изразява в изземването на правораздавателни функции от съдилищата, които трансформирани в обществено-възпитателни функции, се възлагат на социалистическата общественост чрез местните комисии. Реалната инфранаказателна юрисдикция на комисиите се състои в това, че те разглеждат простъпките на малолетните, извършили обществено опасни деяния и преценяват простъпките на непълнолетните, извършили престъпление, но освободени от наказателна отговорност. Полето на възпитателната инфранаказателност покрива от отклонението през простъпката до престъплението и накрая до настаняването в ТВУ. Инфранаказателната функция обхваща не само детската девиантност, но и родителите. Социалистическото общество търси решението на този въпрос в заложената инфранаказателност и в институционализирането на децата.

Институционализацията на малолетните и непълнолетните се осъществява посредством ЗБПМН, който *„акцентира върху решаващото значение на превенцията и ролята на обществеността при нейното осъществяване. Основното средство за постигането ѝ е комунистическото възпитание на подрастващото поколение чрез идейното и дейно участие на държавните, партийните, професионалните, младежките и другите масови организации. За нейната практическа и ефикасна реализация се създават специализирани комисии срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, трудовоправителни училища и домове за временно настаняване“*⁸⁷.

Тази система действа така – конформира чрез идейното възпитание, а за онези, които не могат да се конформират, няма степени – те са рязко институционализирани. ТВУ може да се разглежда като тотална институция. Тотална институция според Ървин Гофман е: *„място за живеене и работа, където голям брой индивиди в сходна ситуация, отделени от по-широкото общество за значителен период от време, заедно водят*

---

⁸⁷ Канушев, 2016: 319

затворен формално администриран живот“⁸⁸. В скалата на тоталните институции ТВУ е в единия ѝ край, възпитаниците на училището са с нисък проактивен статус – не се идентифицират с институцията; дългогодишният им престой в ТВУ ги **стигматизира, изолира, маргинализира, асимилира** и до голяма степен предопределя тяхното бъдеще. Посредством социално педагогическата характеристика и медицинското свидетелство се очертава профилът на децата, взема се решение в какъв вид ТВУ да бъдат настанени. С влизането на детето в институцията започва неговата **морална кариера** и продължава прилагането на **наказателна грижа** спрямо него. Особено показателен пример в този случай е ИТВУ. Без да са извършили каквото и да е нарушение децата са институционализирани, т.е. стартира морална кариера с прилагане на наказателна грижа без какъвто и да е повод.

Във времето на държавния социализъм, освен върху извършителите на противообществени прояви, надзор се осъществява и върху непълнолетните, които са в риск да извършат такива. През 70-те години на XX в. е проведено социологическо проучване, чийто предмет е осъдената престъпност на непълнолетните. Целта му е „да съдейства за усъвършенстване на борбата срещу противообществените прояви“ и „да допринесе прогноза на поведението и профилактиката на престъпното поведение“, а задачите му са „да установи и изследва основните категории социологически и социално-демографски фактори, с които са свързани престъпленията на юношите; да дефинира съобразно с тези фактори категории юноши, на които е присъща различна престъпност и в този смисъл са изложени на различен „риск за престъпност““⁸⁹.

При провеждане на изследването заедно с осъдените непълнолетни са изследвани и непълнолетни, които не са осъдени (контролна група), с цел сравняване на резултатите, получени от двете групи и доказване и изследване на факторите, влияещи върху осъдената престъпност. Изследването позволява улавяне и наблюдаване на не осъжданите непълнолетни, но застрашени да извършат противообществени прояви и престъпления. Причините за престъпността сред непълнолетните са „многобройни и разнообразни фактори“, които са обективни и субективни. Обективните са „извън съзнанието на младежа“ и са „свързани с различни страни на материалния живот икономика, околна среда, възпитание и образование, семейство, бит, обществени организации“. Субективните фактори са „предимно психологически черти – потребности интереси, отношения и пр. Свързани с личностното възприемане на

---

⁸⁸ Goffman, 1961: 13

⁸⁹ Венедиков, 1976: 18

действителността и поведението на индивида“⁹⁰. Трябва да се отбележи, че в изследването не се обхващат всички противообществени прояви, а само тези довели до ефективни присъди.

Да се върнем към факторите. Първата група фактори са свързани със семейната среда на осъдения (семейството). Разграничават се две под групи „условия“ и „отношения“ в семейството. Най-значим сред факторите в семейната среда е структурата на семейството. Дали родителите живеят заедно или са разделени. От голямо значение е при кого от родителите живее непълнолетният. Когато става дума за самотна майка, рисковете за извършване на престъпление неимоверно нарастват. Вторият брак на родителите също оказва влияние върху риска за престъпление. Този риск е незначителен що се отнася до втори брак на бащата. Рискът е значим, особено при втори брак на майката или съжителството ѝ с друг мъж. По отношение на семейната структура авторът на изследването прави изводът, че застрашени от извършване на престъпление са юноши, които имат *„осъждани близки роднини, родителите са разделени или разведени и евентуално имат втори брак (особено майката). Семействата са многодетни. Непълнолетният живее само при единият от родителите си (особено майката). Трудовата активност на родителите е слаба/работи само майката“*⁹¹.

Успоредно със семейната структура влияние оказват и отношенията в семейството. Тук следва да се посочат фактори от прекалената загриженост до пълната незаинтересованост към потребностите на детето. Риск от извършване на престъпление се наблюдава, когато се стига до крайности. Разбирането, проявявано от родителите към интересите и желанията на непълнолетния е следващ фактор. Разбирането и от двамата родители намалява риска от престъпление. Опасност от увеличаване на риска настъпва, когато детето не среща разбиране от бащата. Рисковете се увеличават неимоверно при липса на разбирателство от страна на майката и особено – от двамата родители. Отношенията между родителите влияят за формиране на поведението на детето. За сигурна семейна среда може да се говори, когато връзката между родителите е добра и между тях съществува разбирателство. Факторите, оказващи влияние в семейната среда върху риска от престъпление у непълнолетния, са отношение на родителите към някои конкретни потребности на непълнолетния. Особено място тук заемат паричните средства, предоставяни от родителите. Сред осъдените непълнолетни, особено място заема невъзможността на родителите да предоставят достатъчно пари на децата си, а

---

⁹⁰ Пак там: 19

⁹¹ Пак там: 67

също и съществуващата финансова възможност на родителите да осигурят желаните средства от децата им, но по някаква причина не са го направили.

Факторите оказващи, средно до силно влияние върху осъдената престъпност сред непълнолетните са съответно *„грижите на родителите за възпитанието на непълнолетния или по-скоро удовлетвореността от тези грижи и времето, което родителите отделят за занимания с детето си“*⁹².

Авторът извежда извода, че с изключително силно влияние е фактора *„бягството от къщи“*⁹³. Факторите, със силно влияние върху осъдената престъпност сред непълнолетните, са честите разногласия между родителите; изгонването на юношата от семейството; неразбиране на желанията и интересите на непълнолетния от страна на родителите; постоянно лоши отношения между родителите; съзнателно ограничаване от родителите на паричните средства на юношата; незадоволеност на юношата от грижите на родителите.

Друг фактор оказващ, влияние за осъдената престъпност е отношението към училищната институция. Изводите, до които стига авторът е, че *„факторът с изключително силно влияние върху осъдената престъпност сред непълнолетните е повтаряне на училищен клас“*⁹⁴. Фактори, с много силно влияние върху осъдената престъпност сред непълнолетните са получени наказания в училище и невъзможност за продължаване на образованието.

В изследването се обобщава, че факторите определящи, осъдената престъпност сред непълнолетните са тези *„свързани със семейството, училището и личността на непълнолетните“*⁹⁵.

Можем да обобщим, очерталият се профил на непълнолетния в риск: възрастта му е около 16-17 години; семейната му структура е нарушена (дете е на разведени или разделени родители, или е сирак, в повечето случаи с починал баща, а майката е сключила повторен брак); семейството е многодетно; близък роднина (родител, брат или сестра) е осъждан; живее с единия си родител (най-често майката); родителите нямат пълна трудова заетост; по отношение на училището – получава наказания и повтаря класа; напуска училището и не работи.

---

⁹² Пак там

⁹³ Пак там: 82

⁹⁴ Пак там: 103

⁹⁵ Пак там: 124

Обобщение. Йерархизацията и диференциацията на системата на ТВУ утвърждава интерната като тотална институция. През идеята за защита на обществото от опасния индивид се създават ИТВУ, където се провежда асимилаторска политика по отношение на ромското население; в ПТВУ се неутрализира девиацията на ученици с лека до умерена умствена изостаналост; в ТВУ със строг режим се създават условия, близки до затвора за непоправимия извършител на противообществени прояви, които позволяват улавянето му още в рамките на институцията, като форма на превенция на рецидивната престъпност; предоставянето на средно образование в СПТВУ оформя интернатната система като паралелна образователна институция. Педагогическият надзор е формата на прилагане на наказателната грижа в институцията. Преместването на настанения в различните видове ТВУ е строго регламентирано така *„Въдворените са премествани, системата не“*⁹⁶. Прилагането на наказателната грижа позволява паралелно с образователните си функции, училищата в системата на ТВУ да извършват педагогически надзор за осъществяване на обучение и корекционно възпитание. ТВУ изпълнява още асимилационни и правно-юридически функции.

---

⁹⁶ Goffman, 1961: 51

ГЛАВА II

НАКАЗАТЕЛНА ГРИЖА⁹⁷

Стратегията за справяне на държавата с престъпността на непълнолетните е институционализация, която се осъществява в тотални институции (ТВУ). Институционализацията на деца във времето на режима на държавния социализъм се постига чрез грижа, която наричам наказателна грижа. Понятието наказателна грижа, което въвеждам е социологическо. Наказателната грижа е решението на проблема за безнадзорното дете, за което се говори в протоколите на ЦКБППМН, а също и в изследванията. Всъщност грижата в отсъствие на родителя/родителите или при недостатъчно добра грижа става основен аргумент в създаването на институциите (ТВУ). Наказателната грижа е средство на държавата да управлява, коригира и институционализира социално-патологични явления сред малолетни/непълнолетни, чийто външен израз е извършване на противообществени прояви. Отнася се само и единствено за детската девиантност управлявана, коригирана, институционализирана в корекционно-възпитателни заведения ТВУ, ИТВУ, ВУИ, и СПИ; както и целият институционален път на лицето до тях.

II.1. Необходимост от създаване на понятие

Съществуват социологически теории, обясняващи социалната девиантност, детството⁹⁸ и правоприлагането⁹⁹. Наказателната грижа е начинът, по който педагозите в интерната поправят, превъзпитават и обучават настанения. Доближава се по смисъл и съдържание с понятието морална кариера, описано от Гофман¹⁰⁰ и кариери в девиантна професионална група на Бекер¹⁰¹. Моралната кариера е следствие от престоя в институция, т.е. тя не е целенасочено налагана и се отнася до въдворения, а не до персонала. Чрез наказателна грижа се управляват конкретни процеси, свързани с настанения в интернат. Наказателната грижа е много по-широко понятие от морална кариера. Наказателната грижа не обхваща само деликвентността при малолетни и непълнолетни в интерната, но и целия спектър на отклонението. Моралната кариера включва целия спектър на норма и патология, защото се случва във всички тотални

---

⁹⁷ В тази глава са включени текстове от публикация на Ангелов, З. (2020). Наказателната грижа в корекционно-възпитателните заведения в България. София: Критика и хуманизъм

⁹⁸ Aries, 1962

⁹⁹ Фуко, 1998; Фуко, 2000

¹⁰⁰ Goffman, 1961

¹⁰¹ Becker, 1963

институции¹⁰² (казарма, психиатрия, затвор, интернат и др.), но е диференцирана спрямо институцията. Понятието на Бекер за кариери в девиантна професионална група се отнася за обвързани, с конкретна клика лица и успехът на индивида в нея. Наказателната грижа бележи биографичната траектория на възпитаника на интерната. Шансовете му са предопределени от местната комисия (приемана като клика). Разликата е, че наказателната грижа моделира (изгражда) личността, а при Бекер е на лице изградена личност с придобита професия.

Понятието наказателна грижа има различно приложение в ИТВУ, в ПТВУ, в ТВУ със строг режим, в ПТТВУ и в СПТВУ. За да бъде работещо е нужно да се фиксира с точни и постоянни значения. В конкретния случай наказателната грижа се състои от равнопоставени в лексикален смисъл думи наказателност и грижа, и се провежда в институция. Точните значения отвеждат понятието към областта на социалните науки – в частност на социологията. Понятието е на границата на социологията с правото, педагогиката, икономиката; обхваща граничните полета на частни социологически науки: социология на труда, социология на образованието, икономическа социология, социология на правото. Въвеждането му се проблематизира в контекстите, в които се прилага, в зависимост от различните смисли и вътрешните му логики.

През дългия период, в които съществува интернатът се използват различни механизми за коригиране на въдворените, които допринасят за вариране на неговите значения. Така акцентът се поставя върху наказателност или върху грижа. Наказателната грижа има специфично значение, както спрямо времевата дистанция и социалния контекст, така и в конкретния вид учебно заведение, в което се прилага. Тоест, за да се приложи е нужно да се дефинира конкретна социална реалност, за която се отнася и да се определят понятийните граници.

II. 2. Граници на понятието

Наказателната грижа е понятие, чрез което се извличат принципите на корекционно-възпитателното обхващане на младежта при социалистическия режим и след него в институциите от интернатната система. Времевите граници обхващат периода от създаването на първото в България ТВУ през 1952 г. до днес и са зададени от доминирането на парадигмата на борба с противообществените прояви. Пространствените му граници включват различните видове корекционно-възпитателни заведения и обхващат междуинституционалната плетеница на захващането на децата от

---

¹⁰² Тотална институция – понятие въведено от Гофман; учреждение, в което въдворения прекарва целия си живот или част от него без да напуска институцията (Goffman, 1961).

тази парадигма. В зависимост дали става дума за ТВУ, ИТВУ или ПТВУ осъществената наказателна грижа се движи по оста норма – патология – медицина. Целият спектър на грижата в корекционно-възпитателните заведения обхваща малолетни и непълнолетни извършители на противообществени прояви. Те се подготвят, посредством възпитателно въздействие, за живот в гражданско състояние. В случай, че това не се случи настанените преминават през различните ТВУ и попадат в поправителни домове, където осъдените непълнолетни изтърпяват наказанието си. Как става възможна наказателната грижа? Този вид грижа се прилага в училищата от системата на ТВУ – междинни учебни заведения, намиращи се на границата между поправителния дом (затвор за малолетни) и масовото училище, от където най-често са изпращани деца в системата на ТВУ. Другата причина, поради която става възможна наказателната грижа е неяснотата около понятието противообществена проява и неговата многоаспектност.

II. 3. Наказателна грижа през социализма

II. 3.1. Наказателната грижа до 70-те години на XX в.

През социализма детската деликвентност се управлява чрез изграждане на корекционно-възпитателни заведения. Условие за попадане в тях е извършване на противообществена проява от подрастващия. Настаненият в интернат *„трябва да бъде коригиран (поправен), след като всички методи, всички процедури, всички обичайни и семейни възможности за възпитание, чрез които са се опитали да го поправят, не са били успешни“*¹⁰³, т.е. подрастващият, *„който трябва да бъде поправен е непоправим“*¹⁰⁴. Необходимостта от *„специфични намеси, свъх-интервенции по отношение на обичайните и семейните методи за обучение и за коригиране“* е осъществена чрез създаване на ТВУ, социална изолация на настанените там ученици и устройване на необходими условия за провеждане на *„нова изправителна технология, на свръх-корекция“*¹⁰⁵. Настанените в ТВУ ученици са: бягащи от дома или училище; необхванати от масовото училище и с неприложими от стандартното образование върху тях правила и/или такива, чиито семейства не оказват необходимия контрол. Върху настанените в ТВУ, нарушаващи обществените правила, закони и норми, се налагат санкции от органите, призвани да защитават обществото. Правонарушителят е лице *„на което не може да се вярва, че може да живее според правилата съгласувани от групата. Той е*

---

¹⁰³ Фуко, 2000: 72

¹⁰⁴ Пак там: 73

¹⁰⁵ Пак там

считан за аутсайдер“¹⁰⁶. Лицата в интерната не носят наказателна отговорност за действията си и затова върху тях се прилага наказателна грижа.

Наказателната грижа в училищата от системата на ТВУ се осъществява от подготвените педагогически кадри на режима. Например първоначално в ТВУ Ракитово са назначени на работа учители, предимно жени¹⁰⁷. Тези учителки, полагащи „сестрински“ и „майчински“ „грижи“ получават „неблагодарност – подигравки, вулгарни изрази, задевки – неща, за които никоя педагогика не би им показала как да реагират“¹⁰⁸.

Как се реализира идеята за създаването на новото общество? На нормативно ниво се конструира и приема социалистическото законодателство (включващо и ЗБППМН) и се подготвят педагогически кадри, осъществяващи комунистическо възпитание на младежта, което е „една от главните задачи на създаването на новото общество“¹⁰⁹. Привнесеният съветски опит е възприет и от образователната система в България, т.е. и от системата на ТВУ.

Наказателната грижа включва целия корекционно-възпитателен процес, упражняван върху настанения в ТВУ и се реализира чрез възпитателни мерки. Грижата е наказателна, защото настаняването в ТВУ не е доброволен акт със съгласие на въдворения и неговите родители. Определяща роля имат местните комисии за противообществени прояви, след възпитателно дело. По същество това е наказателно-възпитателна грижа. По време на социализма под възпитателен процес се разбира процес, „в който в съответствие с целите и задачите на обществото се извършва организирано възпитателно влияние, което има за свой краен резултат формирането на личност, нужна и полезна на обществото“¹¹⁰.

Функцията на практически ръководител на възпитателния процес се осъществява от учител-възпитател. За ефективност на възпитателния процес той привлича „колектив от педагози и учаци се, пионерската и комсомолската организация“¹¹¹. Възпитателят има посредническа функция. Той се грижи пряко за процеса по усвояване на преподадения вече материал. Работата му не е затворена в училищната институция. Тя обхваща широк спектър от знания, в същото време няма ясни и точно определени

---

¹⁰⁶ Becker, 1963: 1

¹⁰⁷ Узунов, 1993: 27

¹⁰⁸ Пак там: 28

¹⁰⁹ Шчукина, 1976: 7

¹¹⁰ Пак там

¹¹¹ Пак там: 8

граници и поле, определено само за него. Не се приема *„затворена верига на възпитателни въздействия: възпитател-възпитаник“*¹¹², т.е. възпитателят ръководи и направлява възпитателния процес като отчита и дава необходимите насоки в него. Индивидуализъм е недопустим. Възпитателят се явява значимият друг за обучаваните от него ученици. На него се поверява да следи дали правилно се осъществява вторичната социализация на подрастващите в училището. В случай, че тя не протича по правилен начин негово задължение е да уведоми училищното ръководство, другите ученици, родителите и да проследи дали целите на възпитателния процес се постигат.

Задачата на училището е постигане нравствено възпитание у подрастващите, осъществено чрез редица методи, включващи поощрение и наказание. Специфичен метод на превъзпитание е методът на *„възрива“*. *„Възривът“ е начин с рязка мярка да се разруши, да се „възриви“ лъжливата позиция, която се е изградила у ученика“*¹¹³. Прилагането на метода не се свързва задължително с негативни преживявания за детето, а преследва решаването на *„две задачи: 1) обезценява в съзнанието на самото дете неговата предишна позиция и показва нейната нищожност, невъзможност за по-нататъшното ѝ запазване; 2) поставя детето пред необходимостта незабавно да заеме друга, нова позиция, да покаже нейното безусловно превъзходство, нейната привлекателност“*¹¹⁴. Процесът на ресоциализация се постига в кратък срок чрез внезапност. Изходната позиция е, че посредством метода на *„възрива“* не се приключва с превъзпитанието, *„само се разчиства пътя за по-нататъшна работа“*¹¹⁵ с подрастващия. Необходимо условие за прилагането на метода е *„детето само смътно (да) изпитва недоволство от себе си, колебания, (да) преживява известна борба на мотиви, усещане, че е „стигнало в задънена улица““*¹¹⁶.

В ТВУ върху детето се налага морална стигма. При нея *„става дума за съществуването на „официални данни, сведения и документи“, които се отнасят „до човешки същества, легитимно квалифицирани като психично болни, криминално проявени, малолетни престъпници, опасни рецидивисти, бивши затворници, пристрастени или зависими, алкохолици, наркомани, перверзници, психопати или социопати, безумни самоубийци и фашизоидни политици, антисоциални субекти“*¹¹⁷.

---

¹¹² Пак там: 16

¹¹³ Пак там: 99

¹¹⁴ Пак там

¹¹⁵ Пак там: 100

¹¹⁶ Пак там

¹¹⁷ Канушев, 2018: 89

ТВУ е тотална институция. Въдвореният в нея не я напуска преди да навърши пълнолетие или завърши образованието си. Осъществява се непрекъсваем корекционно-възпитателен процес, налаган върху подрастващия, независимо от резултатите постигнати от него. ТВУ бележи и предопределя биографичната траектория на ученика. Завършвайки училището, възпитаникът получава диплома и реализиране само в определени направления. Настаняването в ТВУ се предопределя от произхода на малолетния/непълнолетния. В ТВУ „Н. Й. Вапцаров“ – град Завет се настаняват деца с противообществени прояви, чиито родители са високопоставени държавни служители. Следователно шансовете за по-добра реализация в обществото зависят от социалната прослойка, от която идва настаненият. Стигматизирането се случва чрез възпитателния процес, опиращ се на педагогиката на Макаренко, която в основата си е дисциплинарна педагогика. Това стигматизиране се осъществява през институционалния модел. В тоталната институция през биографията на настанения е трудно поддържането на граница между виртуалната и реалната идентичност. В този смисъл, самата институция събира „петна“, „петната“ от биографията и ги припомня на учениците. Целта е разидентифициране от реалния аз и пълно приемане на виртуалния, но този подход често води до умъртвяване на аза, ерозия на идентичността, загуба на физическия интегритет и т. н.

II. 3.2. Наказателната грижа от 70-те години на XX в. до падането на режима на държавния социализъм

През 70-те години на XX в. системата на ТВУ се реформира като се цели да се разшири превенцията на престъпността, а оттук и да се обхванат всички подрастващи с противообществени прояви. Чрез социално-педагогическата характеристика се набавя информация за детето. Медицинското свидетелство дава картина за здравния му статус и психичното му състояние. Чрез установяването на психичното състояние системата за надзор има легитимното право на контрол върху всички подрастващи, които извършват противообществени прояви. Налице е цялостна епикриза на настанения в интерната. Независимо от психичното състояние на малолетния/непълнолетния извършител на противообществени прояви, той се обхваща от системата.

ТВУ след реформите се изгражда като йерархизирана институция. На първото стъпало е ИТВУ – учебно заведение, в което се настаняват: 1) малолетни и непълнолетни, които не са извършили противообществени прояви, но съществува риск да извършат; 2) малолетни и непълнолетни в риск, нямащи подходящи условия за живот. Заедно с моралната стигма съществува и етническа стигма (в ИТВУ), „*чиято конститутивна*

рамка или политическа матрица е расата, нацията или религията; тя се предава социално през произхода и чрез поколението, но по-важното е, че в еднаква степен би могла да „зарази“, „разложи“ или „оскверни“ всички членове на родословната династия“¹¹⁸.

ИТВУ като учебни заведения са абсурдни превантивни институции. Какво всъщност се случва в ИТВУ? Посредством откъсването от семейната среда се гарантира: 1) „правилното“ възпитание на настанения и 2) прекъсване на социалните му връзки с външния свят. Характеристиките на етническата стигма, като специфично социално включване в институции от затворен тип са заложени още преди влизането в ИТВУ. Настаняването е по етнически признак. Критиките към метода на взрива, ползван в ИТВУ са съществени, защото е спорно прилагането му. При голяма част от учениците процесът на социализация не е осъществен. „Взривяване“ при тях е невъзможно (няма какво да се взривява). Вторичната социализация заема първостепенно място в живота им. Значимите други се явяват персоналът и всички останали възпитаници, които са в обкръжението на настанения. ИТВУ стигматизира. Но ако родителите на учениците са социално изключени, то посредством ИТВУ се предполага, че завършилите го ще бъдат включени в обществото; тяхната биографична траектория ще бъде видима за системата и техните образователни и интеграционни шансове ще бъдат възможни. Посредством етническата стигма се предполага, че ще се осъществи включване на етническо малцинство в обществения живот. То обаче изначално ще бъде непълно, защото: 1) родителите не участват във възпитанието на децата си; 2) напускането на интерната и връщането при същите условия на живот води до заличаване на постигнатите резултати при тези хора; 3) институцията стигматизира възпитаниците си и възпрепятства шансовете им за пълноценна интеграция; 4) в тоталната институция се осъществява десоциализация и ерозия на Аза.

Налагането на наказателна грижа в ИТВУ е по същество културен проблем. Спорното използване на метода на „взрива“ като основно средство за ресоциализация се възприема като способ на държавата за провеждането на асимилаторска политика. Чрез „взривяването“ на настанения, се постига неговото обезличаване и заличаване на натрупания социален опит. Работата с него започва отначало. Това „изтриване“ на миналото е необходимо за по-бързото конструиране на новата личност, разпознаваема за системата на социален контрол и включена в нея. Ако ТВУ стигматизира, пречупва

---

¹¹⁸ Канушев, 2016: 89

съдбата на настанения и налага определени граници на биографичната му траектория, то в ИТВУ посредством стигматизираната девиантност се осветява биографичната траектория на настанения, тя става видима за същата тази система на социалния контрол. Чрез диференциацията на системата на ТВУ вече се обхваща не само деликвентното дете, но и девиантното, което се отклонява от правилното поведение. Замисълът е посредством настаняването в интернат това население да бъде овладяно и видимо. ИТВУ разкрива социален проблем за социализма. Във времето на държавния социализъм съществува скрита бедност. Създаването на интернат за конкретно малцинство цели увеличаване на образователните шансове на това население, но също и неговото маргинализиране, стигматизиране, асимилиране и вторично включване/изключване, постигано чрез дълъг престой в тотална институция.

На следващото стъпало в йерархията на системата на ТВУ, са ТВУ във вида създаден през 50-те години на XX век. Най-високо в йерархията е ТВУ със строг режим и въоръжена охрана, където се изпращат учениците, неспазващи правилата в обикновените ТВУ. Стратификацията на ТВУ превежда малолетния/непълнолетния през системата на контрол като в нейния край или е поправен и превъзпитан или изпада в престъпност. Във всички ТВУ способ за превъзпитание на настанените е наказателната грижа. В ИТВУ става дума за грижовно-възпитателна грижа, в ТВУ – дисциплинарни мерки, които в ТВУ със строг режим придобиват форма на открито наказание, а въоръжената охрана и изолаторът изграждат представата за затвор. В ПТВУ към наказателната грижа се добавя медицинска и психиатрична грижа.

Наказателната грижа е педагогически надзор, осъществяван от назначените педагози в системата на ТВУ. Тя започва да се прилага с назначаването на обществен възпитател. Мярквата „Надзор на обществен възпитател“ предшества тази на настаняването в интернат. Прилагането на наказателна грижа преди влизане в ТВУ се осъществява от обществен възпитател. Той установява, степента на поправяне и превъзпитание; дава насоки за индивидуална работа с настанения в ТВУ; наблюдава въдворения в случай на отпуск и ваканция; дава насоки за настаняването на работа, или продължаване обучението на завършилия ученик; работи в сътрудничество с МКБППМН и инспектор от детска педагогическа стая. Взаимовръзката между възпитателя и обществения възпитател е значима за правилното провеждане на наказателната грижа в ТВУ. Възпитателната работа в ТВУ обхваща непрекъсваемото поле на поправяне и превъзпитание.

Съществува ясна субординация на задълженията в интерната. На върха стои

директор, осъществяващ контактите на училището с външния свят; *учители* по отделни предмети и *възпитатели* в пряка връзка с учениците. Изградена е наглед строго йерархична и военизирана организация, която функционира с планове, одобрени от директора. Спазвайки дисциплината *учениците* се включват в субординацията.

Институционализацията на малолетни и непълнолетни протича на два етапа. Първият (от края на 50-те до началото на 70-те години на XX в.) започва със създаването на системата на ТВУ през 1958 г. Това е времето на първоначалното изграждане на системата и в нея влизат само лица с противообществени прояви, извършени от психично здрави малолетни и непълнолетни. С тях се провежда превантивна работа, поправят се и се превъзпитават в ТВУ чрез наказателна грижа. Резултатът е трайното им институционализиране в една паралелна образователна система – системата на ТВУ.

През вторият етап (70-те години на XX в.), тази система започва бавно и последователно да се *професионализира* и *диференцира*. В ранния етап ангажираните лица в ЦКБППМН и МКБППМН са служебно заети някъде, а задълженията им към комисиите са допълнителни в рамките на обществените организации. През 70-те години на XX в. с преминаването на ЦКБППМН към главна прокуратура се засилва държавното участие в работата на комисиите. Създават се длъжностите секретар на комисия и обществен възпитател, а заемащите ги лица не са служебно ангажирани другаде. Приема се правилник за ЦКБППМН. Към комисията се създава **бюро**, което разглежда важните и належащи въпроси. Освен бюро то се създават и **Центрове за възпитателна работа по местоживее**не, които са обществени органи за обединяване и координиране на усилията на обществеността, държавните органи и гражданите в борбата срещу престъпленията, другите правонарушения и противообществените прояви¹¹⁹.

Професионализира се и наказателната грижа. В ТВУ за нея отговарят педагозите в съответното ТВУ. Извън интерната специфичните параметри на наказателната грижа са поети от обществения възпитател.

Определянето на обществен възпитател не освобождава родителите от задълженията им да възпитават децата си. С родителско съгласие се определя обществен възпитател, препоръчан от трудовите колективи или обществените организации и притежаващ необходимата образователна подготовка и опит. Работата на обществения възпитател се ръководи от местните комисии и от инспекторите от детските педагогически стаи и подлежи на отчетност пред местните комисии. Задълженията на

---

¹¹⁹ ЦДА, ф. 1283, оп.1, а. е. 1: 8

обществения възпитател са: да оказва помощ на родителите (лицата, които ги заместват) във възпитанието на децата; да съдейства за правилното организиране на обучението, труда и почивката на малолетните и непълнолетните; да следи поведението и да дава насоки на тези, за които отговаря.

Общественият възпитател има право да посещава малолетния или непълнолетния в неговото жилище, в училището или местоработата му (когато е над 16 години); да обръща внимание на родителите му (лицата, които ги заместват), за изпълнение на задълженията им; да изисква необходимите сведения, свързани с възпитанието на малолетния или непълнолетния от родителите (лицата, които ги заместват), от учебните заведения и от обществените организации по месторабота и местоживееене; да поставя пред местната комисия въпроса за поведението на малолетните или непълнолетните, на родителите им (лицата, които ги заместват) за прилагането на съответните мерки. Длъжностните лица (в училището/местоработата на лицето) и гражданите са длъжни да оказват помощ на обществения възпитател при изпълнение на задълженията му. Когато намери за необходимо, местната комисия може да прекрати възпитателния надзор над малолетния или непълнолетния като освободи обществения възпитател от задълженията му, или да замени един обществен възпитател с друг. Прави впечатление, че местните комисии с времето имат все по-определяща роля при настаняването в ТВУ и ИТВУ.

Институционализацията на децата е заложена още в нормативната уредба. Там липсва определение на ключовото понятие за противообществена проява. Членовете на МКБППМН имат възможността да интерпретират свободно това понятие по свое усмотрение и да настаняват деца в институции. За периода на режима на държавния социализъм проф. Тамара Хинова дефинира противообществените прояви като *„съзнателно извършвани обществено опасни деяния, които застрашават или увреждат защитени от правото или комунистическия морал обществени отношения и по отношение на които, съгласно специална законова регламентация, могат да се приложат възпитателни мерки от специализирани органи. При непълнолетните това са прояви, които застрашават правилното им възпитание от гледна точка на социалистическото общество“*¹²⁰.

Непосредствено преди падането на режима на държавния социализъм, системата на ТВУ продължава да се разширява. Извършена е справка до системата на ГДР относно целесъобразността от създаване на рехабилитационен център. Въпреки отрицателния

---

¹²⁰ Хинова, 1984: 117

отговор от страна на ГДР в България се приветства идеята за създаване на център за девойки – олигофрени при условие, че има достатъчно наличен брой. Приема се, че *„не бива да се пренася механически опыта на ГДР, който в педагогическо отношение не е достатъчно обоснован“*¹²¹. На 14 октомври 1987 г. Бюрото на ЦКБППМН предлага на МВР и образователното министерство да *„проучат и уточнят контингента на момичета – олигофрени“* с противообществени прояви, след което да се открие Помощно ТВУ за девойки. Второто предложение на бюрото е до Министерството на народното здраве и социалните грижи да открие рехабилитационен център за малолетни и непълнолетни с психически и физически недостатъци, извършили противообществени прояви и престъпления¹²². В този център се прилага едновременно медико-наказателен надзор върху малолетните/непълнолетните, които не могат да се впишат в обществената среда и се извършва допълнителна преценка за последващо настаняване в интернатите от системата на ТВУ. Настанените деца са с тежка психопатия, епилепсия, със слухови, зрителни и тежки говорни недостатъци. До края на 80-те години в двете Помощни ТВУ за момчета се настаняват само деца с диагноза олигофрения – лека дебилност¹²³. Идеята е да се разшири контингента на децата, като се премине в полето на медицината и тотално се размият границите между деликвентно и патологично.

Психологическото акцентиране върху личността на малолетните и непълнолетните, което се наблюдава в дейността на ЦКБППМН през 80-години на XX в. намира отражение и в научната литература през този период. Изследването на Виолета Борисова протича на две равнища – при непълнолетен правонарушител извън системата на ТВУ и непълнолетен правонарушител в системата на ТВУ. Отправна точка в изследването е масовото училище, където сред учениците се проявяват *„признаци на отклонение в психичното им развитие“*¹²⁴. Изследването изтъква психологическата същност на отклоненията в поведението на ученика в ТВУ. То допринася за опознаване на „деформациите“ в психичното развитие на учениците. Проведеното емпирично изследване показва наличие на *„устойчиви психични бариери в интелектуалното развитие“* на възпитаниците на ТВУ, които имат отражение в интелектуалните им качества, в учебната и трудовата им дейност. „Деформациите на личността“ възпрепятстват формалните и неформалните взаимоотношения, както между учениците,

---

¹²¹ ЦДА, ф. 1283, оп. 1, а. е. 37: 7

¹²² ЦДА ф. 1283, оп. 1, а. е. 37: 8

¹²³ ЦДА, ф. 1283, оп. 1, а. е. 37: 6

¹²⁴ Борисова, 1988: 7

така и с педагозите.

Диференциацията на системата на ТВУ позволява центриране на вниманието върху определени състояния или характеристики към проблематиката на ТВУ. Към края на 80-те години все по-видимо става индивидуализирането на отделната личност и изясняването на психологичното ѝ състояние. Психиатрията се употребява като инструмент за обхват на малолетните и непълнолетните с противообществени прояви и за включването им в системата на ТВУ.

Системата на ТВУ в края на режима на държавния социализъм придобива всеобхватни правомощия. Тя наблюдава всички деца без изключение. Наблюдението се извършва в масовите училища чрез Училищните комисии за превенция на противообществените прояви, Центровете за възпитателна работа и обществените организации. В зависимост от резултатите на наблюдението системата на ТВУ разпределя малолетните/непълнолетните в съответен интернат.

Способът за справяне с детската деликвентност във времето на социализма е изграждането на система от тотални институции. Превенцията на противообществените прояви функционира чрез заложената от системата инфранаказателност. Когато превантивните мерки се окажат недостатъчни, следва настаняване в тотална институция за малолетни и непълнолетни.

Съществуват три типа заведения според степента на проявата: ИТВУ, имащи превантивна функция; диференцирани ТВУ, където се настаняват малолетни и непълнолетни, извършили противообществени прояви и поправителни домове, в които изтърпяват наказанието си осъдените непълнолетни. В превантивните заведения (ИТВУ) се настаняват малолетни и непълнолетни според произхода, а не само според деянията им. В другия тип заведения (диференцирани ТВУ и поправителни домове) целта е да се обхванат всички малолетни и непълнолетни, извършили престъпления и противообществени прояви.

Обобщение. Стратификацията и професионализацията на системата на ТВУ утвърждава интерната като тотална институция. През идеята за защита на обществото от опасния индивид се създават ИТВУ, където се провежда асимилаторска политика по отношение на ромското население. В ПТВУ се неутрализира девиацията на ученици с лека до умерена умствена изостаналост. В ТВУ със строг режим се създават условия близки до затвора за непоправимия извършител на противообществени прояви, които позволяват улавянето му още в рамките на институцията, като форма на превенция на рецидивната престъпност. Съществуването на това учебно заведение легитимира

съществуването на рецидив сред малолетните и непълнолетните в системата на ТВУ. Създаването на СПТВУ оформя интернатната система като паралелна образователна институция. В тази паралелна образователна институция се прилага наказателна грижа под формата на педагогически надзор. Преместването на настанения в различните ТВУ е строго регламентирано, така *„въдворените са премествани, системата не“*¹²⁵. Прилагането на наказателната грижа позволява паралелно с образователните функции в училищата от системата на ТВУ да се осъществява и корекционно обучение и възпитание. Освен образователни функции се извършват още асимилационни и правно-юридически функции. В опита си да реши малцинствени въпроси системата на ТВУ се етнизира. Преобразуването на наказателната грижа след падането на режима на държавния социализъм е разгледано във втората част на дисертацията.

---

¹²⁵ Goffman, 1961: 51

ГЛАВА III

НОРМАТИВНА УРЕДБА НА ИНТЕРНАТА В БЪЛГАРИЯ

В първите две глави е описана системата на интерната в България. В трета глава се разглежда конкретната нормативна уредба, направила възможна интернатната грижа. Прави се анализ на нормативната база, на промените ѝ, и на правилниците за приложение, отнасящи се за Трудововъзпитателното училище. То е създадено, уредено и нормативно регулирано от *Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните* (ЗБППМН) в периода на държавния социализъм. Анализът се отнася и за приемника на ТВУ – Възпитателните училища-интернати и създадените след времето на държавния социализъм Социално-педагогически интернати. Как функционира интерната през законодателството като самостоятелна система и институция е разгледано в първите две глави. В трета глава става видимо как цялото общество е обхванато от норматива и как практически функционират двете образователни системи: на масовото училище и на интерната в българското общество. Детайлно анализиране на законодателството е нужно, за да се изведе значението на комисиите, които отстраняват „опасните“ деца от масовото училище и ги настаняват в паралелната образователна система на интерната. Как в правно-юридически контекст се залага тяхната инфранаказателност и всеобхватност? За да се изясни професионализирането на структурите в системата за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните се връщаме към ЗБППМН.

Предстои да се проследи в дисертационното изследване парадигмалната промяна в дискурсивното и институционалното обхващане на детските поведения и прекласифицирането им. Нормативната уредба и нейната промяна могат да ни кажат много тъкмо за дискурсивното прекласифициране на децата, поведенията, отклоненията. И не на последно място – идеологическият дискурс полага социалистическото общество като хомогенно, но както видяхме в първа глава, хомогенността се оплита постепенно и не без противоречия. Тук ще видим как стои въпросът с хомогенността при нормативната регулация.

III. 1. Системата за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните или каква е идеята на социалистическия нормотворец за детското правосъдие

Законът за борба срещу детската престъпност е приет на 5 февруари 1958 г.

Неговата стратегия е да обхване децата – да се създадат отделни институции за тях. Законът използва за основен метод „комунистическото възпитание“ като превантивна наказуемост. Тя се разбира като наказателно възпитание за предотвратяване извършването на правонарушения и отклонения от развитието на малолетните и непълнолетните. Крайната цел е *„една разгърната система от превантивни и възпитателни мерки, упражнявана от държавните органи и обществени организации, (която) трябва да създаде необходимите социални условия за тотално предпазване на децата от „изпадане“ в престъпност. Накратко „новата“ политическа стратегия е първо да се предпазва и възпитава, а след това при липса на друга възможност – наказва“*¹²⁶.

В мотивите към закона е разписано: *„Настоящият закон урежда въпросите, свързани с предотвратяването и борбата срещу различните форми на престъпност, нарушения на правния ред и отклонения от правилното развитие и възпитание на малолетните и непълнолетните с цел да бъдат възпитани като съзнателни и предани граждани на Народна република България“*¹²⁷. Още в преамбюла се полага нормативността на „правилното“ развитие и се очертава парадигмата на борбата срещу нарушенията, а през 70-те години на XX в. и срещу „отклонения от развитието“.

Основното средство за предпазване на малолетните и непълнолетните от правонарушения е *„комунистическото възпитание чрез участието на държавните, партийните, професионалните, младежките и другите масови организации и чрез провеждане на предвидените в настоящия закон мероприятия“*¹²⁸. Създават се комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните; детски педагогически стаи към съответните народни съвети; трудововъзпитателни училища при Министерството на просветата и културата; поправителни домове при Министерството на правосъдието. Към трудововъзпитателните училища и поправителните домове се организират общежития, работилници, помощни стопанства. Т.е. чрез ЗБППМН се създава цялостна верига от институции, имащи за основна цел да предотвратят, контролират и регулират противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Всяка институция по веригата отчита институционалния път на малолетния/непълнолетния, както и действията предприети спрямо него. Институциите са, както на национално, така и на регионално ниво. Те са свързани в система, която

---

¹²⁶ Канушев, 2016: 318 – 319

¹²⁷ Известия, бр. 13 от 14. 02. 1958 г.

¹²⁸ Пак там

наричам система за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Конституирана по този начин системата е едновременно автономна и обвързана с останалите институции в страната. Изброените институции са във вида заложи в първоначалния вид на закона.

Цялата система на борбата в първоначалния ѝ вид (от създаването ѝ до средата на 70-те години на XX в.) поставя акцент върху борбата с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни като правонарушения т.е. нарушаването на правните правила и норми на социалистическото законодателство. В този първи етап от своето съществуване в системата на ТВУ, обект на ЗБППМН са деянията, простъпките и престъпленията на малолетните и непълнолетните и все още не се медикализира отклонението.

III. 2. Комисиите и създаването на цялостна надзорна мрежа

От 7 февруари 1961 г. *Законът за борба против детската престъпност* (от 1958 г.) е преименуван и функционира до днес с името *Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните*. Прецизира се името, отчита се натрупаният опит и се отговаря на международните за тогавашното време стандарти. *Детска престъпност* е недопустимо понятие в международно-правен смисъл. *Противообществени прояви* като понятие е приемливо, предвид смекчаването на вменяваната и санкционирана вина на подрастващите и освобождаването им от наказателна отговорност, чрез налагане върху тях на възпитателни мерки.

Със *Закона за борба против детската престъпност* от 1958 г. се създават Централна комисия за борба против детската престъпност към Главна прокуратура (от 1961 г. ЦКБППМН) и местни комисии към градските (районните) съвети (от 1961 г. МКБППМН). Със *Закона за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните* от 1961 г. се създават и окръжни комисии към окръжните народни съвети.

Съгласно *Закона за борба против детската престъпност* Централната комисия има за задача да разработва и провежда дейности, свързани с прилагането на закона и ръководи и координира местните комисии. След 1961 г. ЦКБППМН „ръководи и съгласува дейността на окръжните и местните комисии. Разработва мероприятия за широко привличане на обществеността за предотвратяване и борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Обобщава съответните статистически данни и прави предложения пред съответните държавни

органи, обществени организации и научни институти“¹²⁹. В качеството си на централен орган Централната комисия филтрира информацията, която получава. Нейни членове са видни общественици от всички професионални направления. Това позволява прокарването на държавната политика във всички сфери на обществения живот и синхронизиране ѝ с тази на детското правосъдие. По-конкретно това са експерти от съответните ведомства.

Законът за борба против детската престъпност поставя следните задачи на местните комисии: „да изучават причините на престъпността и лошите прояви сред непълнолетните и малолетните и съобразно с това да набелязват мероприятия за отстраняването им; да провеждат мероприятия и изпълняват задачите, поставени им от централната комисия; да провеждат по собствена инициатива конкретни мероприятия, съобразно с местните условия, за правилното възпитание на отклонилите се от нормалното възпитание младежи и девойки; да правят предложения за настаняване в трудововъзпитателни училища или в други учебни заведения на нуждаещите се от специални възпитателни мерки малолетни и непълнолетни; да осигуряват настаняването на младежи и девойки, излезли от трудововъзпитателните училища и от поправителните домове, на подходяща работа; да следят отблизо поведението и развитието на малолетните и непълнолетните, преминали през трудововъзпитателните училища и поправителните домове, и вземат мерки за тяхното правилно по-нататъшно развитие; да поддържат връзка с родителите за правилното възпитание на малолетните и непълнолетните им деца и по-специално с тези, които не полагат достатъчно грижи за възпитанието на децата си“¹³⁰. През 1961 г. се добавят задачи, свързани със задълбочаване на надзорните и контролните функции на комисиите върху малолетните и непълнолетните. Още: упражнява се контрол относно спазването от администрацията на предприятията и учрежденията на режима, установен за непълнолетните, които са настанени на работа по предложение на комисиите. В работата на комисиите се включва и издирването на малолетни и непълнолетни, нуждаещи се от помощ, такава се оказва и на техните родители, в случай на необходимост. Комисиите имат право да внасят свои предложения в работата на съдебните органи в рамките на закона по отношение на наказанията на малолетните и непълнолетните. Законът от 1961 г. предвижда всички свои задачи местните комисии да изпълняват в сътрудничество с детските педагогически стаи,

¹²⁹ Известия, бр. 11 от 07. 02. 1961 г.

¹³⁰ Известия, бр. 13 от 14. 02. 1958 г.

органи на образованието и съдействието на обществеността.

Създадените през 1961 г. окръжни комисии се отличават със свои специфични задачи на равнище окръг, които се изразяват в ръководство и съгласуване на работата на местните комисии; изучаване въпросите, свързани с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните; настаняване в трудововъзпитателно училище; контрол върху детски педагогически стаи, ТВУ-та и поправителни домове. Окръжните комисии синхронизират изискванията на държавната политика на окръжно ниво, като отчитат съответните регионални особености.

Виждаме как – поне в стратегическия си замисъл – системата се опитва да обхване целия живот и да надзирава траекторията на индивида между различните институции и фази на неговото развитие. Със създаването си през 1958 г. системата за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните предпазва подрастващите от извършване на престъпност; настанява провинилите се в институции и налага наказателна грижа върху тях. Посредством тази грижа се гарантира поправянето, превъзпитанието и връщането на провинилите се подрастващи в обществото. Извън пределите на интерната наказателната грижа се упражнява върху децата в случаите, когато родителите им проявяват нехайство по отношение на възпитанието им. Крайната мярка за тези деца също е настаняване в интернат, макар че не са се провинили, но в този случай от значение е родителското нехайство. След 1961 г. задачите на комисиите се прецизират, допълват, разширяват и се реализират в сътрудничество с други институции. Заложена е инфранаказателност на системата, извеждаща решение на въпросите с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните на поднонормативно законово равнище.

От ЗБППМН е видимо сдвояване на грижа и наказателност спрямо малолетните и непълнолетните. Тя прозира в задачите на комисиите свързани с настаняване на работа, изпращане в учебни заведения, ТВУ-та, пансион и други възпитателни или лечебно-възпитателни заведения. Нормативната уредба предвижда институционализиране на социалния контрол, който съчетава твърде широки функции – надзор, грижа, санкция. На санкция се подлагат и родители, в случай на проява на нехайство спрямо децата им.

Интересен за анализ е въпросът как дейността на комисиите се преплита с тази на други властови структури.

„Към Централната комисия се привличат за сътрудници видни общественици,

*педагози, юристи, психиатри, писатели, журналисти и др.*¹³¹; към местните комисии се привличат експерти от местно ниво по образец на централната комисия. *„Централната комисия се отчита за своята дейност пред Министерски съвет, окръжните и местни комисии – пред съответните народни съвети“*¹³².

В дейността на местните комисии се включва налагане на възпитателните мерки, предвидени в ЗБППМН. На нормативно равнище и при практическото реализиране на своите дейности комисииите ползват помощта на различни организации по силата на Постановление № 18 на Министерски съвет от 20. 01. 1961 г. относно необходимите мероприятия по мобилизиране обществеността за по-резултатна борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Така например при прилагане мярката поставяне под възпитателен надзор на съответния колектив на трудещите се, на обществени организации или на отделни граждани, местните комисии са подпомогнати от отечественофронтовските организации.

Гражданите, които могат да упражняват възпитателен надзор, са включени от местните комисии в списъци, утвърждавани от съответните общини. Не е ясно по какви критерии, но на практическо равнище се създава възпитателна номенклатура. С приемането на ЗБППМН се привлича и активизира „социалистическата общественост“ в борбата срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Иззетите правораздавателни функции от съдилищата и трансформирани в общественно-възпитателни функции, посредством местните комисии, са предоставени на т. нар. „социалистическа общественост“. Чрез ЗБППМН латентно се създава инфранаказателността на системата за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Обществеността (в помощ на комисииите) е включена в санкционирането на противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, чрез налагане на наказания, посредством извънсъдебни практики. Комисииите са задължени да спазват указанията, предвидени в закона.

При реализирането на мерки за намаляване и премахване на случаите на отпадане на ученици от училище и полагане на „специални грижи“ спрямо тях, комисииите си сътрудничат с организациите – Димитровски комсомолски младежки съюз (ДКМС) и Отечествен фронт (ОФ). Комисииите в екип с детските педагогически стаи (ДПС) са задължени да установят връзки с училищните ръководства, с комитетите на ДКМС и ОФ, и да са информирани относно застрашените от отпадане ученици, и да полагат грижи за

---

¹³¹ Известия, бр. 11 от 07. 02. 1961 г.

¹³² Пак там

тях. Наблюдава се междуинституционално взаимодействие между комисиите и училищата, ДПС, ДКМС и ОФ. Става видно как през училище се гради мрежа за дисциплинарен обхват на семействата, които не полагат достатъчно грижи за своите деца. Училището става щабквартира на усилията семейството да се направи прозрачно. Идеята е режимът да действа двойно – веднъж като надзор, втори път като посрамване. Този обхват се отнася за всички младежи и девойки от 15 до 18 години, прекъснали училище и настанени на подходяща работа, установен с Постановление №174 на Министерски съвет от 29. 07. 1960 г.¹³³.

При реализиране на дейности за превенция на противообществените прояви на малолетните и непълнолетните комисиите си съдействат с различни обществени и политически организации, предприятия и учреждения, а също с отделни граждани и домови съвети. Организираните дейности и инициативи са: залесяване, оформяне и озеленяване на квартални градинки, спортни площадки, екскурзии с научна цел, събиране на билки, помощ на ТКЗС и др. Организираните домови съвети създават детски клубове в клубовете на кварталните ОФ организации, организират импровизирани занимални за подпомагане подготовката на уроци и домашни упражнения на слаби ученици, провеждат обществено полезни инициативи и пр. В състава на домовете съвети влизат активисти на местните партийни и обществени организации, домакини и пенсионери. Домовите съвети работят под прякото ръководство на член или активист от местната комисия. Видно е, че свободното извънучилищно време на учениците е обхванато от дейности под надзора на граждани и активисти привлечени от местните комисии. Чрез членовете на домовете съвети, комисиите надзирават и жизнената среда на малолетните и непълнолетните. Те поставят под надзор и семействата на малолетните и непълнолетните в големите жилищни блокове, комплекси и селища.

Във всички свои дейности от превантивен, от възпитателен, от превъзпитателен и надзорен характер комисиите работят със съдействието на отделни граждани и активисти, обществени и политически организации и министерствата.

III. 3. Структура на комисиите

Със ЗБППМН от 1961 г. се изгражда напълно структурата на комисиите за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Най-високо в йерархията е Централната след нея са окръжните и местните комисии, които имат сходни структури. Всички комисии са в състав: председател, заместник-председател, секретар и

---

¹³³ Известия, бр. 63 от 05. 08. 1960 г.

членове.

Председател на Централната комисия е представител на националния съвет на ОФ, а членовете са представители на Централния съвет на професионалните съюзи, ЦК на ДКМС, Министерство на просветата и културата, Министерство на правосъдието, Министерство на вътрешните работи, Министерството на народното здраве и социалните грижи, Главната прокуратура, Върховния съд на страната, Министерство на земеделието, Министерството на финансите, Държавната планова комисия, Педагогическия институт при БАН и творческите съюзи.

Председатели на окръжните и местните комисии са председателя на съответния изпълнителен комитет на съвета или негов заместник. За членове се привличат представители на Министерствата, ведомствата и обществените организации, съответно на окръжно и местно ниво. Желателно е за членове на комисиите и техни сътрудници да се привличат повече жени.

Очерталата се всеобхватност на комисиите поставя въпросите кой върши оперативната работа и какви са механизмите за контрол над него. Практически виждаме как философията на закона е да се изгражда служба, в която работят хора. Но така изградената служба предполага хората да работят на две места – основната им работа да се съвместява с работа в съответната комисия. Остава неясно как точно ще го правят. Освен това имат за вършене и изследователска работа. По отношение на малолетните и непълнолетните лица с противообществени прояви работещите в комисиите трябва да разделят годните за работа от нуждаещите се за лечение. Годните за работа се въдворяват на работа, а нуждаещите се от лечение се насочват към лечебно-възпитателни заведения.

Всички комисии в края на всяка година отчитат своята дейност пред съответните народни съвети. Тази отчетност е в изпълнение на Постановление № 18, което задължава ЦКБППМН да анализира периодично резултатите от работата на окръжните и местните комисии. Централната комисия издава свой бюлетин – списание „Обществено възпитание“.

В Указания № ДП – от 26. 03. 1961 г. на Централната комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните относно приложение на *Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните* се разглеждат мероприятията на местните комисии за предотвратяването на противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Прецизират се и се разширяват задачите на местните комисии, постановени в ЗБППМН. В тези Указания на ЦКБППМН се описват конкретните мероприятия на местните

комисии по отношение на пълнолетни граждани, подбуждащи малолетни и непълнолетни към извършване на противообществени прояви, а също и на родители, определяни като нехайни, хронични пияници и с понижен морал. Въпросите свързани с противообществените прояви на пълнолетните граждани, които не представляват престъпление се разглеждат от *Закон за другарските съдилища*.

III. 4. Другарските съдилища: просмукването на детската наказуемост

Във времето на социализма въпросите, отнасящи се до детската девиантност, намират своето решение посредством ЗБППМН, а тези за противообществените прояви на пълнолетните лица се решават посредством *Закона за другарските съдилища*. *Законът за другарските съдилища* представлява интерес за настоящото изследване в частта си, в която се отнася до подбуждането към извършване на противообществени прояви от малолетни и непълнолетни от пълнолетни граждани (или родители на непълнолетни и малолетни лица), а също и на родители, чиито деца са извършители на противообществени прояви.

Посредством ЗБППМН и *Закона за другарските съдилища* на нормативно ниво се проявява характерната за социализма инфранаказателност. Тази инфранаказателност позволява съществуването на правораздаването на поднормативно ниво. „*Другарските съдилища*“ са изборни обществени органи“..., а задачата им е „активно да съдейства за възпитанието на гражданите в дух на комунистическо отношение към труда, спазване на установения правен ред и правилата на социалистическото общежитие, опазване на социалистическата собственост и да развива у трудещите се чувство за колективност, другарска взаимопомощ и зачитане на честта и достойнството на гражданите“¹³⁴. Създадени, за да предотвратят „престъпленията, нарушенията и другите противообществени прояви чрез създаване на обществена нетърпимост към тях и чрез възпитаване на гражданите по пътя на убеждението и общественото въздействие“¹³⁵. Такива съдилища се създават в предприятията, учрежденията, организациите, в градовете и селата. Членовете им са „изтъкнати и ползващи се с доверието на колектива граждани“. Разглеждат дела „за безделничество, отклонение от обществено полезен труд, водене на паразитен начин на живот, пиянство или други противообществени прояви“ и „за неизпълнение задължения към семейството и особено по възпитанието и издръжката на децата и за неоказване помощ на нуждаещи

---

¹³⁴ Известия, бр. 50 от 23. 06. 1961 г.

¹³⁵ Пак там

се родители“¹³⁶. Прави впечатление, че *Законът за другарските съдилища* има превантивна функция. Обект на превъзпитателно въздействие са не само родителите, но и обкръжаващите ги, които не помагат на родителите. Цялата общност има отговорност към подрастващите. Също, както членовете на МКБППМН, така и членовете на Другарските съдилища са „изтъкнати граждани“, ползващи се с обществено доверие. Възможно е дори едновременно член на МКБППМН да е и член на другарски съд. Ако се докаже, че простъпките на малолетните и непълнолетните са извършени поради неупражняване на системен надзор, неполагане на грижи или на изоставяне от родителите, или за злоупотреба с родителски права, комисиите правят предложения към съответните съдилища за лишаване от родителски права. Забелязва се, че обществения надзор се фокусира върху цялото семейство. Практически тези съдилища са явен израз на т. нар. народна демокрация в страната. Те са видими за общността и пряко представят как функционира системата. Прозрачността на делата позволява експлициране на обществените проблеми и видимост при нарушаване на порядките. Другарският съд се оказва междинно звено между извършилия нарушение и съда. В социалистическото общество, при нарушение на правилата, човек следва да бъде изправен пред своите другари. Затова и съдът е другарски. Другарският съд не съди различния, а провинилия се, за когото се предполага, че след като се поправи и възпита ще продължи да бъде част от общността. Насочен към съда, подсъдният губи част от своя социален статус, като се набляга на факта, че е гражданин. Тоест съществува разлика между понятията другар и гражданин. Дребните нарушения се санкционират в общността, а при по-големи – следва отделяне от нея и настаняване в тотални институции, предоставящи трайна институционализация, с цел поправяне и превъзпитание.

Законът за другарските съдилища по подобие на ЗБППМН използва понятието *противообществена проява*, за което също липсва дефиниция. Противообществената проява обхваща широк спектър от деяния. Неопределеността на понятието позволява своеобразно превключване във възрастите, както на границата малолетие – непълнолетие, така и на границата непълнолетие – пълнолетие. На нормативно ниво се превключва между *Закона за другарските съдилища* и ЗБППМН. ЗБППМН налага възпитателни мерки. Другарските съдилища имат същата функция, но за пълнолетните граждани на общността, като налагат мерки за „обществено въздействие“. Законодателството позволява преплитане на правомощия. Възпитаниците на ТВУ могат

---

¹³⁶ Пак там

да останат в ТВУ до завършване на образованието си (придобиване на професионална квалификация) т.е. вече пълнолетни граждани са в институция, която регулира малолетни и непълнолетни. На практика съществува размиване в законодателството на границата между непълнолетие и пълнолетие.

Другарските съдилища разглеждат и дела по отношение на родители, които не се грижат за семействата си, особено за отглеждането и възпитанието на децата. Взаимовръзката между *Закона за другарските съдилища* и ЗБППМН се изразява във факта, че и при двата нормативни акта правораздавателните функции се предоставят на обществени орани. Така се прилага характерната за социалистическия режим инфранаказателност. При ЗБППМН това са простъпките на малолетни и непълнолетни, а при другарските съдилища различни правонарушения и нетежки престъпления на пълнолетни. Посредством двата закона се осъществява връзката между непълнолетния и пълнолетния гражданин, извършващ *противообществени прояви*. Както съдилищата имат право да сезират местните комисии за деца с противообществени прояви, така и местните комисии сезират съдилищата. МКБППМН е в състояние да потърси наказателно въздействие върху родителите, в случай, че не се справят с отглеждането на децата си. Общественото правораздаване, осъществявано през тези два закона е преустановено след 1989 г. с отмяната на *Закона за другарските съдилища*. След промените от 1989 г., с отпадането на мерките за обществено въздействие, механизмите на създаденото през социализма обществено правораздаване са преустановени при пълнолетните. Тези механизми, обаче се запазват при малолетните и непълнолетните, тъй като ЗБППМН продължава да функционира. Логиката на съхраняване на закона е противоречива. Причините следва да се търсят в цялостната трансформация на обществото и необходимостта от преобразуване и актуализиране на съществуващите нормативни актове. Трансформирането на системата е бавно и тромаво, проблеми на ниво регулации, позволяват спиране на реформата в сферата на детското правосъдие.

Вече се спомена, че ЗБППМН и *Закона за другарските съдилища* ползват понятието *противообществена проява*, което няма ясно определени граници. Какви смисли се влагат в него през времето на социализма? С изясняване на това понятие са свързани изследователските търсения на проф. Тамара Хинова. През 1968 г. в бюлетина на ЦКБППМН „Обществено възпитание“ *противообществената проява* се разбира като „деяние, което по общественото си съдържание е обществено вредно, има противообществена насоченост, извършено е виновно (предимно умишлено, а в някои случаи и непредпазливо) и подлежи на мерки от обществено-възпитателен, а не от

съдебно-наказателен характер“¹³⁷.

На практика *противообществената проява* като понятие обхваща широк възрастов диапазон. Долната граница е 7-8 годишна възраст (в първия етап на действие на ЗБППМН от създаването му през 50-те години). Горна граница реално не съществува. Изясняването на понятието *противообществена проява*, в първия период от съществуването на интерната, е свързано с името на П. Здравков (цитиран по Вучкова). С времето, понятието се разширява и придобива все по-широк смисъл. Според П. Здравков съществуват три групи прояви възприемани като противообществени. В първата група влизат деяния извършени от малолетни, представляващи различни форми на престъпни прояви. Втората група прояви са свързани с нарушения на различни закони и малолетните и непълнолетните, които са ги извършили са наказателно неотговорни. Тук отново става дума за простъпки, а не за престъпления. Третата група деяния, определяни като противообществени, са „отклоненията от правилното развитие и възпитание на малолетните и непълнолетните“¹³⁸. В първия етап на съществуването на системата на ТВУ противообществените прояви са само деяния, представляващи престъпни прояви в различни форми, извършвани от малолетни и непълнолетни, които са психично здрави. Така конструирано от П. Здравков, понятието *противообществена проява* бележи поднормативна категория прояви, които имат „социално-педагогическа същност“. В този смисъл основното средство за справянето с противообществените прояви са възпитателни мерки, прокарвани през педагогически методи. Превенцията преминава през възпитание и обучение, осъществявано в образователната система – и по-точно в специални образователни тотални институции. Ето защо за борбата с противообществените прояви се създава образователна институция (ТВУ), която да полага наказателна грижа като превенция.

Тамара Хинова разглежда понятието в два смисъла – широк и тесен. В широкия смисъл понятието *противообществена проява* обхваща всички деяния, свързани с „обществената опасност“ включително и престъпленията. В тесния смисъл – се отнася за прояви, противоречащи на морала и добрите нрави, за които се търси отговорност по смисъла на ЗБППМН. Липсата на точно и ясно определение на понятието *противообществена проява* създава трудности при прилагането му. Във времето на социализма понятието *противообществена проява* обхваща широк спектър от деяния – от влияния, от отклонения, от обикновеното нарушение до тежки престъпления. Така във

---

¹³⁷ Хинова, 1971: 75 – 76

¹³⁸ Вучкова, 2011: 15

времето на социализма има два етапа в разбирането за *противообществена проява*, които съвпадат с етапите на създаване и на разширяване и професионализиране на системата на ТВУ¹³⁹.

III. 5. ДПС: „полицейските“ функции на образователното министерство

Детските педагогически стаи са институция в системата за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, които са открити при градските (районните) съвети. Те се завеждат от инспектори с педагогическо образование и подготовка, назначавани от местните органи на Министерството на просветата и културата. Междуинституционалната връзка е заложена от нормативната уредба. Инспекторът от ДПС е и член на съответната местна комисия. Двете министерства (Министерството на вътрешните работи (МВР) и Министерството на просветата и културата) позволяват инфранаказателността, изразяваща се във факта, че Министерството на просветата и културата съвместява и функции по надзора на границата между нарушаването на социалистическия морал и на правната норма. Задачите на детските педагогически стаи са да издирват малолетните и непълнолетните, заради извършените от тях правонарушения, както и да проследяват индивидуалните им качества; да проучват условията и конкретните причини за правонарушенията им; да набелязват и прилагат конкретни възпитателни мерки за всеки отделен случай, с изключение на чл. 13 относно възпитателните мерки, налагани от ЗБППМН.

Министерски съвет дори задължава МВР да активира дейността на своите органи в борбата срещу престъпността сред малолетните и непълнолетните, които за целта: да оказват пълно съдействие на местните комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и редовно да ги информират за динамиката и характера им; да засилят сътрудничеството си с инспекторите от детските педагогически стаи за системно издирване на морално застрашени деца и на малолетни и непълнолетни, извършили противообществени деяния, като участват пряко с конкретни мероприятия за превъзпитанието им; да информират периодично окръжните и градските комитети на БКП, ОФ, ДКМС, профсъюзите, народните съвети, прокуратурата и съда за състоянието на престъпността и борбата срещу нея; за всяко разкрито престъпление или противообществена проява на малолетни и непълнолетни, да уведомяват ръководствата на съответните младежки организации, инспекторите при детските педагогически стаи, местните комисии и училищата, за да вземат мерки от своя страна, а също и

---

¹³⁹ Хинова, 1971: 40 – 41

предприятията и учрежденията, където работят родителите им. Ръководството на министерството да информира редовно Главната прокуратура, Върховния съд и Централната комисия за престъпността сред непълнолетните и по-характерните престъпления извършени от тях¹⁴⁰.

III. 6. ТВУ

Трудововъзпитателните училища, завършващи създадената институционална верига, се организират при Министерството на просветата и културата. В тях се настаняват малолетни над 7-годишна възраст и непълнолетни, по отношение, на които обикновените възпитателни мерки не са достатъчни, за да ги отклонят от извършване на правонарушения. Тези непълнолетни са лишени от подходяща за „правилното им възпитание“ семейна обстановка или имат прояви, влияещи отрицателно на обкръжаващите ги. В ТВУ подлежат на настаняване и непълнолетни, извършили деяния, които не съставляват тежки престъпления. В тези случаи прокурорът прекратява предварителното производство или съдът решава да не се съдят и да се приложи към тях възпитателна мярка – настаняване в ТВУ. От това проличава, че тези институции се конституират около опасността, а не около престъпленията.

Настаняването в ТВУ се извършва от органите на Министерството на просветата и културата по предложение на местните или окръжните комисии за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и въз основа на прокурорско постановление или определяне на съда в случаите на чл. 29 от НК.

Настанените в училищата малолетни и непълнолетни задължително получават основно образование, непълнолетните над 15 години получават и професионално образование. Те остават в ТВУ до навършване на 18 години, могат да останат до 19 години, ако това е необходимо за получаване на професионална квалификация. Обучението се води по програмите на съответните видове училища. Завършилите тези училища получават документи и придобиват правата по законите и правилниците, отнасящи се до общообразователните и професионалните училища. След нормативните промени през 1996 г. системата на ТВУ се преобразува в система на ВУИ и СПИ.

Поправителните домове се намират под ведомството на Министерството на правосъдието, в които осъдените непълнолетни изтърпяват наказанието лишаване от свобода. Те са самостоятелна институция в системата за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни и не са предмет на изследване тук.

---

¹⁴⁰ Постановление № 18 на МС от 20.01.1961 г.

ЦКБППМН, ОКБППМН, МКБППМН, ДПС, ТВУ и поправителните домове са институциите в системата за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, която е част от цялостната институционална система в социалистическа България. Системата за борбата „диалогизира“ с институциите от другите системи в социалистическа България чрез механизми, заложи в Постановление №18 на МС от 20 януари 1961 г. относно необходимите мероприятия по мобилизиране обществеността за по-резултатна борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните.

От текста на Постановлението могат да се изведат следните изводи: дават се ориентири, относно намеренията за практическите действия от страна на държавата по отношение на справянето с противообществените прояви; водещо място в превенцията на противообществените прояви се отдава на специалисти с добра педагогическа и политическа подготовка; дейността на различните министерства, институции и обществени организации се препокрива, което създава функционираща мрежа за постоянен надзор върху населението и взаимен междуинституционален контрол; разписани са ясни задължения към Главната прокуратура за времето на следствието; предвижда се построяване на нови сгради за трудововъзпитателни училища; разписва се строга организация по разпределението на провинилите се малолетни и непълнолетни в системата на ТВУ и настаняването им съобразно направената диференциация на училищата; увеличава се щата на училищните инспектори; разширява се мрежата от пионерски лагери и се организират мероприятия с учащите в ТВУ; включва се националната преса в популяризирането на превантивните мерки и дейности, спрямо малолетните и непълнолетните извършители на противообществени прояви; предвижда се педагогическа грижа за семейства, за които се прецени, че им е необходима; превантивни мерки се декларират и към работниците и служителите в предприятията и учрежденията на местно ниво, осъществявани от профсъюзите; набелязват се мероприятия за „мобилизиране“ на цялата общественост за „нетърпимост към противообществените прояви“; постановяват се редица конкретни мерки в областта на медицинското обслужване и специализираната психиатрична помощ; постановява се създаване на учебни заведения с медико-педагогически характер за психично освидетелствани малолетни и непълнолетни правонарушители и безнадзорни деца; разширяване мрежата от детски педагогически стаи; предвиждат се мероприятия за осмисляне на свободното време на учениците под ръководството на възпитател т.е. дисциплинира се и всекидневието.

Постановление № 18 на МС от 20 януари 1961 г. препоръчва на обществените организации (ОФ, ДКМС, профсъюзите) конкретни стъпки в борбата им срещу противообществените прояви. Същевременно задължава подчинените ведомства и министерства да работят съвместно с изброените вече обществени организации в борбата им с противообществените прояви.

Създадената институционална верига преплита отделни звена, които са свързани и взаимно се допълват. Всички държавни институции и обществени организации са ангажирани със справянето с правонарушенията на подрастващите.

Друг значим нормативен акт са Указания № ДП – 1 от 26 март 1961 г. на ЦКБППМН относно приложение на ЗБППМН, чрез който се реализира на терен борбата срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните.

Разглеждането на простъпките на малолетните и непълнолетните, извършили обществено опасни деяния, се извършва от местните комисии. Малолетните извършители на простъпки, които не се третираат като обществено опасни се представят на детските педагогически стаи. Непълнолетните извършители на престъпни деяния се препращат към прокуратурата от местната комисия, даваща своята преценка за простъпката.

Родители и възрастни, които проявяват нехайство към възпитанието на малолетните и непълнолетните, за които се грижат, се привличат под обществена отговорност пред местните комисии. Разгледани са случаи, в които местните комисии имат право да препратят към прокуратурата и съда или на другарски съд възрастни граждани, подбуждащи извършването на противообществени прояви от малолетни или непълнолетни.

Простъпките на малолетните и непълнолетните или на възрастен, грижещ се нехайно за дете се разглеждат, за всеки конкретен случай, от специално сформирани подходящ състав, като се цели да не се придава съдебен характер на разглеждането.

Можем да определим, че обхванатите субекти са три типа: малолетни, непълнолетни и нехайни родители (възрастни). Типовете простъпки на малолетните и непълнолетните са: кражби, палеж, тежко или сериозно нараняване на някое лице, тежки или значителни повреди на обществена или лична собственост, превозни средства, съоръжения, материали, храни и други тежки хулигански прояви. Простъпките на нехайните родители са свързани с несправяне с родителските задължения и неосказване на достатъчна родителска грижа по отношение на възпитанието на децата си. Мерките по отношение малолетните и непълнолетните са съгласно чл. 13 от ЗБППМН: „*мъмрене*;

задължаване да се извини публично или по-друг начин на пострадалия или пред колектива, към който се числи; предупреждение, като се определя изпитателен срок до 2 години. Ако в изпитателния срок извърши друго обществено опасно деяние, налага му се друга подходяща изпитателна мярка, а ако е непълнолетен се предава на прокурора; предаване на родителите му или лицето, което ги замества, със задължение за полагане на особени грижи; поставяне под възпитателен надзор на съответния колектив от трудещи се, на обществени организации или на отделни граждани; правят предложение пред окръжната комисия за настаняване на малолетните и непълнолетните в трудововъзпитателно училище или в друго възпитателно или лечебно-възпитателно заведение“. Законът предвижда налагане на мерки и глоби спрямо нехайството на родители и други възрастни, грижещи се за малолетни и непълнолетни.

Съгласно Указанията, когато в местните комисии постъпи предложение или оплакване председателят, свиква ръководството на комисията или цялата комисия, за да се прецени наличието на необходимост от разглеждане на простъпката. Разглеждането на простъпката става във възпитателно дело. Чрез него се проявява инфранаказателността на системата и нормативно се налага наказателна грижа на извършили простъпката. При необходимост за разглеждане на простъпката се предприемат последователни действия.

Първо, инспектор от детска педагогическа стая извършва проверка на фактите и събира доказателства, изобличаващи извършителя на простъпката. Проверка не се извършва в случаите, когато предложението е постъпило от прокуратурата, съда или милицията и се ползват техните доказателства. При опровергаване на предложението или оплакването се уведомяват местата (лицата), които са го направили. При потвърждение проверяващият пише доклад до комисията, в който излага констатациите си, фактите, описва доказателствата и посочва лицата, които трябва дадат обяснения и показания.

Второ, при получаване на доклада по проверката, се пристъпва към процедура за разглеждане на простъпката и насрочване на възпитателното дело в двуседмичен срок. Задължително трябва да присъстват малолетния (съответно непълнолетния), поне един от родителите. В зависимост дали е ученик, работещ или не учи и не работи се определят и другите лица, присъстващи на възпитателното дело. Не се злоупотребява с публичността и не се допуска разглеждането да се превръща в зрелище. По подобие се постъпва и в случаите, когато се привличат да отговарят родителите.

Трето, изискват се необходимите документи и материали и се призовават лицата,

които ще дават обяснение и показание пред състава на комисията. Определя се мястото на възпитателното дело – в училище, в предприятието или в клуб на обществена организация. Вземат се мерки за осигуряване реда в помещението по време на разглеждане на простъпките.

Четвърто, след проверка, относно присъствието на всички необходими лица, започва възпитателното дело с излагане в какво се състои простъпката и как е извършена тя. Не се допускат никакви „оскъблени“ към малолетния, непълнолетния или родителите. Обяснения дават извършителя на простъпката или родителя, обвинен в нехайство, показания и обяснения дават останалите лица и накрая се пристъпва към доказателствата и материалите.

Пето, предварително подготвен член на общността, към която принадлежи провинилия се, прави изказване, в което разобличава и порицава малолетния или непълнолетния или привлеченият родител, подчертава положителните качества на привлечения и му обещава подкрепа. Адвокатска защита не се допуска.

След като изслуша обясненията на призованите и след като разгледа събраните доказателства, съставът взема едно от следните решения: прекратява преписката; разглеждането се отлага и се постановява извършването на допълнителна проверка; прилага мерките за обществено-възпитателно въздействие съгласно чл. 13 от ЗБППМН.

При определяне мярка *възпитателен надзор* се посочват гражданите, които да я прилагат. Те са граждани с установен социалистически морал, престиж, култура и умения да възпитават. Чрез тази мярка се включва обществеността в подкрепа на извършили противобществена проява. В общността по същество се прилага наказателна грижа, изразена в подкрепа и насочващо поведение. Извършилият противобществена проява наблюдава и се учи от морала на гражданина, на когото е поверен, който също наблюдава и сигнализира дали неговият повереник се поправя.

Решенията на възпитателното дело са писмено мотивирани и се вземат с обикновено мнозинство (половината + един) от взелите участие при разглеждането. Те не се обжалват. Изпълнителният комитет на народния съвет има право да ги отмени и предпише ново разглеждане. Второто разглеждане се провежда от друг състав на местните комисии. Решенията на местните комисии са задължителни за всички учреждения, организации, предприятия, длъжностни лица и граждани. Когато с тях се налага глоба се изпълняват от съдебни изпълнители.

С приемането на *Закон за намаляване броя на кръчмите и ограничаване на*

пиянството¹⁴¹ след 1944 г. се вземат мерки за засилване на пропагандата срещу алкохолизма и пиянството. С Постановление на ЦК на БКП за засилване на борбата против алкохолизма от 19 февруари 1958 г. се приема, „*че злоупотребата с консумация на спиртни напитки има за пряка последица пиянство и алкохолизъм: безделие, хулиганство и престъпност*“. Препоръките на това постановление и тяхното изпълнение са превенция срещу простъпки извършени от малолетни и непълнолетни, свързани с употребата на алкохол.

С приемането на ЗБППМН и Указания № ДП – 1 от 26 март 1961 г. на ЦКБППМН относно приложение на ЗБППМН (*Правилник за приложение на ЗБППМН*) през ранния социализъм се залага инфранаказателната юрисдикция на институцията интернат. Квазюридическата функция се изразява в изземването на правораздавателни функции от съдилищата, които трансформирани в обществено-възпитателни функции, се възлагат на социалистическата общественост, чрез местните комисии. Още тук се вижда, че въпреки квазюридичността са спрени всякакви възможности за съпротива, обжалване и защита. Процесът по етикетиране се явява като неопровержим. Реалната инфранаказателна юрисдикция на комисиите се състои в това, че те разглеждат простъпките на малолетните, извършили „обществено опасни деяния“ и преценяват простъпките на непълнолетните, извършили престъпление, но освободени от наказателна отговорност. Полето на възпитателната инфранаказателност покрива от отклонението през простъпката до престъплението и накрая води до настаняване в ТВУ. Инфранаказателната функция обхваща не само детската девиантност, но и родителите. Когато се установи, че малолетните и непълнолетните са подбудени към извършването на деянието от възрастни граждани, комисиите имат право да правят предложение пред държавните органи за привличането на родителите под отговорност. С приемането на закона през 1961 г. се създава система от институции, която работи за разкриването на простъпките на малолетните и непълнолетните и тяхното санкциониране.

Разбирането за това каква трябва да бъде системата на ТВУ е приложено още при създаването ѝ. По-късните реформи във времето на социализма само прецизират първоначалната идея. Реформите са насочени към изпълнение на поставените първоначални цели и задачи, които са заложили само в декларативен вид при създаването на системата и не са осъществени. Замисълът и насоките на трансформация на системата са поставени още при създаването ѝ. Държавата създава паралелна образователна

---

¹⁴¹ ДВ, бр. 154 от 07.07.1947 г.

система – системата на ТВУ, в която се поправят и превъзпитават провинилите се малолетни и непълнолетни. Средството е налагането на наказателна грижа.

Със създаването на системата за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните държавата реализира механизми за превенция и регулиране на противообществените прояви сред малолетните и непълнолетните. Чрез създадената инфранаказателност на системата тези механизми са внедрени в членовете на обществото като форми и начини на мислене и на действия. Механизмите за превенция и регулиране и привнасянето им в съзнанието и действието на обществеността са двата компонента на парадигмата на борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните.

Как системата на борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните се развива през 70-те години на XX век?

III. 7. Професионализиране на системата

През 70-те години на XX в. се усъвършенстват механизмите за превенция и регулиране на противообществените прояви на малолетните и непълнолетните като се създават нови институции (професионализирани ТВУ; Центрове за възпитателна работа по места), в които те се прилагат. Паралелно с прилагането на тези механизми чрез инфранаказателността продължава привнасянето им в съзнанието и действието на членовете на обществото. По този начин парадигмата на борбата трайно се установява като форма на противодействие на противообществените прояви на малолетните и непълнолетните.

След установяването на системата, през 70-те години на XX в. се преминава към нейното професионализиране, за да се открият разликите и за да се очертае цялостно контекста, в който се реализира парадигмата на борбата. През късния социализъм „е налице изключително важно социално обръщане на политическата стратегия на наказателната власт от преследване, разкриване и санкциониране на престъпленията към постепенното изграждане на една всеобхватна превенция на престъпността“¹⁴².

Настъпват промени и в ЗБППМН. Съгласно приетия *Закон за изменение и допълнение на ЗБППМН*¹⁴³ поправителните домове към Министерството на правосъдието се преименуват в домове за временно настаняване на малолетни и непълнолетни при народните съвети. Пояснява се, че ЦКБППМН се създава при Главната прокуратура като държавно-обществен орган, с председател главния прокурор

---

¹⁴² Канушев, 2016: 369

¹⁴³ ДВ, бр. 53 от 11. 07. 1975 г.

на Народна република България.

И през 70-те години на XX в. в ЗБППМН не съществува точна дефиниция на понятието *противообществена проява*. Създават се работни определения за конкретни казуси, което дава възможност да се прибират деца по усмотрение на „обществеността“. Работните дефиниции могат да се развиват и това е произвол. Наличието на словосъчетанието *противообществена проява* и липсата на законово фиксирано определение за нея е условие за възможност на всевластната фигура на местната комисия.

Глава VII от ЗБППМН „Настаняване на рабата и в учебно заведение“ се заличава и на нейно място се създава нова Глава VII „Обществени възпитатели“. Всъщност тази глава е преобразувана. Всички въпроси, отнасящи се до надзора на малолетните и непълнолетните с противообществени прояви извън институциите на ТВУ, се отнасят към трудовите задължения на обществения възпитател.

Фигурата на обществения възпитател е израз на професионализирането на системата. Работата на обществения възпитател е съсредоточена само и единствено с малолетни и непълнолетни с противообществени прояви. Общественият възпитател осъществява надзора над малолетните и непълнолетните с простъпки и дава препоръки за степента на прилагане на наказателната грижа. Той наблюдава малолетния/непълнолетния до влизането му и веднага след излизането му от институцията ТВУ, а също и във времето на отпуск от ТВУ. Общественият възпитател има строго определена педагогическа и социална функция. Фигурата на обществения възпитател е подробно разгледана във втора глава.

Промените от 70-те години на XX в. детерминират ръководната роля на прокуратурата при осъществяването на корекционно-възпитателния процес извънсъдебно. Надзорът за законността относно дейността на ТВУ и домовете за временно настаняване на малолетни и непълнолетни се упражнява по реда на глава пета от *Закона за прокуратурата*.

Професионализирането на системата на ТВУ се случва в условията на преобразуване на правната система на социалистическа България. Създават се Центрове за възпитателна работа по места (ЦВРМ), които имат за задача да осъществяват надзора върху детето извън институциите от системата на ТВУ¹⁴⁴. Наличието на центрове за

---

¹⁴⁴ ЦВРМ са обществени органи по местоживее за обединяване и координиране усилията на обществеността, държавните органи и гражданите в борбата срещу престъпленията, другите правонарушения и противообществени прояви. Основно направление в дейността на ЦВРМ е

възпитателна работа по местоживеее позволява дейността за профилактика на правонарушенията да се пренесе в жилищните квартали и да се обединят усилията на държавните и обществените организации с милицията. Те са организационен център, обединяващ усилията в борбата срещу противообществените прояви на малолетни и непълнолетни¹⁴⁵. Със създаването на тези центрове инфраказателността на системата обхваща не само институциите, но и цивилните граждани. Те заместват домовете съвети в жилищните зони от първия етап от съществуването на системата. Създава се система, която осъществява цялостен и системен контрол над извършителите на противообществени прояви, както от институциите, така и от цивилните граждани, под професионалното ръководство на тези центрове. Този институционален контрол се изразява в цялостния обхват на населението. На всички нива в институционалната верига се събират сведения за провинилия се. Системата за борбата с противообществените прояви обхваща всеки гражданин. Обхванати са не само малолетните и непълнолетните, но и пълнолетните граждани. Индивидът попаднал в институцията е поправян и превъзпитаван в нея. Мероприятията по превенция на нарушенията и надзорът относно поправянето на лицето се извършват в съответния център по местоживеее, където има картотека¹⁴⁶. Данните за лицата са достъпни до властите, така системата за контрол има необходимите сведения за проблемните лица.

Професионализацията се свързва и с диференцирането на системата на ТВУ, чрез включването на малолетните и непълнолетните с лека и до умерена умствена изостаналост и постепенното етнизиране на системата със създаването на ИТВУ.

Така създадена и уредена системата на ТВУ успоредно с професионализацията си, започва все повече да етнизира проблема за противообществените прояви. Различните ТВУ показват как се конструират различните лица на „отклонението“ – непослушните с простъпки, неадаптируемите с умствено изоставане и най-сетне – етническата принадлежност.

Обобщение. Нормативната уредба на интерната ситуира системата на ТВУ в периферията на обществото. Въдвореният е превеждан през институцията като

превеждането на превантивни, възпитателни и други мероприятия за създаване на обществена непримиримост, спрямо извършителите на престъпления и противообществени прояви, както и за превъзпитанието на правонарушителите в дух на съзнателно изпълнение на законите и моралните норми на социалистическото общество. (ЦДА ф. 1283, оп.1, а. е. 1: 8)

¹⁴⁵ ЦДА ф. 1283, оп. 1, а. е. 1: 15

¹⁴⁶ „Профилактичният картон на лицето, на което е поето шефството, трябва да бъде прост, лаконичен, удобен за ползване и да съдържа следните данни: сведения за извършеното закононарушение, установени изисквания и проведени профилактични мероприятия“ (ЦДА ф. 1283, оп. 1, а. е.1: 18).

едновременно е обучаван, превъзпитаван и корекционно възпитаван при постоянен надзор. При излизане и/или напускане на ТВУ настаненият е поставен под наблюдението на обществен възпитател, чиято основна задача е да приложи наказателната грижа в обществото. Чрез наказателната грижа се гарантира, че напусналият интерната не представлява опасност. В институцията интернат възпитателят налага корекционно възпитание чрез наказателна грижа, чрез която същевременно се установява и степента на усвояване на целите на обучението и възпитанието у обучаемия. Възпитателите в сътрудничество с преподавателите по предметите чрез ресоциализация създават условия за превръщането си в значимите други за възпитаниците – т. е. установява се институционализация. Задача на обществения възпитател е да въведе излезлия от ТВУ в гражданското общество. Това става с помощта и активното участие на обществеността. Приемането на ЗБППМН и *Закона за другарските съдилища* позволява съществуването на инфранаказателност в обществото, в която са включени всички обществени институции и граждани. На поднормативно ниво се позволява овластяване на социалните субекти, които навременно да улавят и да неутрализират опасността. Структурите на самоуправление по места (ЦВРМ) едновременно въвеждат, коригират своевременно и превантивно младежите и техните родители. По отношение на младежта общественият възпитател е този, който помага за интеграцията ѝ, като ѝ съдейства пред различните ведомства. *„В този смисъл тоталните институции не търсят културна победа. Те създават и поддържат особен вид напрежение между домашния свят и институционалния свят и използват това постоянно напрежение като стратегическа лост в управлението на хора“*¹⁴⁷. Създават се условия за бързото отделяне на опасния индивид от обществото, независимо от възрастта му, чрез плавното преливане между системите.

През късния социализъм системата създава цялостен механизъм за превенция, чрез синхронизиране и усъвършенстване на тоталните институции. Така създаденият институционален и домашен свят са в пряк контакт. Като при опасност в домашния свят се гарантира бързото изпращане в света на тоталната институция, където се неутрализира опасността, а настанения се поправя и превъзпитава.

---

¹⁴⁷ Goffman, 1961: 13

ОБОБЩЕНИЕ

По своята структура ТВУ е проект за справяне с проблемните деца през социализма. Привнесеният съветски опит е възприет и от образователната система на България. Оpozнаването на отделния индивид позволява придобиването на специфично знание за личността. Технологията на властта и индивидуалното знание за индивидите предоставя локален характер на прилагането на тези технологични знания. Историята е мислена през отделните членове на обществото. Идеята е историята да се съпреживява от отделния човек, като в същото време той да се почувства свързан с властта, която чрез конструиран от нея исторически дискурс ще го дисциплинира, въвлече в конкретни икономически и обществено-политически структури. Така новият човек ще бъде функционално продължение на властта в обществото. Динамиката в обществото, необходимостта от построяването на новото общество изисква припомняне на историята и включването в нея. Ежедневието наподобява една цикличност,¹⁴⁸ изразена в своята повторемост, разбрана като еднообразни действия, посветени на това да се твори и създава. Историята, която се създава е собствената, личната история на човека – част от обществото. Съответно за съществуващата грижа се създава институционална история, а въдворените в институцията творят тази история, посредством властовите механизми и техники, трайно институционализиращи въдворения, прекъсвайки връзките му с външния свят; осигуряващи му институционален комфорт за живот в институцията и правещи го непригоден за външния свят. По същество историята се мисли през настоящето. Тя е една за всички в новото безкласово общество, в което се следва точно определен модел. Ще бъде преживявана като лична от всеки отделен член на обществото. Тези, които не припознават новата обществена реалност като своя ще бъдат поправени, изправени, превъзпитани, дотогава, докато бъдат включени в установените институционални и нормативни рамки. Така е формиран и създаден политически социален и икономически проект, чийто завършек е социалистическото общество. Това общество има претенцията да бъде хомогенно в своята същност. От тази хомогенност произлиза социалното действие, упражнявано и признавано за единствено валидно. В случай на опасност социалното тяло действа като единен организъм. Социалното действие се осъществява посредством тоталността, характерна за определени негови структури. Институционална, прерастваща в институционализирана тоталност (в

---

¹⁴⁸ Фуко, 2003: 220 – 221

крайните форми) на социално действие. Тоталност не само в междуинституционалните връзки и отношения, но тоталност и в междуличностните отношения. Тоталността разбрана като социално действие е само едната страна на социалния процес. Изначалната тоталност е в мисленето. Тоталното мислене (знание в неговата епистемиологичност) се изразява в разработването и конституирането на социални конструкции като форми на мислене. Проектът за новия човек – създаването на универсални методи, техники, които да произведат човек, чието поведение е предвидимо, чието действие може да бъде антиципирано.

При така утвърденият проект се пристъпва към изграждане на институции, които да осигурят социалния ред и живот в наложените условия. Успоредно с историческия дискурс, следва да се създаде и правен (юридически) и институционален. Краен завършек на дискурсивната рамка е конституирането на единно социално тяло, което да обхваща целия социален конструкт, както по вертикала, така и по хоризонтала. Структурата на социалното тяло се състои от законовата и нормативната рамка, които го правят легитимно. В тази конструкция съществува институционален (институционализиран) връх, който е свързан с най-ниските социални слоеве с вертикална връзка, както отгоре надолу, така и обратно. Хоризонталните връзки са дисциплинарни, осъществявани чрез т. нар. дисциплинарна власт. Конституиращото ядро на социалното тяло изначално трябва да бъде здраво и единно. Социалната единица – отделния човек е ключовият елемент на това социално тяло. Именно конституирането на отделния човек трябва да бъде еквивалент на социалното тяло. Необходимо е преповтаряне на обществото в човека. Преживявайки миналото да съпреживява себе си, а като социален актьор на терен да има увереността, че създава от една страна, своята собствена история и от друга – общата история. Тази история, обаче не е историята на държавата, не е собствено родовата история на отделния човек. Това е социалната история на призиваните да създадат новото комунистическо (социалистическо) общество. Това е социалната история на *„специфична група, със своя специфична история, свое отношение към миналото, свои победи, своя кръв, свои отношения на господство“*¹⁴⁹. Тоест има конкретен социален интерес, диктуващ социалното действие. За да бъде запазен, претворен, осъществен се вплита цялата държавна машина на власт и господство, за да бъде утвърден и следван точно този исторически дискурс. Националната история ще бъде *„от праволинеен тип“*, насочена към *„универсалността*

---

¹⁴⁹ Пак там: 254

на държавата, следователно история, която ще бъде поляризирана едновременно към настоящето и към държавата; история, която кумулира към тази предстояща поява на държавата, на тоталната, цялостна и пълна фигура на държавата в настоящето“¹⁵⁰. Претворяването на историята в настоящето става чрез създадените при утвърждаването на новото общество институции – на образованието, на икономиката и всички останали граждански институции. При самото социално действие и създаването на настоящето се очаква от всеки член на обществото да участва в неговото опазване. Създадените институции служат като защитна граница за обществото, но социалната защита преминава не във война, а чрез борба. Борба, разбрана в смисъл на отстраняването на всяка опасност, застрашаваща устоите на социалната организация. „Универсалността на държавата ще бъде едновременно залог и бойно поле на тази борба“¹⁵¹. Обществената опасност изисква бдителност и неотложност на мерките и действията по време на тази борба. Тъй като основният залог е държавата, то борбата е гражданска, протичаща с мирни средства. Води се с мирни средства и „протича ... по посока на икономиката, институциите, производството, администрацията“¹⁵². Става дума за социално производство на населението, което трябва да провежда борбата непрекъснато, всекидневно, ежедневно. Борбата е тотална, цялостна, непрекъсната. Тя е още икономическа и политическа. За успешното ѝ провеждане е необходимо изобретяването и конституирането на граждански термини във всички сфери на социалното действие.

Ключово място в борбата заемат децата, които са логическо продължение на социалното действие. По отношение на тях борбата е навременна, окончателна и също тотална – необходимо е отстраняването на всяка опасност от нарушаване, деформиране или изкривяване на общоприетия социален модел, който те са призвани да възпроизвеждат като възрастни. Ето защо при нарушенията, свързани с децата и извършвани от деца (малолетни или непълнолетни) се приема *Закона за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните*. Създават се Централна и местни комисии, които да провеждат тази борба. Основана е институция, която функционира напълно легитимно, автономно и самостоятелно по отношение на въпросите отнасящи се до полето на „детската девиация“ (деликвентност). Призвана да провежда държавната политика по отношение на „детските отклонения“, системата за

---

¹⁵⁰ Пак там: 254

¹⁵¹ Фуко, 2003: 255

¹⁵² Пак там: 255

борба се опира на приетия закон. При устройването си през 50-те години на XX в. системата на ТВУ се ограничава до криминалните нарушения, извършвани от малолетни и непълнолетни. Управлението и организацията на системата на ТВУ остават в сферата на разкриване, улавяне и препращане на извършителите на „противообществени прояви“ в ТВУ. Ръководствата на комисиите не са тясно заети, професионализирани с въпроси свързани с противообществените прояви. Преди всичко те са специалисти в други области, имащи само епизодични, моменти роли в системата на борбата. Основната носеща роля по поправянето и превъзпитанието се поема от педагогическия персонал в ТВУ. По своята структура ТВУ е корекционно-възпитателна, дисциплинарна и образователна институция. Замисълът е посредством дългогодишна трайна институционализация на изхода на системата да излезе поправен, превъзпитан, образован член на обществото. Освен образователната институция, ТВУ има и превантивна функция. Училището предпазва подрастващите младежи от изпадане в престъпност. Образованието и конкретната педагогическа работа с въдворените би следвало да са гарант за това. По същество се постига трайна институционализация на настанения, която решава проблема с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Веднъж настанен в ТВУ малолетния/непълнолетния остава там до навършване на пълнолетие или до завършване на образованието си. На настанения се осигурява по същество държавна наказателна грижа. Така се гарантира постоянен педагого-полицейски надзор при влизане и излизане от институцията. Осигурява се защитена среда, която го образова, дисциплинира, предоставя му професия. Така при окончателното му излизане ще бъде успешно включен в цивилния живот. Институционализацията се приема като превенция и предпазване на останалите малолетни и непълнолетни, които не са извършили противообществени прояви. Отделянето гарантира опазване здравината на обществото. Осигурява се икономическата ефективност на учениците и оставането им в училище. Сътворяването на институционалната история има нужда от своя институционализиран възпитаник. Веднъж сгрешил, той е отделян от обществото. В същото време е включен в борбата с противообществените прояви, чрез властовите технологии, упражнявани върху него в институцията. При постъпването на нов ученик, от дългогодишния възпитаник се очаква да създаде, подходяща атмосфера за настанения, да се създадат благоприятни условия за по-бърза институционализация. Функционираща по този начин системата си осигурява институционален комфорт за население, което е под непрекъснат контрол и не може да „вреди“ на обществото. В същото време за настанения вътре в системата на ТВУ се

осигурява забравата на неговото минало, сътворява се неговата нова институционална история. Придобива се институционализиран опит. Биографичната траектория на възпитаника на ТВУ не е само в посока минало – настояще. Трайната институционализация позволява изобретяването на дискурсивна рамка на възможните бъдещи биографични траектории на излезлия от ТВУ. Социалната история на обществото и на институцията ще поддържат правилния дискурс. За външния свят ще има завършени работещи институции, които предпазват обществото, не са в негова тежест и се самоиздържат (предвид стоките, които произвеждат). В същото време още в зародиш се преустановява евентуалното създаване на контра история. Историята може да бъде само *„една и е поляризирана от отношението нация/държава, виртуалност, актуалност, функционална тоталност на нацията/реална универсалност на нацията“*¹⁵³.

Социалната конструкция има необходимост от ново научно знание, произлизащо от средите на победилата социална класа.

Новият човек е субект, който не е обременен от своето минало. Дискурсът на неговото развитие е тук и сега в посока сътворяване на бъдещето.

В системата на ТВУ се прилагат властовите технологии в техния цялостен спектър. Зараждането на тези властови механизми, технологии, методи през XVII и XVIII век довеждат до политически трансформации. Тази трансформация се изразява във *„възникването на властови методи, центрирани главно върху тялото, върху индивидуалното тяло“*¹⁵⁴, посредством усъвършенстването на процедури се осигурява *„пространственото разпределение на индивидуалните тела (тяхното отделяне, тяхното подреждане, въвеждането им в серийност или под надзор, както и организирането на цяла сфера на наблюдението около тези индивидуални тела. Това са и методите, чрез които е била поемана грижата за тези тела, чрез които са били правени опити да бъде увеличавана тяхната полезна сила чрез упражняването, обучението и т.н. Това са методи за рационализиране и стриктно устройство на една власт, която е трябвало да бъде упражнявана по възможно най-малко струващ начин, посредством цяла система от надзор, йерархии инспекции, текстове, доклади: цялата тази технология, която можем да наречем дисциплинарна технология на труда“*¹⁵⁵. Вторият аспект на властовата технология, разглеждаща не индивидуалното тяло, а телата

---

¹⁵³ Пак там: 257

¹⁵⁴ Фуко, 2000: 273

¹⁵⁵ Пак там: 273

в тяхната цялост е биополитиката. Цялостната стратегия на биополитиката е да се търси еднаквост на социалните единици, съставлящи социалното тяло. В случая със системата на ТВУ е налице отделянето на население, чиято производителна сила трябва да бъде впрегната, насочена към полезност за цялото общество. Така с дисциплинарната технология на труда се постига послушното покорно, дисциплинарно тяло на извършилия противообществена проява. С биополитиката се осигурява знание за тази общност в нейната цялост. Осигурява се контрол върху раждаемостта, живота и смъртността на цялото население на държавата, посредством отделянето на извършващите противообществени прояви. Следователно институционализацията гарантира оцеляването на обществото, посредством отделянето на тези, които застрашават неговата цялост. За да бъде защитено обществото, се задействат механизми на изключване. Тук не става дума за изключване на отделния човек, а на хора, чиито действия са довели до извършването от тях на деяние, в разрез с общоприетите правила. Едновременно със социалното изключване паралелно започва процесът на включване в институцията. Стигмата е едновременно следствие на изключването, но и на включването в институционализирания начин на живот. Стигматизирането на въдворените не е проблем на системата на ТВУ. Уеднаквяването, изравняването, премахването на социалните различия е необходимо условие за постигането на целите и задачите на въдворяването в институцията.

Биополитиката като втора властова технология се разбира като логическо продължение на първата – дисциплинарната. В симбиозата между двете можем да говорим за осъществяването на конкретен социален проект. По отношение на системата на ТВУ биополитиката ще се изрази „в организиране на медицината“, придобила *„висшата функция на публична хигиена, заедно с органите за кодиране на медицинските грижи, за централизиране на информацията, за нормализиране на знанието, и която придобива също формата на кампания за обучение по хигиена и за медикализиране на населението“*¹⁵⁶. Извършването на противообществена проява излиза извън разбирането за нормалност. Поради тази причина се налага задействането на механизми на контрол, които да нормализират индивида. Уреждането на медицината, като способ за предотвратяването на болестите, организирането и управлението на здравни кризи и функционирането на биополитиката, като публична хигиена позволяват движението на понятието за противообществена проява от полето на крайната криминална девиантност

---

¹⁵⁶ Пак там: 275

до предела на психиатричното болестно състояние. С реформата на ТВУ през 70-те години на XX в. държавата има възможност да централизира своята информация, както за конкретното индивидуално тяло, така и за неговия произход. Ще бъде събирана информация, както по вертикала, така и по хоризонтала. Под информация по вертикалата се разбират сведенията от близките родственици (родители, баби, дядовци и т.н.), оставили отпечатък и повлияли за формирането на хабитуса на извършителя на проявата. Под информация по хоризонталата се разбират всички социални връзки, които поддържа малолетния/непълнолетния в своето ежедневие, довели до противообществена проява. Биополитиката по отношение на системата на ТВУ се отправя към противообществената проява като „*политически проблем*“ и „*биологически проблем*“¹⁵⁷. Политическият проблем, мислен в неговата многоизмерност, като проблем на сигурността на страната; икономически проблем; културен проблем. Биологическият проблем се изразява в необходимостта от изработването на експертизата, която да даде трайни решения за предотвратяването на отклонението. Решението на политическия проблем в неговата многоизмерност и на биологическия проблем се намира в създаването на корекционно-възпитателната и образователна институция ТВУ. Тази институция ще позволи улавянето и контролът на серийни феномени, характерни със своята продължителност, противоречащи на цялостната общност на населението. Посредством биополитиката, от една страна, ще се адресира към „случайни събития“, противоречащи сред населението, от друга – ще се позволи проследяването на феномени в тяхната статистическа цялост. Властовите механизми създадени от биополитиката ще позволят „*предвиждания, статистически оценки, глобални мерки*“¹⁵⁸. Така с модифицирането на даден проблем ще има постоянно движение в посока глобално, локално. Ще бъдат извлечени общи базови знания за социални феномени. Посредством прилагането на двете властови технологии *противообществената проява* като понятие придобива локален и глобален смисъл в теорията. През дисциплиналната технология на труда тя се явява индивидуален акт, действие на индивида, който трябва да бъде коригиран. Тоест прилага се серията „*тяло-дисциплина-институции*“¹⁵⁹, които превръщат непознатото непокорно тяло в разпознаваемо, покорно, подчиняващо се на социално-икономически и политически реконструкции. Разбирана в глобален смисъл през биополитиката като политически (в неговата многоизмерност) и биологически проблем, *противообществената проява*

---

¹⁵⁷ Пак там: 277

¹⁵⁸ Пак там: 278

¹⁵⁹ Пак там: 282

придобива размити очертания и смисли. Тук се опира до контролът върху население, чието управление изисква чрез задействането на глобални механизми да „*бъдат постигнати глобални състояния на равновесие, на регулиране*“. Именно по отношение на биовластта и формите на регулация в ТВУ, понятието *противообществена проява* се трансформира, деформира, обезличава по оста норма-патология. За да се достигне все пак до някакви приемливи граници на помощ, идва медицината и в частност психиатрията. От медицината се изисква да позволи, от една страна, поставянето на външни граници на *противообществената проява*, разбираана, в нейната многоизмерност на отклонения били те социални, медицински, етнически и от друга – да премахне вътрешноинституционалните граници и да позволи свободното боравене с понятието по отношение на отделния индивид. Този индивид чрез акта на своето действие безпроблемно е придвижван през различните нива на системата до намирането на точното му място в нея.

Биополитиката, разбираана като „*серия население – биополитични процедури – регулиращи механизми*“¹⁶⁰ използва употребата на понятието *противообществена проява* в ТВУ, но регулациите на населението не позволяват прилагането на понятието за цялостното провеждане на биовластта. Интернатът за трудновъзпитаеми ученици е замислен като проект за ограмотяване на ромското население в страната и включването му в обществения живот. Връзката между дисциплинарната технология и биополитиката изисква за реализирането на този проект на прицел да бъдат поставени децата от това малцинство. Възпитанието, обучението и образованието в тази образователна институция се прилагат в нейната крайност, тоталност. За настаняването в ИТВУ не се изисква видима причина, дори обикновено нарушение. *Противообществената проява* дори не е необходима. Работи се в случая само през идеята за опасност. Липсата на достатъчно данни за това население и необходимостта за регулирането му е по същество политически въпрос. След реформата от 70-те години на XX век системата на ТВУ с прилежащите ѝ институции (интернати) разпростирайки се по оста норма – патология – медицина контролира отклоненията, различните, проблемните малолетни и непълнолетни по един цялостен всеобхватен начин. Тя осъществява наказателна грижа, неутрализира различието и чертае биографични траектории. ТВУ като образователна институция изпълнява предвидените в законовата и нормативната рамка цели и задачи. Различните са отделени. На изхода от институцията възпитаниците вече не са малолетни и

---

¹⁶⁰ Пак там: 278

непълнолетни. Тоест върху тях е оставен институционален отпечатък. Пътят им на развитие е предвидим, но това вече не са проблеми на системата на ТВУ. За тези възпитаници вече има отработени институционални механизми на различните звена по веригата. Проблем за системата на ТВУ е ИТВУ, който трябва да реши политически в основата си проблем. След проверка, в края на 80-те години на XX в. – липсата на информация за завършилите ИТВУ показва, че социалният проект не дава желан резултат. По отношение на това население няма необходимата база данни. Институционалният дискурс е прекъснат. Наказателната грижа предоставена в интерната се ограничава само с институцията. В случая институционализираните възпитаници не следват предначертаните им биографични траектории. Институционализацията и стремежът за цялостно конституиране на завършен социализиран индивид не дават резултат. За период от 10 години ИТВУ не успява да оправдае очакванията: след напускането на институцията вече пълнолетните граждани да се включат в обществения живот. Причините за това трябва да се търсят в няколко посоки. ИТВУ е институция, която стигматизира настанените в нея. Стигматизирането провеждано в ИТВУ е двойно. От една страна, това е етническа стигма, предвид че учениците в ИТВУ са от ромски произход. Моралната стигма, която им се налага, от друга страна, се създава само с престоя в институцията. През идеята за превенция от извършване на противообществена проява са извеждани малолетни и непълнолетни от семействата им, прекъсвани са социалните им контакти и на практика се осъществява вторична социализация, която има за цел да замести първичната. Откъсването от външния свят предполага създаването на социална реалност, която да подготви настанения за живот навън, като преди това го социализира, възпита и обучи. Какво всъщност се случва? От ИТВУ излиза трайно институционализиран пълнолетен гражданин, който няма предишен социален опит освен този в интерната. Този гражданин е двойно стигматизиран – морално и етнически. Връзките със семейството му са прекъснати, за да не се пречи на методите и техниките на корекционно-възпитателната дейност, тоест, за да може институцията да постигне своите цели и задачи. Но сега тези връзки и контакти са от първостепенно значение за реинтеграцията в обществото на завършилия ИТВУ, за успешното му осъществяване на случващите се вторични социализации, за пълноценното му включване във всички структури на жизнения свят. Поради двойната стигма, която носи възпитаника на ИТВУ, шансовете му за успешно включване са предварително ограничени. ИТВУ е замислен като първо стъпало в системата на ТВУ – настанените са там с предпазна цел. Съществува риск да извършат

противообществена проява, но още не са извършили. Следователно самото влизане в ИТВУ предполага преминаване през всички структури на системата на ТВУ. Така устроена системата на ТВУ предоставя трайна институционализация в тотални институции и до голяма степен пречи за реинтеграцията на завършилите тези училища. Завършилите ИТВУ се връщат при своите семейства, откъдето са били изведени с цел образование. Вторичната социализация в обществото се преобразува в своеобразна реинтеграция в общността, откъдето са изведени тези хора. Създават се реални предпоставки от заличаване на постигнатите резултати от образователния процес в институцията. Именно при ИТВУ можем да говорим за т. нар. „перверзен ефект“¹⁶¹ по смисъла на Раймон Будон. Замислен да включи едно население в обществото, неговата институционална роля е, чрез трайно институционализиране, да включи етническо малцинство в обществения живот на държавата. Дисциплинарната власт и биовласт в симбиоза задействат паралелно всички властови механизми за постигането на тази цел. Но трайно институционализираните индивиди, напускатки тоталната институция, в която се предполага, че са подготвени за институционален живот прекъсват социалния диалог с държавата и се връщат на изходна позиция. В онова поле, от което са изведени, за да бъдат социализирани и включени. Оставени сами на себе си, тези субекти претърпяват бърза ресоциализация, необходима им за реинтеграцията в полето, от което са излезли и сега се връщат отново. Използвано е понятието „перверзен ефект“, защото тук видимо съществува рязко противоречие с институционалния дискурс. Властовите механизми, прилагани в тяхната крайност дават резултат дотолкова и доколкото се употребяват в тази крайност. Социализираният субект се ресоциализира изключително бързо след разхлабването на институционалния обръч, в който се намира. От социализираната личност се стига до ресоциализиран индивид. Оставен сам на себе си, с предварително заложили ниски нива на интеграционните шансове, този човек трябва сам да изобрети метод за приспособяване, за да продължи своя живот. Именно поради тази причина се забелязва регресия при тези хора, заради невъзможността от пълноценен социален живот. Прекъсването на институционалния дискурс или още на дисциплинарния дискурс говори за прекъсване на симбиозата биовласт – дисциплинарна власт. Политическият проблем става отново само биологичен. Тъй като двете властови

---

¹⁶¹ Можем да говорим за перверзен ефект, когато двама (или повече) индивиди преследвайки дадена цел, произвеждат неволно състояние на нещата, което може да бъде нежелано от гледна точка и на двамата или на единия от тях (Bouddon, 1982: 14).

технологии преливат една в друга и дисциплинарната власт не се ограничава само в рамките на институцията, органите на изпълнителната власт, трябва отново да започнат процедури по издирване и включване на това население. Видимо е прекъсването на симбиозата между двете властови технологии. Държавният проблем в неговата многообразност се превръща в институционален и практически остава нерешен.

Казано с други думи властовите механизми, тактики и технологии прилагани в крайност при първоначален досег с ромското население са изначално погрешни. В опита за бърза социализация и включване чрез стигматизиране е предварително заложено ограничаване на интеграционните шансове. Усилието за бързо дисциплиниране, преобразуването на индивидуалното тяло в покорно тяло, а цялото население през уеднаквяването на населението и по този начин конструирането на една предвидима общност (на ниво биовласт) довежда до перверзен ефект. Бързите резултати са на лице. Докато са в институцията учениците са наблюдавани, ИТВУ подготвя досиета им, които ги отправят в периферията на обществото, което в бъдеще (след излизане от институцията), предвещава криминална кариера. Обясненията за провала на ИТВУ трябва да се търсят в тоталитарния характер на системата на управление в България преди 1989 г. Този интернат провежда асимилационна политика по отношение на настанените. С методът на взрива се цели бърза ресоциализация, но и тотално скъсване с предишната социална среда. Нещо повече цели се пълното заличаване на спомена за миналото. Тук става дума за т. нар. *„расизъм от еволюционистки тип, биологичния расизъм – изцяло функциониращ в социалистическите държави“*¹⁶². Новата среда обаче предоставя благоприятна почва за започването на криминална кариера. ИТВУ прилага неясни методи и подходи за работа, поради което ги приемам за абсурдни заведения, които стигматизират, виктимизират маргинализират и асимилират възпитаниците си.

След реформата през 70-те години на XX в. системата на ТВУ с прилежащите ѝ институции започва по нов начин администрирането на малолетни и непълнолетни, извършили противообществени прояви. Противообществената проява се простира по оста норма – патология – медицина. Обхваща се населението, което не се социализира в обществото. В превенцията за противообществените прояви се включва пълноценно медицината. Целта е цялостен контрол върху отклонението. Когато е налице противообществена проява на границата между престъпление и психично заболяване, необходимо е да се установи степента на вменяемост на извършителя. Усилията са

---

¹⁶² Пак там: 296

насочени към неговото отстраняване именно заради опасността от извършване на проява. С въвеждането на медицината ще се покрие целия спектър на отклонението. Ще се осъществи непрекъсваемата връзка между медицинска власт и съдебна власт и ще се постигне цялостна грижа. Особено място заема психиатрията в институционализацията на малолетните и непълнолетните. *„Психиатрията се институционализира ... именно като социална предпазна мярка, като хигиена на социалното тяло като цяло. Това е клон на публичната хигиена и следователно ... за да може да съществува като институция на знанието, тоест като легитимирано и обосновано медицинско знание, наложило се е психиатрията да пристъпи едновременно към две кодираня“*¹⁶³. Институционализацията по отношение на медицинската страна на въпроса дава възможност да се задействат механизмите и да се пристъпи към *„анализи (прогнози, наблюдения, клинични досиета и т. н.), които доближават най-силно публичната хигиена или още тази социална предпазна мярка, която била натоварена да осигурява до медицинското знание и които следователно, дават възможност да се задейства системата за защита в името на медицинското знание“*¹⁶⁴. Създаването на ПТВУ обхващат и малолетните и непълнолетните с лека до умерена умствена изостаналост. Създаването на тези интернати отразява практическото прилагане на медицинската властова технология в борбата с противообществените прояви. Психичните заболявания на малолетните и непълнолетните са включени в представата за противообществени прояви през психиатрията в качеството ѝ на публична хигиена и медицина, от една страна и от друга – чрез идеята за *„превенцията и евентуалното лечение на психичното заболяване като социална предпазна мярка“*¹⁶⁵. Ролята на ПТВУ в системата на ТВУ е да позволят овладяването и контролът на болестта като опасност сред малолетните и непълнолетните. Леката и до умерената умствена изостаналост са на границата между болестта и психичното заболяване. Действията на подрастващите с лека до умерена умствена изостаналост се конституират като непредвидими и оттам и неконтролируеми. Включването на техните деяния в сферата на противообществените прояви позволява въдворяването им в институция. Чрез институционализацията им се получава: първо, необходимата им изолация; второ, осигурява се време тези деца да бъдат достатъчно дълъг период наблюдавани, за да се натрупат необходимите данни за вида и степента на техните заболявания. Тези данни ще позволят, в известна степен, да се намери лечение

---

¹⁶³ Фуко, 2000: 137

¹⁶⁴ Пак там

¹⁶⁵ Пак там

за заболяванията или да се даде възможност да бъде предвидено поведението на въдворените. Под предвиждане се разбира изобретяването на механизми на контрол над заболяванията. Контрол постигнат чрез дисциплинарни техники, които ще обучат въдворените. Обучението ще позволи те да изпълняват точно определени команди, които ще осигурят предвидим, покорен, институционализиран индивид, който по-късно да бъде включен в конкретни икономически ефективни техники и неговата сила ще бъде полезна за обществото. Като се има предвид, че социалистическото общество е индустриално общество, функциониращо чрез фабричен труд, обучението на кадри, които следват точно определени еднотипни операции ще позволи насочването на енергия, водеща до производството на блага. Така превенцията, контролът и икономическата ефективност се срещат в ПТВУ. Това училище спомага и за контрола на отпадането от образователната система. Предполага се, че трудовото обучение (неговото засилено изучаване) ще направи индивидът полезен за себе си и обществото, като се неутрализира до крайност неговата опасност за себе си и за околните.

С реформата през 70-те години на XX в. системата на ТВУ включва телата на всички отклонени малолетни и непълнолетни индивиди в социалистическото производство на блага. В ПТВУ се упражнява и контрол върху болестта. Посредством включването на медицината (психиатрията) в детерминирането на анормалното поведение наказателният и психиатричният механизъм сформират т. нар. властови механизъм, който задейства цяла поредица от методи за контрол не само на индивидуалното тяло, но и на най-простото действие. Познанието за психичното заболяване ще позволи улавянето на причините за болестта, като непозната територия и основен двигател, катализатор и подбудител на разрушителното поведение. Именно предвидимостта на поведението е на прицел. В сведението-характеристика от *Правилника на ТВУ* (1976 г.) поведението на ученика е определящо за неговите прояви в училище. Лошото поведение е недопустимо. Неконтролируемите инстинкти, водещи до поведение в разрез с нормите и правилата, се оказва на прицел от органите, призвани да следят противообществените прояви.

Отсъствието от училище, като място за социализиране и за възпитание на подрастващите, е нарушаване на основно задължение и противообществена проява, която води до извършване и на други такива. Бягството от дома, скитничеството, деянията свързани с присвояване, употреба на алкохол – алкохолизъм, пушене и пр. също се считат за противообществени прояви. Здравината на обществото се гарантира от семейството и училището, защото там малолетните и непълнолетните получават

първична и вторична социализация и възпитание. Бягството от дома и отсъствието от училище се разглеждат като предпоставки за извършване на други противообществени прояви. Децата от т. нар. нездрави семейства (с един родител, на разведени родители, на родители с криминално минало, или без семейства) се определят като рискови за извършване на противообществени прояви и действията им трябва да бъдат предвидени.

Ролята на медицината (психиатрията) е да даде необходимите основания на властта да се справи с „отклонението“ (болест, престъпление), за да се предпази обществото. Чрез медицинското свидетелство (част от сведението-характеристика), извършителят на противообществена проява се представя пред съответната администрация, която благодарение на досието на извършителя, има всички основания, да го отдели. Отделянето в корекционно-възпитателно заведение е не само защита на обществото от опасния негов подрастващ член. Това е защита и за подрастващия индивид, който ще бъде обучаван, превъзпитаван и поправен. Дори и да не бъде поправен натрупаното знание за него ще бъде употребено за създаването на по-добър индивид, за неутрализирането на противообществени прояви в бъдеще. Неговото различие, ще бъде проследено и поправено, според дискурсите, за да не бъдат увеличани други индивиди в неговата ситуация. Тоест тук става въпрос и за опасност – влияние, което подкрепя крайни мерки за социална изолация.

Семейните ценности са основни за изграждането на индивида. Семейната среда се оказва определяща за социалното действие, което мотивира наблюдението, под което е поставено семейството. Посредством сведението-характеристика семейството се представя пред администрацията на системата на ТВУ, съставена от експерти, по въпроси свързани с малолетни и непълнолетни, които едновременно са членове на местните комисии и са служители в държавната администрация и провеждат регулации свързани със законосъобразното протичане на обществения живот. Тоест местните комисии, посредством сведенията-характеристики имат достъп до деянията на малолетните и непълнолетните и разполагат с информация за техните семейства. Тук става въпрос за бюрократизация. Досие, което поставя „петно“ върху семейството в резултат, на което се постига стигма на близкото обкръжение на въдворения в системата на ТВУ. Благодарение на въвеждането на медицината (психиатрията) като властови механизъм, комисииите разполагат с неограничена власт да разпореждат разпределянето на малолетни и непълнолетни в съответните ТВУ, да налагат възпитателни мерки върху тях, да контролират родителите, да дават предписания и да съблюдават спазването им.

ЧАСТ ВТОРА. ЗАКРИЛАТА

ВЪВЕДЕНИЕ

В първата част на дисертационното изследване видяхме как се организира, изгражда и функционира системата на ТВУ като паралелна образователна структура. Системата на ТВУ като част от институционалната структура на социалистическото общество е практическата реализация на парадигмата на борбата, като средство за защита и опазване на социалния ред. Посредством прилагания от нея дисциплинарен институционален дискурс, различните са отделяни от обществото на предварително създадени за целта места. За малолетните и непълнолетните граждани това е тоталната институция – ТВУ. Социалната история на интерната претворява парадигмата в своите възпитаници, които стават част от (и продължение на) системата за контрол. Дискурсивната предопределеност е условие за възпроизводство на социалния модел, който не може да се следва и прилага в страната след 1989 г.

Във втората част на настоящия труд се проследява трансформацията на интерната след 1989 г. и условията, при които се случва. Паралелно се разглежда изграждането на парадигмата на закрилата. Какъв е новият социален ред и модел, който се изгражда? Каква е новата дискурсивна рамка, произведена в новите социално-икономически и социокултурни условия? Какво представлява системата на закрилата като институционална форма за отстояване, съблюдаване и спазване на детските права?

ГЛАВА I

НОРМАТИВНИ ПРОМЕНИ ПРЕЗ 90-ТЕ ГОДИНИ НА XX ВЕК

I. 1. Промени в нормативната уредба на системата на ТВУ

Периодът след 1989 г. е време на цялостна трансформация на българското общество. Характерната за социалистическия режим институционална структура започва да се преобразува. Системата на ТВУ като част от институционалната структура се разгражда. Дисциплинарният дискурс възприет и следван от 50-те години на XX век е неприложим при настоящите условия. Характерната за социализма инфранаказателност следва да отпадне като форма на налагане на техники на власт и контрол. Първата стъпка в тази посока е обнародване в Народното събрание на *Конвенцията за правата на детето*, с което официално се декларира наличието и спазването на детските права в България. С този акт държавата поставя началото на нов институционален дискурс. Личността на детето става значим фактор при определяне на политиките в сферата на детското правосъдие. Този дискурс се свързва с плавното преминаване от въдворяване на малолетния/непълнолетния в тотални институции към предоставяне на грижа за детето, чрез извеждането му от институциите. Това е процес, който протича на различни етапи. Времето след 1989 г. е търсене на нова политическа легитимност, нов институционален дискурс и актуализиране и преправяне на съществуващия вече. Времето от 1990 г. до 1996 г. е преходен период, в който за системата на ТВУ се знае малко. Архивна информация не съществува. Може да се приеме, че в това „междувремие“ (по изрази на М. Канушев) системата съществува инертно. В търсенето на пътища се актуализира наличното и се подготвя ново законодателство относно интернатната система. Това е време на преосмисляне на цялостния институционален модел и търсене на различни форми на социална регулация, адекватни на ситуацията. Време, в което се припомня институционалният опит преди 1944 г. (*Законът за съдилищата за маловръстни*); систематизира се досегашния такъв, изразен в издаването на спомените на Ангел Узунов (работил и ръководел първото ТВУ в България – интерната в Ракитово).

I. 2. Първи промени в системата на ТВУ – създаване на системата на ВУИ и СПИ

Първите промени в ЗБППМН са направени през 1996 година. Съществуващите

ТВУ се преобразуват. Интернатът продължава своето функциониране, но под името Възпитателно училище – интернат (ТВУ до 1996 г.) Социално-педагогически интернати (бивши ИТВУ). Съществуващите институции в системата на ТВУ продължават своето функциониране и при системата на ВУИ и СПИ. Структурата им отново се определя от ЗБППМН. Те запазват своите имена – ЦКБППМН, МКБППМН, ДПС, СПИ, ВУИ, ДВНМН, приюти за безнадзорни деца. Към СПИ, ВУИ и ДВНМН се организират общежития, работилници и помощни стопанства. Структурата и функционирането на ВУИ и СПИ ще бъде разгледани във втора глава.

Промени се постановяват по отношение на ЦКБППМН. Нейният председател и членове са от Министерски съвет и са, както следва – заместник министър-председател на Република България е председател на комисията. Заместник-председатели: заместник-министър на образованието, науката и технологиите, заместник-министър на труда и социалните грижи и секретар на Министерството на вътрешните работи. Секретар и членове са: заместник-министър на правосъдието, заместник-министър на здравеопазването, заместник-министър на финансите, заместник-министър на културата, заместник-председател на Комитета за младежта и децата, заместник-председател на Върховния касационен съд, заместник главен прокурор и заместник-директор на националната следствена служба. В състава на комисията се включват и видни общественици и представители на български неправителствени организации и фондации, чиито цели са предотвратяване и борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. От създадената нова ал. 2 на чл. 4 се разбира, че ЦКБППМН е юридическо лице на бюджетна издръжка със седалище София. Числеността на персонала и задачите ѝ се определят от Министерски съвет. Към комисията се назначават и привличат експерти, специалисти и сътрудници. Прави впечатление, че председател на ЦКБППМН вече не е представител на обществена организация, както от 1961 г., а председателството е поето от политическата власт в лицето на заместник министър-председател. Практически контролът преминава от обществените организации към държавните структури.

Местните комисии се създават към кметствата или районите. Съставът на комисиите е от 7 до 15 души и се определя със заповед на кмета. Членският състав се попълва от представители на местната власт. За председател се определя заместник-кмет. Председател на местна комисия в район или кметство е кметът. В комисиите се включват представители на общинската администрация, отговарящи за проблемите на образованието и здравеопазването, представители на социалните грижи, на полицията,

на неправителствени организации, както и педагози, психолози, юристи, лекари, общественици и др. На заседанията на местните комисии присъства и представител на районната прокуратура. Тук се вижда някакво изместване на наказателната грижа в посока на експертизата, която постепенно натрупват неправителствените организации. Кентавричната фигура на „видния общественик“ отпада с промените от 2004 г. В МКБППМН към общините или районите с население над 10 000 жители се назначава секретар. По предложение на ЦКБППМН и с решение на общинските или районните съвети секретар може да се назначи и в комисии, работещи в общини или райони с по-малко жители. Възнаграждението на секретаря се определя от кмета. Издръжката на местните комисии се осигурява от общинските бюджети и собствените приходи. Това практически означава перманентно недофинансиране, което вероятно се отразява на дейността и всевластието им; предположение, което ще намери своя отговор в процеса на изследването. Комисиите отчитат ежегодно дейността си пред кмета, общинския или районния съвет и пред ЦКБППМН.

Централната комисия продължава да изпълнява задачите си регламентирани от закона, има и някои промени. Централната комисия вече не съгласува, а контролира дейността на местните комисии. Координира дейността на държавните органи във връзка с борбата срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Упражнява контрол по изпълнението на взетите въз основа на закона решения. Започва да организира и извършва научни изследвания по превенция на противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Проучва и прилага при необходимост чуждестранния опит в предотвратяването и борбата с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните.

Задачите на местните комисии са в сферата на организирането и координирането на социално-превантивната дейност на територията на общината; издирването и установяването, съвместно с инспекторите в ДПС и центровете за социални грижи на малолетните и непълнолетните, на нуждаещи се от помощ и вземането на мерки за тяхната социална защита и развитие. Съдействие на лицата, излезли от СПИ, от ВУИ, от поправителните домове и от приютите за безнадзорни деца, пред компетентните органи за уреждане на основните им битови, трудови и социални проблеми.

Трансформацията на интерната се свързва с преобразуването на корекционно-възпитателните заведения съответно ТВУ във ВУИ; ИТВУ в СПИ и ПТВУ в ПВУИ. Местните комисии упражняват контрол за спазването от работодателя на режима и условията за работа, установени за непълнолетни, настанени на работа по закона и при

установяване на нарушение се сезират компетентните органи. Отпада задължението да упражняват обществен контрол при уволнение от предприятия и учрежденията. Местните комисии упражняват контрол и върху създадените на територията на страната СПИ.

С промените в ЗБППМН¹⁶⁶ от 1996 г. най-общо се легитимира в новата социално-политическа обстановка мястото на преобразуваното ТВУ. Реформата се изразява в свиването на интерната. Той вече не е паралелна образователна система за извършителите на противообществени прояви, в която те остават до завършване на образованието си. Преобразуването е в посока гарантиране на правата на детето; включване на съда в решаване на въпросите, свързани с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните; допускане на защита по делата. Реформата протича бавно и на етапи.

В СПИ се настаняват малолетни над 7-годишна възраст и непълнолетни, които нямат подходящи условия за живот в семейството или са лишени от родителски грижи и надзор и са извършили или съществуват предпоставки да извършат противообществени прояви. Настаняването в СПИ се извършва по ред, определен от министъра на образованието, науката и технологиите по искане на родителите или по предложение на компетентните органи, както и по решение на местната комисия.

Във ВУИ се настаняват малолетни над 8-годишна възраст и непълнолетни, извършили противообществени прояви, към които възпитателните мерки от закона са се оказали недостатъчни и за нормалното им възпитание няма подходяща социална среда. Във ВУИ се настаняват и непълнолетни, спрямо които съдът или прокурорът са наложили мярка по реда на чл. 61 и чл. 64 от Наказателния кодекс (НК). Разпределението и настаняването във ВУИ се извършва от Министерството на образованието, науката и технологиите. Въпреки промените някакви форми остават – смесването на малолетни и непълнолетни, както и натоварването на образователното министерство с функции по въдворяването. Прекратяването на престоя във ВУИ се решава в края на учебната година от педагогическия съвет в присъствието на районния прокурор след преценка на поведението на ученика и постигнатите резултати от възпитанието и обучението му. При решаването на въпроса предварително се взема мнението на родителите (лицата, които ги заместват). Местните комисии, приложили възпитателната мярка и инспекторът от детската педагогическа стая могат да изпратят писмено становище. Престоят във ВУИ

---

¹⁶⁶ ДВ, бр. 110 от 30. 12. 1996 г.

може да се прекрати и преди края на учебната година по предложение на местната комисия или по здравословни причини, с протокол на лекарска консултативна комисия. Максималният престой във ВУИ не може да бъде повече от 3 години. По желание на непълнолетния и с решение на педагогическия съвет престоят във ВУИ може да бъде удължен до завършване на съответната образователна степен. На малолетните и непълнолетните настанени в СПИ и във ВУИ се създават условия за завършване на основно или средно образование и за придобиване на професионална квалификация. Настанените във ВУИ, навършили 16-годишна възраст, които не желаят да продължават образованието си, задължително се обучават в професионално-занаятчийска паралелка.

В какво се изразява промяната в нормативната уредба от 1996 г.? Преобразува се фигурата на обществения възпитател, като функциите му са определени в глава VIII „Обществени възпитатели и социални работници“. Обществени възпитатели се определят за лица, чийто престой във ВУИ и СПИ е прекратено. Обществен възпитател се определя и когато е наложена мярката поставяне под възпитателен надзор на обществен възпитател. Създаването на фигурата на социалния работник говори за наченки на промяна на цялостната структура на системата. Реално се стига до преразпределение на задължения между специалисти от различни направления. Педагогическият профил на експертите от системата на ТВУ се допълва с профила на експерти в полето на социалната работа в преобразуваната система на ВУИ и СПИ. Системата продължава да бъде за борба с противообществените прояви, но вече с педагогически и социален профил.

Работата на обществените възпитатели се ръководи и контролира от съответните местни комисии, отпада ръководството и контрола от инспекторите в детските педагогически стаи. Към задълженията на обществения възпитател се добавят: да сигнализира компетентните органи, когато съществува опасност за физическото или психическото развитие на малолетния или непълнолетния; да поставя за решаване социалните проблеми на малолетния или непълнолетния пред съответния общински (районен) център за социални грижи; да предоставя информация на съответния център за социални грижи за решаване на социалните проблеми на малолетния (непълнолетния).

Нововъведението тук е фигурата на социалния работник. Социалният работник е служител в съответния общински (районен) център за социални грижи и има следните задължения съгласно чл. 46 от ЗБППМН: *„издирва, установява и взема на отчет социално застрашени малолетни и непълнолетни и взема мерки за социалната им защита; съдейства за решаване на социалните проблеми на малолетните и*

*непълнолетните с противообществени прояви и на техните семейства; със съдействието на бюрата по труда и работодателите осигурява работа и нормални битови условия на освободените от Възпитателните училища – интернати, Социално-педагогически интернати, приютите и поправителните домове; работи съвместно с местните комисии, детските педагогически стаи и обществените възпитатели и следи развитието и възпитанието на настанените малолетни и непълнолетни във Възпитателните училища – интернати и в Социално-педагогическите интернати*¹⁶⁷.

Държавните и общинските дружества, предприятия и организации, които имат подходящи свободни работни места не могат да отказват приемането на работа на непълнолетни, предложени им от местните комисии и социалните работници.

Забелязва се как процесът по поправяне и превъзпитание на извършителя на противообществена проява се поверява на обществения възпитател, който отговаря за педагогическата страна на въпроса и на социалния работник, който подпомага интеграцията на малолетния/непълнолетния в обществото.

ЗБППМН дава определение и на фигурата на обществен защитник. Обществен защитник е „лице с обществен престиж, ползващо се с доверието на малолетния или непълнолетния, неговите родители, или лицата, които го заместват“¹⁶⁸. Той защитава малолетния (непълнолетния) при разглеждането на възпитателното дело. Фигурата на обществен защитник олицетворява желанието на нормотвореца за реформа на системата. При заведените възпитателни дела малолетния/непълнолетния не е изправян сам. Общественият защитник има за цел да гарантира спазването на неговите права. Макар общественият защитник да защитава правата на деятеля във възпитателното дело той не е негов адвокат. Условието, на които отговаря този защитник са твърде неясни. Обществените защитници в повечето случаи са членове на съответната местна комисия, понякога дори не познават детето, но с въвеждането им в системата на ВУИ и СПИ се търси възможност за защита на правата на детето. Какво се има предвид? С промените от 1996 г. настаняването във ВУИ става след съдебно решение. На малолетните и на непълнолетните се позволява адвокатска защита. Настаняването в СПИ става с решение от местната комисия.

1.2.1. Възпитателното дело или как се въдворяват малолетните и непълнолетните в корекционно-възпитателните заведения след 1996 г.

Промените в ЗБППМН се налагат заради поети от България ангажименти, свързани

---

¹⁶⁷ ДВ, бр. 110 от 30. 12. 1996 г.

¹⁶⁸ Пак там

с редица международни договори (напр. *Конвенция на ООН за правата на детето*) и приети въз основа на тях национални устройствени или отраслови закони за закрила на децата. В тази връзка установената процедура от ЗБППМН противоречи на международните стандарти. А именно: постановлението на прокурор, с което се настанява лице във ВУИ е в отсъствието на безпристрастен орган. Функциите на прокурора по отношение на делото са в обвинителната част и за решаване на делото по същество. Недопускането на адвокатска защита лишава обвинения от защита и е нарушение на равенството на страните. Нарушава се правилото да се призовават свидетели и да се извършва кръстосан разпит. Не се прилагат наказателноправните правила за събиране на доказателства. Липсва изискването обвинението да докаже твърденията си и правото на детето да не дава обяснения (да запази мълчание); не е гарантирана свободата от самообвинение, както и правото на обвиняемите да се ползват от презумпцията за невиновност. Не се предоставя време на обвиняемите да подготвят своята защита¹⁶⁹. С промените в ЗБППМН през 2004 г. част от тези несъответствия са премахнати.

Запазват се обаче (1) липсата на състезателност в производството пред местната комисия. Съставът, който разглежда възпитателното дело съвместява едновременно обвинителната и ръководно-решаващата функция. При наказателноотговорния непълнолетен функциите се реализират от различни правни субекти, които са страни в процеса и по този начин се гарантира състезателност. Презумпцията за невиновност (2) не се прилага в ЗБППМН. Не се прилагат утвърдените наказателнопроцесуални способности за събиране на доказателства (3). При подготовката на наказателното дело не се провежда предварително разследване (досъдебно производство), както в наказателния процес¹⁷⁰.

Настаняването във ВУИ става след съдебно решение, а в СПИ след възпитателно дело от съответната местна комисия. Настаняването е крайна мярка. Преди да се пристъпи към дело има процедура, която се следва.

Простъпките на малолетните и непълнолетните се разглеждат от местните комисии в състав: председател и двама членове, определени за всяко възпитателно дело от председателя на комисията измежду нейните членове. В зависимост от конкретния случай може да се привличат и други членове на комисията или специалисти като: педагог, психолог, психиатър, социален работник и други, които със своята квалификация, опит и престиж допринасят за правилното разглеждане на простъпката и

---

¹⁶⁹ Матеева, 2008: 35 – 36

¹⁷⁰ Пак там

за определяне на подходящи възпитателни мерки. Съставът, разглеждащ възпитателното дело, разяснява на малолетния (непълнолетния) правата му и последиците от извършената простъпка. В ЗБППМН се разглеждат четири вида простъпки: общественоопасно деяние, правонарушение, противообществена проява и престъпление, за което деецът е освободен от наказателна отговорност.

Като възпитателна мярка, която могат да налагат местните комисии, се предвижда настаняване в СПИ; предупреждение за настаняване във ВУИ, с изпитателен срок до 6 месеца и настаняване във ВУИ. Когато е приложена мярката предупреждение за настаняване във ВУИ с изпитателен срок от 6 месеца и малолетният (непълнолетният) извърши значителна противообществена проява в 6-месечния изпитателен срок местната комисия му налага възпитателна мярка настаняване във ВУИ. Когато при разглеждане на простъпката се установи, че малолетните и непълнолетните са подбудени към извършването им от пълнолетни лица, местните комисии сезират компетентните органи за привличането на тези лица под отговорност.

Местните комисии разглеждат простъпките на малолетните и непълнолетните в двуседмичен срок по предложение на педагогическите съвети, обществените възпитатели и социалните работници. Отпада разглеждането на простъпките да става по предложение на общините. При разглеждането на простъпките присъствието на малолетния, съответно на непълнолетния, на поне един родител или на лицето, което ги замества е задължително. Призовава се и класният ръководител. Участието на обществен защитник при разглеждането на възпитателното дело е задължително. При разглеждането на простъпката извършена от малолетен неговите родители или лицата, които ги заместват посочват обществен защитник, ако извършителят е непълнолетен обществен защитник се избира от него. С въвеждане фигурата на обществен защитник се дават права на лицето, извършило противообществена проява. Промените са обвързани с идеята за правата на човека. При явяване на лицата без защитник членовете на местната комисия, разглеждащи простъпката, определят обществен защитник служебно. В случай, че малолетният или непълнолетният, както и родителите (лицето, което ги замества) не се явят, местната комисия прави писмено искане до полицията за принудителното им довеждане. Адвокатска защита при местните комисии не се допуска. Пред местната комисия следва да се представят всички доказателства по възпитателното дело. След приключване на възпитателното дело протоколът се подписва от председателстващия и от протоколчик, който не е член на състава. След приключването на делото общественият защитник, непълнолетният или родителите

(лицата, които ги заместват) могат да обжалват в 14-дневен срок наложената възпитателна мярка без мярката настаняване във ВУИ. Кметът се запознава с преписката и се произнася в 7-дневен срок от получаването на жалбата. Когато намери, че решението е незаконосъобразно или противоречи на доказателствата, го отменя и връща преписката за ново разглеждане от друг състав на комисията. Решението на втория състав на местната комисия е окончателно. Когато е приложена мярката настаняване във ВУИ местната комисия служебно изпраща най-късно на следващия ден цялата преписка на районния съдия. Той може по своя преценка да се срещне с малолетния (непълнолетния), преди да се произнесе по преписката. В случай, че лицето извършило простъпката или неговите родители, поискат среща със съдията той се среща с малолетния (непълнолетния). Тук ще отбележа, че вероятно самите институции практически не се променят твърде бързо, но на равнището на нормативното устройство ясно се виждат промени. Разграничават се съдебни и социални функции. Налична е възможност подследственият да се представлява от адвокат в съда и да обжалва решението на съда.

Съдията разглежда преписката в закрито заседание и проверява дали са спазени от комисията разпоредбите на закона по издаването на решението и преценява неговата законосъобразност и обоснованост. Произнася се в 3-дневен срок от получаване на преписката с мотивационно решение като: отменя решението на комисията и изпраща преписката на съответната прокуратура, когато има данни за извършено престъпление; потвърждава решението на комисията; отменя решението на комисията и прилага друга възпитателна мярка по ЗБППМН; отменя решението на комисията и връща преписката за ново разглеждане със задължителни указания; отменя решението на комисията и прекратява преписката, когато не е извършена простъпка или когато се установи, че малолетният или непълнолетният не е автор на деянието. Решението на районния съдия се изпраща на родителите на непълнолетния (или лицата, които ги заместват), на непълнолетния и на съответната местна комисия. Когато мярката е настаняване във ВУИ препис от решението се изпраща и на Министерството на образованието, науката и технологиите за изпълнение. Повторно разглеждане на простъпката от районния съдия се извършва в 14-дневен срок, като не се прилага връщане на преписката със задължителни указания и решението е окончателно.

Компетентен орган да разглежда възпитателни дела за противообществени прояви, извършени от малолетни или непълнолетни и престъпления, извършени от непълнолетни, освободени от наказателна отговорност по чл. 61 от НК, е местната комисия по настоящ адрес. Деянията се разглеждат от местните комисии в състав:

председател – правоспособен юрист и двама членове, определени за всеки отделен случай от председателя на местната комисия измежду нейните членове. Местните комисии разглеждат случаите, когато: малолетни на възраст от 8 до 14 години са извършили противообществени прояви; непълнолетни на възраст от 14 до 18 години, извършили противообществени прояви, както и когато непълнолетни, извършили престъпления, са освободени от наказателна отговорност по чл.61 от НК и делото е изпратено за разглеждане от местната комисия; непълнолетни са извършили деяния, за които по друг нормативен акт се предвижда налагане на възпитателна мярка по ЗБППМН.

Спрямо малолетните и непълнолетните, извършили противообществени прояви, и непълнолетни, извършили престъпления, освободени от наказателна отговорност по чл. 61 от НК се налагат следните възпитателни мерки: предупреждение; задължаване да се извини на пострадалия; задължаване да участва в консултации, обучения и програми за преодоляване на отклоненията в поведението; поставяне под възпитателен надзор на родителите (или лицата, които ги заместват), със задължение за полагане на засилени грижи; поставяне под възпитателен надзор на обществен възпитател; забрана на непълнолетния да посещава определени места и заведения; забрана на непълнолетния да се среща и да установява контакти с определени лица; забрана на непълнолетния да напуска настоящия си адрес; задължаване на непълнолетния да отстрани със свой труд причинената вреда, ако това е в неговите възможности; задължаване на непълнолетния да извърши определена работа в полза на обществото; настаняване в СПИ; предупреждаване за настаняване във ВУИ, с изпитателен срок до 6 месеца; настаняване във ВУИ. Най-общо промяната се изразява в премахването на ТВУ и ИТВУ и преобразуването им съответно във ВУИ и СПИ. Изменението е в посока на повече права за извършителите на простъпки, изразено с въвеждане фигурите на социален работник и на обществен защитник, а след 2004 г. допускане на адвокатска защита и при настаняване в СПИ. Престоят във ВУИ и СПИ е до 3 години, а не до завършване на образованието или до навършване на пълнолетие, както е в ТВУ и ИТВУ. Създават се повече възможности за излизане от институцията. Предприемат се действия в посока деинституционализация.

Промените от 2004 г. в ЗБППМН¹⁷¹ касаят Централната комисия. Към Централната комисия вместо експерти, специалисти и сътрудници се назначават служители по

---

¹⁷¹ ДВ, бр. 66 от 30. 07. 2004 г.

служебни и трудови правоотношения. Експертизата се превръща в служба, а неправителствените организации (НПО) остават извън системата в гражданския сектор. Тук възниква едно питане дали това няма да усилва натиска за защита на правата на подследствия? Към ЦКБППМН се създава Център за квалификация на кадри за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Навсякъде в закона думите „представители на социалните грижи“ се заменят с „представители на дирекциите „Социално подпомагане““, а думите „на неправителствените организации“ се заличават¹⁷².

Налагането на възпитателни мерки става след образуване и провеждане на възпитателно дело. Местните комисии разглеждат простъпките на малолетните и непълнолетните в двуседмичен срок. Нововъведение е секретарят на местната комисия да завежда в нарочна описна книга сигналите за противообществените прояви, извършени от малолетни и непълнолетни, и за извършени престъпления на непълнолетни, получени от: органите на съда и прокуратурата; полицията; длъжностни лица и граждани.

След завеждането на сигнала секретарят на местната комисия възлага на двама обществени възпитатели, които не са членове на местната комисия, в 7-дневен срок да извършат проверка за наличието на достатъчно данни за извършено деяние. Резултатите от проверката се представят в писмена форма на секретаря на местната комисия. В случаите, когато след приключване на проверката (на двамата обществени възпитатели), не се установи наличието на достатъчно данни за извършено деяние, както и при явна малозначителност на извършеното деяние, възпитателно дело не се образува. След завеждането на сигнала по данни получени от органите на съда, прокуратурата и полицията, както и в случаите след приключването на проверката ако се установи наличието на достатъчно данни за извършено деяние, секретарят на местната комисия незабавно докладва на нейния председател. Той определя състава на комисията, възлага на член на местната комисия, който не е член на състава в 14-дневен срок да изготви писмен доклад за личностните особености на извършителя, неговата възраст, здравословното му състояние, физическото и психическото му развитие, семейната му среда, отношенията в семейството и степента на полагане на грижи от страна на родителите или лицата, които ги заместват, образованието и възпитанието. Докладът се предава на председателя на състава. Съставът образува възпитателно дело и насрочва

---

¹⁷² ДВ, бр. 75 от 02. 10. 2012 г.; изм. ДВ, бр. 72 от 13. 09. 2019 г.

дата за разглеждането му, незабавно уведомява писмено малолетния или непълнолетния, неговите родители (лицата, които ги заместват) и съответната Дирекция „Социално подпомагане“ (ДСП), делото се насрочва за разглеждане един месец след образуването му. Съставът определя докладчик по делото, който го подготвя за разглеждане.

Преди разглеждане на възпитателното дело председателят на състава дава възможност на малолетния (непълнолетния), на неговите родители (лицата, които ги заместват), както и на лицата, които защитават неговите права и законни интереси, да се запознаят с доклада (извършен от член на местната комисия, който не е член на състава) и доклада по чл. 21 ал.1 т. 15 от *Закона за закрила на детето* (изготвянето на писмен доклад и становище; уведомлението трябва да съдържа: предмета на производството; страните, които участват; конкретната задача, формулирана служебно или въз основа на искане от страна на производството; срок за изпълнение, който не може да бъде по-кратък от 14 дни от получаване на уведомлението в ДСП, преди представянето на искащия орган с доклада се запознават родителите на детето или лицето, полагащо грижи за него).

Отменят се чл. 17 и чл. 18 правото на местните комисии да изискват необходимите документи и материали, да призовават длъжностни лица или граждани за даване на сведения и показания; решенията да се вземат с обикновено мнозинство от всички присъстващи членове.

При разглеждането на възпитателното дело присъствието на малолетния (непълнолетния), на негов родител (лицето, което го замества) е задължително. При разглеждане на възпитателното дело могат да присъстват лицата, извършили проверката, както и представител на съответната ДСП. Правата и законните интереси на малолетния (непълнолетния) се защитават от негов доверен представител или адвокат. Когато не е посочен доверен представител или адвокат, правата и законните интереси на малолетния (непълнолетния) се защитават от представител на съответната ДСП. Възпитателното дело се разглежда при закрити врата. Когато прецени, че това е в интерес на малолетния (непълнолетния), председателят на състава може да покани и други специалисти – педагог, психолог, психиатър, класен ръководител, педагогически съветник, училищен психолог, обществен възпитател и други, както и пострадалия от извършената противообществена проява. При неявяване на някое от лицата, чието присъствие е задължително, председателят на състава отлага делото, а ако неявяването е по неуважителни причини, изготвя и писмено искане до МВР за принудителното му довеждане.

След откриване на заседанието председателят на състава разяснява на малолетния (непълнолетния) правата му по възпитателното дело, деянието, предмет на делото и неговите последици. Председателят на състава приканва малолетния (непълнолетния) ако желае да даде обяснения. Малолетният (непълнолетният) не може да бъде принуждаван да дава обяснения и да се признава за виновен. Изслушва се в отсъствието на своите родители (лицата, които ги заместват) ако съставът прецени, че това е в негов интерес. Възможност да задават въпроси и посочват свидетели се дава на малолетния – чрез неговите родители (лицата, които ги заместват) или лицата, които защитават неговите права и законни интереси; непълнолетния – лично или чрез неговите родители (лицата, които ги заместват) или лицата, които защитават неговите права и законни интереси; родителите (лицата, които ги заместват) или лицата, които защитават неговите права и законни интереси.

Съставът разпитва явилите се лица и събира и проверява представените по делото писмени и веществени доказателствени материали. Когато прецени, че делото не е изяснено от фактическа страна, го отлага за събиране на допълнителна информация. По преценка на председателя на състава на педагога, психолога, психиатъра, класния ръководител, педагогическия съветник, училищния психолог, обществения възпитател, както и на пострадалия от извършената противообществена проява се дава възможност да изразят мнение. Преди съставът да се оттегли на съвещание за вземане на решение, на малолетния (непълнолетния) се дава възможност да изрази своето окончателно отношение към деянието, предмет на разглеждане на възпитателното дело. При разглеждане на възпитателното дело се съставя протокол от протоколчик, който не е член на състава и се определя от председателя на местната комисия за всяко възпитателно дело. В протоколът се вписват: датата и мястото на заседанието, съставът разгледал делото, лицата, които са се явили, извършените действия в тяхната последователност, както и събраните доказателства. След като разгледа възпитателното дело и вземе предвид личностните особености на извършителя, неговата възраст, здравословното му състояние, физическото и психическото му развитие, семейната среда, образованието и възпитанието, характера и тежестта на деянието, мотивите и обстоятелствата, при които е извършено, направен ли е опит за отстраняване на причинените вреди, последващо поведение на извършителя, предишни прояви и налагани мерки и наказания, както и други обстоятелства, които имат значение в конкретния случай местната комисия в състава (председател – правоспособен юрист и двама членове) постановява решение, с което: налага възпитателна мярка по чл. 13 с изключение на мерките настаняване в СПИ

и настаняване във ВУИ; прави предложение до районния съд за налагане на възпитателна мярка по чл. 13 ал. 1 т.11 (настаняване в СПИ) или т. 13 (настаняване във ВУИ); предава материалите на прокурора, когато се смята, че извършеното деяние е престъпление, освен случаите, когато непълнолетният е освободен от наказателна отговорност по чл. 61 от НК; прекратява възпитателното дело, когато се установи, че не е извършена противообществена проява или, че тя не е извършена от малолетния или непълнолетния, или, че извършеното деяние е явно незначително.

Решението се изготвя в писмена форма с мотиви, подписва се от членовете на състава и се обявява на същото заседание. Особеното мнение на член от състава се мотивира писмено, подписва се от него и е неразделна част от решението. Възпитателното дело се изпраща в 3-дневен срок на районния съд, ако решението е предложение за настаняване в СПИ или ВУИ.

Непълнолетният и неговите родители, родителите на малолетния или лицата, които ги заместват, или лицата, които защитават неговите права и законни интереси, могат да обжалват в 14-дневен срок решението, с което са наложени възпитателни мерки – задължаване да участва в консултации, обучения и програми за преодоляване на отклоненията в поведението, настаняване в СПИ и ВУИ.

Обобщение. Системата за борбата с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните е изградена през социализма като цялостна институционална система с цел неутрализиране на обществената опасност, която разрушава устоите на социалистическото общество, превенция и предотвратяване на престъпността. Изграждат се тотални институции, в които се настаняват лицата, представляващи опасност. Начините на мислене и използваните институционални механизми формират парадигмата на борбата, като средство за реализация на политиките по предотвратяване на нарушенията сред подрастващите.

В първото десетилетие след 1989 г. с промените в страната започва преосмислянето на парадигмата на борбата с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Водещото начало вече не е отделянето и институционализирането на лицето, което не спазва приетите правила и норми в институции, а стремеж към преустановяване на институционализирането и приучаване за живот в гражданско състояние. Наличната институционална система започва да се преобразува чрез промени в законодателството и приемането на нови стандарти. Институционалната система продължава да съществува, но парадигмата на борбата вече не реализира своите цели чрез инфранаказателността на системата. Процесът на преобразуване е свързан с

включването на съда като последна инстанция преди настаняване в интернатна институция. Предприети са стъпки в посока на деинституционализация чрез намаляване на престоя в интернат. Възпитателното дело, провеждано от местната комисия не отговаря на изискванията за спазването на правата на детето. Въпреки това въвеждането на фигурата на обществен защитник поне формално гарантира наличието на права и защита. Всички промени отразяват желанието на законодателя за преобразуване на системата.

I. 2. 2. Съдебното дело като форма на настаняване във ВУИ и СПИ

За да може непълнолетното лице да бъде подведено под наказателна отговорност, то трябва да отговаря на определени условия. Непълнолетното лице може да носи наказателна отговорност т.е. да бъде *„субект на престъпление“*, ако *„към момента на своята проява то е могъл да разбира свойството и значението на извършеното и да ръководи простъпките си“*¹⁷³. След установяване вменяемостта на дееца и в случаите, когато подсъдният е непълнолетен съдът е длъжен да изследва доказателствата и да установи дали дееца разбира деянието си. След като се установи, че непълнолетният е наказателно отговорен за него се налагат възпитателни мерки по ЗБППМН. Следователно *„непълнолетният ще бъде наказателно отговорен за деянието, ако и доколкото е бил в състояние да разбира свойството и значението му и да ръководи своите постъпки“*¹⁷⁴.

За установяване вменяемостта на лице извършило престъпление се използва психиатрична експертиза. Въвежда се в употреба понятието *възрастова вменяемост*. Според термина малолетните лица се считат за абсолютно невменяеми, непълнолетните за относително невменяеми. Терминът е неприложим в съвремието, тъй като е доказана неговата неудачност. Чрез него се изясняват причините за налагане на възпитателни мерки при непълнолетните, *„защото в психиката на подрастващия първоначално няма патологични или функционални отклонения от нормалното“*¹⁷⁵.

Съдът образува дело и го насрочва в 14-дневен срок от постъпването на жалбата. След образуване на делото, съдът незабавно изисква от председателя на местната комисия възпитателното дело. Районният съд го разглежда еднолично в съдебно заседание при закрити врата с призоваване на малолетния (непълнолетния), родители (лицата, които ги заместват), лицата, които защитават неговите права и законни интереси

---

¹⁷³ Матеева, 2008: 20

¹⁷⁴ Пак там: 21

¹⁷⁵ Пак там

и председателя на състава, постановил решението за налагане на възпитателна мярка. Съдът може да събира нови доказателства. След изслушване на лицата съдът се произнася в 3-дневен срок с мотивирано решение, с което: потвърждава решението на местната комисия; отменя решението и налага друга възпитателна мярка по ЗБППМН; отменя решението и изпраща делото на прокурора, когато деянието съставлява престъпление; отменя решението и прекратява делото, когато установи, че не е извършена противообществена проява или, че тя не е извършена от малолетния (непълнолетния), или че извършеното деяние е незначително. Решението е окончателно и препис от него се изпраща на лицата по ал. 3 (малолетния или непълнолетния, родителите или лицата, които ги заместват, лицата, които защитават неговите законни права и интереси и председателя на състава). След приключване на производството делото се връща на председателя на местната комисия за превеждане в изпълнение на влязлото в сила решение.

В ЗБППМН се създават чл. 24а и чл. 24б. В случаите, когато при разглеждане на възпитателното дело е наложена наказателна мярка предложение за настаняване в СПИ и ВУИ, районният съд насрочва делото по предложението на местната комисия в 14-дневен срок от постъпването му. Районният съд разглежда делото еднолично в съдебно заседание при закрити врата с призоваване на малолетния (непълнолетния), родителите (лицата, които ги заместват), лицата, които защитават неговите права и законни интереси и прокурор от съответната районна прокуратура. Съдът може да събира нови доказателства. След като изслуша призованите лица съдът се произнася в 7-дневен срок с мотивационно решение, а след събирането на нови доказателства и изслушвания на призованите лица се произнася с определение. С него налага възпитателна мярка настаняване в СПИ или във ВУИ; налага друга възпитателна мярка; прекратява делото и го изпраща на прокурора, когато смята, че извършеното деяние е престъпление, освен в случаите, когато непълнолетният е освободен от наказателна отговорност по чл. 61 от НК; прекратява делото, когато се установи, че не е извършена противообществена проява или, че тя не е извършена от малолетния, или от непълнолетния, или, че извършеното деяние е явно незначително.

Решението, с което се налага възпитателна мярка настаняване в СПИ и във ВУИ, може да бъде обжалвано или протестирано пред съответния окръжен съд от лицата по ал. 2 в 14-дневен срок от постановяването му.

По чл. 24б окръжният съд насрочва делото по жалбата или протест в 14-дневен срок. Съдът разглежда делото в съдебно заседание при закрити врата в състав от трима

съдии с призоваване на малолетния (непълнолетния), родителите (лицата, които ги заместват), лицата, които защитават неговите права и законни интереси и прокурор от съответната окръжна прокуратура. Страните могат да представят доказателства до даване ход на делото. Съдът изслушва жалбоподателите и заключението на прокурора. Произнася се в 7-дневен срок с решение, което е окончателно. Решението: потвърждава обжалваното решение; отменя решението и налага друга възпитателна мярка; отменя решението и прекратява делото в случаите, когато се установи, че не е извършена противообществена проява или, че тя не е извършена от малолетния (непълнолетния), или, че извършеното деяние е явно незначително.

След приключване на производството делото се връща на председателя на местната комисия за привеждане в изпълнение на влязлото в сила решение. При изпълнение на решението местната комисия може да иска съдействие от органите на МВР. При неизпълнение на решение на местните комисии наказанието е глоба от 50 до 1000 лева.

В зависимост от това дали непълнолетният е наказателно отговорен или не, се определя въздействието върху него. С промените в ЗБППМН процедурата пред местните комисии все повече наподобява наказателното съдопроизводство, въпреки че се осъществява от извън съдебен независим и основан на общественото начало орган. Това е видно при сравнение между наказанията, налагани на непълнолетни, съгласно чл. 62 от НК и възпитателните мерки, прилагани съгласно чл. 13 от ЗБППМН. Така например наказанието обществено порицание съответства на мярката предупреждение; наказанието лишаване от свобода – на настаняване във ВУИ и в СПИ. Тези сходства изразяват желанието на законодателя да наложи максимално поправително въздействие, независимо от институцията, която ще го приложи.

Въпреки сходствата между санкциите, прилагани върху наказателно отговорните и наказателно неотговорните непълнолетни съществуват и редица различия. Възпитателните мерки не са държавна принуда, а целят поправително и изправително въздействие. Още възпитателните мерки имат предупредително и сплашващо въздействие върху извършителя. При налагането на наказания се поражда съдимост, а при възпитателните мерки – не. Разлики се забелязват и при начина на осъществяване на контрол при изпълнението на наказанията и възпитателните мерки. При наказанията контролът се оказва от прокуратурата, при възпитателните мерки – от инспекторите при ДПС, от секретаря на съответната местна комисия или от негов представител.

С промените през 2004 г. и възможността за обжалване съдът се въвежда в решаването на делата като втора инстанция за налагане на най-тежките мерки в

ЗБППМН. По този начин контролът по изпълнението се налага върху него.

Провеждането на наказателни и възпитателни дела върху непълнолетни следва логиката да се създадат специализирани съдилища за непълнолетни. Институционалният опит в България е свързан само със създаването на подобен съд през 1943 г., но тези съдилища никога не са функционирали. Формата за решаване на въпросите, свързани с детското правосъдие поемат различните дискурси. Единият от тях е реформа на съществуващата система на борба с противообществените прояви, актуализиране на законодателството и приемане на нови закони.

Обобщение. Решаващата роля на съда при настаняване в интернат означава признаване и зачитане правата на детето, както и отговор на международните стандарти. Изправеното пред съда дете се ползва с всички права гарантирани му от законодателството. Инфранаказателната функция на интерната окончателно е премахната с въвеждането на съдебно решение при настаняване във всички интернати. Парадигмата на борбата преустановява своята функция като водеща концепция за реализиране на политики в сферата на детското правосъдие. Интернатната система макар да не произвежда съдимост институционализира и стигматизира настаненото там дете. Този факт представлява институционален проблем и предполага търсенето на пътища за избягване на институционализацията. Към 2004 г. са налични две системи на закрилата и на борбата. Как се реализира идеята за закрила на детето и предпазването му от институционализация и как двете системи, които си противоречат се преплитат и допълват една друга е проследено в следващите параграфи.

I. 3. Предоставяне на социални услуги като форма на грижа за малолетните и непълнолетните

Накратко е направен анализ на нормативните промени в системата на борбата с противообществените прояви. В България след промените през 1989 г. започва цялостна трансформация на обществото и неговите институции. Законодателните инициативи не се изчерпват само с промени в ЗБППМН. Актуализира се наличното законодателство и се приема ново. Предизвикателство пред системата на борбата е необходимостта да се преобразува от репресивна система (въдворяваща в тотални институции и оказваща наказателна грижа върху поверените ѝ) в система, гарантираща детските права. През анализа на *Закона за социалното подпомагане* се осветява как става трансформирането на системата на борбата. Този закон е част от новата законодателна рамка на страната.

Законът за социалното подпомагане заема преходно място в трансформацията на интерната в България. Приет през 1998 г. той въвежда понятието *социална услуга*.

Трансформиращата се българска институционална система започва да предоставя социални услуги като форма на превенция срещу изпадане в бедност и престъпност.

Идеята на закона е да постави социалното подпомагане в нормативни граници и да предаде легитимност на отношенията. До голяма степен, законът е средство за преодоляване на крайната бедност. Социалното подпомагане се извършва по начин, запазващ човешкото достойнство на гражданите. То е белег на социалната държава.

Към 1998 г. макар да няма закон за закрила на детето социалната грижа обхваща правата и на застрашените групи, в които влизат и децата. Това се гарантира от принципите за доставяне на социални услуги по смисъла на чл. 3 от *Закон за социалното подпомагане*. В края на 90-те години на XX в. политиките за децата се опосредяват от ЗБППМН, *Закон за социалното подпомагане* и *Закона за народната просвета*. Институционалната система в обществото преобразува системата за борбата по начин, по който едновременно запазва дисциплинарният дискурс, с който институционализира и в същото време предоставя закрила като предприема стъпки в изграждането на деинституционализиращ дискурс, изразен в нормативни промени, чиято основа е стратегия за спазване на човешките права.

С приемане на *Закона за закрила на детето* през 2000 г., *Правилника за прилагането на закона* през 2003 г. и преобразувания изменен *Правилник за прилагане на Закона за социалното подпомагане* може да се говори за изграждане на система за закрила. Външен категоричен израз в тази посока е и приемането от страна на държавата на новата философия през 2002 – 2003 г. за децентрализация и деинституционализация.

В края на 90-те години на XX в. е на лице частично реформирана система на борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Какво се случва в края на първото десетилетие от промените в страната? Поставя се началото на трансформацията на интерната. Той започва да се свива.

Тоталната институция, представляваща паралелна образователна система, в която се отделят и наказват провинилите се малолетни и непълнолетни се преобразува в тотална институция, в която през законодателните регулации се спазват и съблюдават човешките права на настанения. Изводът се основава на следните факти: 1) определяне на максимален срок за пребиваване в корекционно-възпитателно заведение – интернат до 3 години – стъпка в посока към деинституционализация; 2) въвеждане ролята на съда при настаняване във ВУИ и отнемане на водещата роля на местните комисии при определяне съдбата на извършил противообществена проява малолетен/непълнолетен и 3) предоставяне на социална закрила за подрастващите (с въвеждане на фигурата на

социалния работник), намерила отражение в *Закона за социалното подпомагане* и в ЗБППМН.

Какво все още остава да се направи? Фигурата на обществения защитник позволява запазването на СПИ в ресора на местните комисии. Те настаняват малолетни и непълнолетни в СПИ. Макар и в илюзорен вид, чрез фигурата на обществения защитник се гарантират правата на децата, изправени пред възпитателно дело. Налична е частично реформирана система – във ВУИ започват да се настаняват лица след съдебно решение. След 1989 г. в новата политическа, социално-икономическа и социокултурна ситуация започва изграждането на системата за закрила на детето. Тя бавно, плавно и понякога противоречиво изземва функциите на системата на борбата. В различните институции на системата превключването се случва по различен начин.

I. 4. Изграждане на система за закрила на детето

Процесът на изграждане на системата за закрила на детето започва след краха на режима на държавния социализъм с ратифицирането от Република България на *Конвенцията за правата на детето* с решение на ВНС от 11.04.1991 г. и от месец юни 1991 г. тя е в сила за страната, и е част от вътрешното право. Реформата на системата на борбата от 1996 г. включва въвеждането на съда при настаняване във ВУИ и предоставянето на адвокатска защита на малолетните и непълнолетните. Адвокатската защита се явява форма на закрила.

Реформата на системата на борбата и търсенето на нова легитимност от страна на държавата плавно подготвя изграждането на системата на закрилата. Нормативното ѝ начало е поставено през 2000 г. с приемането на *Закона за закрила на детето*. Посредством него се уреждат принципите и мерките за закрила на детето, конституират се държавните и общински органи за закрила, формите на взаимодействие между тях, както и участието на юридически лица с нестопанска цел и физически лица с такива дейности. Законът дава определение на понятието *дете*, „всяко физическо лице до навършване на 18 години“¹⁷⁶.

Закрилата на детето се основава на 8 принципа. Първият „*зачитане и уважение на личността на детето*“ поставя детето като основен приоритет. То става център на внимание, на грижа, но в същото време се акцентира върху него като значим социален субект/фактор, като деец и фактор, който трябва да се вземе под внимание за определяне на стратегиите за неговото развитие. С поставянето на „*отглеждане(то) на детето в*

---

¹⁷⁶ ДВ, бр. 48 от 13. 06. 2000 г.

семејна среда“ като втори принцип се залага на семејството и семејните ценности, като основни и првостепенни при отглеждането и възпитанието на детето. Третиот принцип *„осигуряване по най-добър начин интересите на детето“* трябва да гарантира, че ще бъдат осигурени най-добрите условия за детето. Изисква се налагането на специална закрила при условие, че дете е в риск или е с изјавени дарби (четврти принцип). За подобрата ефективност при прилагането на закона се прилага *„насърчаване на доброволното учество в дейностите по закрила на детето“*, което очертава петия принцип. Като шести принцип се приема необходимостта от *„подбор на лицата, пряко ангажирани в дейностите по закрила на детето, съобразно техните личностни и социални качества и грижа за тяхната професионална квалификация“*. За да се избегнат неблагоприятните последици за детето и за да може да бъде осигурен животот на детето при най-благоприятна за него среда ограничителните мерки трябва да са с временен карактер (седми принцип). Осмиот принцип се свързва с налагане на мерки в ограничен срок и при контрол, односно ефективността им¹⁷⁷.

I.4.1. Кой е в центъра: детето или семејството?

От принципите на закрила се разбира, че акцентът се поставя върху детето като основна ценност и неговото семејство. Детето става център на внимание, на грижа, но в същото време е значим социален субект/фактор/деец, който трябва да се земе под внимание за определяне на стратегиите за неговото развитие.

С приемот на *Закона за закрила на детето* се поставя нормативното начало на деинституционализацијата в Бугарија. Зачитането и уважението на детската личност предполага индивидуална грижа за всяко дете. Отглеждането в семејна среда води до минимизирање наметката на институции во животот на детето. Мярката настанявање во институција следва да бъде предоставяна само во краен случај.

Мерките на закрила во и извън семејна среда, предоставени од законот са: съдействие, подпомагане и услуги во семејна среда; настанявање во семејство на роднини или близки; настанявање во приемно семејство; настанявање во специализирана институција; полициска закрила. Оказва се и специална закрила, која се предоставя на *„дете во риск“* или на *„дете с изјавени дарби“*. Мерките на закрила се јавуваат во противовес на възпитателните мерки од ЗБППМН.

Семејната среда е гарант за спазувањето на детските права, затоа во *Закона за закрила на детето* има одделен параграф, кој детерминира *„Права и задължения на*

---

¹⁷⁷ Пак там

родителите“. Важно е да се отбележи, че грижата за детското поведение предполага свързаност и преливане между различни институции и гражданското тяло. Тази връзка вече следва да е организирана не като директно административно нахълтване в живота на детето и семейството, а да се уреди посредством установяване на фактите и стремеж към поправяне на семейната среда, чрез подкрепа вместо наказуемост.

Втора глава от *Закона за закрила на детето* – „Права на детето“, разделена в седем параграфа описва правата на детето и мероприятията за тяхното осигуряване. Основни права на детето са право на закрила, закрила срещу насилие, право на изразяване, права относно информиране и консултиране, защита на религиозните убеждения. Детето се ползва с права при участие в процедури в случаите, когато има административно или съдебно производство.

Съгласно *Закона за закрила на детето* презумпцията е детето да се отглежда в подходяща семейна среда, като се информира по приемлив за него начин на достъпен език за правата и интересите му. Защитата на детските права се превръща в гарант за интересите на детето. Достъпът до правата, осигуряването им, тяхната защита се осъществява постепенно и успоредно със съзряването на детето. Процесите на възпитание и социализация се случват поетапно. Социализацията като процес се осъществява от значимите други. В този смисъл детето е безпомощно и има нужда от закрила. С приключването на първичната социализация успоредно със закрилата се осъществява и подкрепа на семействата. Центърът е не толкова семейството, колкото детето. В този смисъл правилната реакция, навременното информиране на детето позволява да се отреагира в динамична и бързо променяща се среда. Достъпът до правата се осъществява плавно по начин достъпен и приемлив, както за детето, така и за значимите близки. Информирането на детето за правата му е съобразено с неговата възраст и конкретните му потребности.

I.4.2. Кой е дете?

В *Закона за закрила на детето* се определя, че „*дете е всяко физическо лице до навършването на 18 години*“. Оттук се подразбира, че горната граница на прилагането на закона е за лица на 18-годишна възраст. В закона се прави вътрешно разграничаване по възрастов признак: до навършване на 10 годишна възраст; до навършване на 14 годишна възраст; до навършване на 16 годишна възраст. Детето участва в процедури и задължително се изслушва, ако е навършило 10 години.

Десет годишното дете е завършило начално образование, което предполага, че то има възможност свободно да изразява желанията си, да отстоява мнението си и да

разбира последствията от действията си. Законът допуска, че дете може да се изслуша и преди десетата си година в зависимост от неговото развитие. Въпроси, свързани с религиозните убеждения, предполагат по-висока степен на зрялост при детето. До четиринадесет годишна възраст решенията, относно религиозните убеждения на детето се вземат от родителите или попечителите. Дете, навършило четиринадесет години вече е с основно образование и е с изграден светоглед, в състояние е да взема решения и да мисли в перспектива. Периодът до четиринадесет годишна възраст, наричан още малолетие е време, свързано с откриване, развиване и насочване на дарбите на детето; време, в което му се оказва грижа, възпитание, подкрепа и закрила.

Непълнолетието е преходният етап между малолетие и пълнолетие. Възраст, съпроводена с изключително интензивни и динамични промени в жизнения свят на детето. Време, в което то се учи да познава и прилага своите права и задължения. Този преходен период е съпътстван с постепенното преминаване от подкрепа и закрила към устояване на самостоятелност като възрастен.

Диференцирането на възрастите в детството предполага различия в подкрепата и интервенцията спрямо децата. Различните възрастови периоди в детството предполагат и различна степен на подкрепа и закрила.

През идеята за закрилата на детето се реализира и парадигмата на закрилата. Чрез закрилата детето следва да открие своите интереси, без да се придържа към конкретно установен модел на възпитание. Намесата на държавните институции в живота на детето осигурява необходимите условия на средата, а детето само взема решения за реализирането на своите интереси.

I.4.3. Органите за закрила

Органите на закрила на детето, съблюдаващи зачитането и спазването на неговите права, са детерминирани в глава трета от *Закона за закрила на детето*. Създава се Държавна агенция за закрила на детето (ДАЗД), която е единственият специализиран орган на Министерски съвет за ръководство, координиране и контрол в областта на закрилата на детето в България. Към агенцията се изгражда Национален съвет за закрила на детето, който е с консултативни функции и в него „участват представители на различните министерства и юридически лица с нестопанска цел, които имат за предметна дейност закрилата на децата“¹⁷⁸.

В чл. 19 от *Закона за закрила на детето* са регламентирани функциите, които

---

¹⁷⁸ Пак там

трябва да изпълнява ДАЗД. Агенцията организира и координира осъществяването на държавната политика за закрила на детето; разработва стратегии за закрила на детето, изразени в подготовка и провеждане на програми на национално и регионално ниво за осъществяване на детската закрила; осигурява за тези програми необходимите финансови средства и ги разпределя между отделите за закрила на детето. ДАЗД има и нормотворчески функции, изразени в предложения към Министерски съвет за нормативни актове за закрила на детето. В правомощията на ДАЗД е да организира и провежда научноизследователска и образователна дейност в областта на закрилата на детето, както и да осъществява международно сътрудничество.

За оказването на конкретна практическа закрила на детето се създава и поддържа национална информационна система за децата, нуждаещи се от специална закрила; за осиновяване или за настаняване в специализирани институции.

Основана по този начин ДАЗД, заедно със създадения към нея Национален съвет за закрила на детето, представлява консултативен надзорен орган.

На регионално ниво в страната функциите по закрила на децата се осъществяват от Общинската служба за социално подпомагане (ОССП), която е *„специализиран орган за провеждане на политиката за закрила на детето в общината (...), към която се обособява отдел за закрила на детето“*¹⁷⁹. Отделът за закрила на детето към съответната община прилага конкретните политики по въпросите, свързани с децата.

Функциите на общинската служба за социално подпомагане са регламентирани в чл. 21 от закона. В правомощията на ОССП влиза осъществяването на текущата практическа дейност в общината по закрилата на детето. В нейните приоритети са определянето, провеждането и контролът по изпълнението на конкретни мерки по закрилата на децата. В правомощията ѝ са проверката по жалби и сигнали за нарушаване правата на децата, както и предоставянето на задължителни предписания за отстраняването им, които се съвместяват с конкретни съвети и консултации по отглеждането и възпитанието на децата. При необходимост предоставя информация за услугите, които предлага и оказва съдействие и помощ на семействата и родителите на нуждаещите се деца. За прецизността на събраната информация ОССП съставя и поддържа регистри за деца при различни нуждаещи се от специална закрила; поставени под полицейска закрила; за осиновяване; настанени в семейства на роднини или близки; настанени в приемни семейства; настанени в специализирани институции. Регистри

---

¹⁷⁹ Пак там

съществуват и за кандидати за приемни родители и за утвърдени приемни семейства, както и за юридически лица с нестопанска цел, работещи по програми за закрила на детето.

Обобщение. *Законът за закрила на детето* е основен нормативен акт, с който се изгражда системата от институции за закрила на детето. В него са отразени основните детски права, заложи в *Конвенцията за правата на детето*. На нормативно ниво се залага нова концепция за реализиране на политиките в сферата на детското правосъдие.

Със създаването на системата за закрила на детето държавата реализира механизми за закрила и защита на детските права. Механизмите и формите на оказване на закрила реализирани през норматива наричам парадигма на закрилата. Инфранаказателността, характерна за социалистическото общество се премахва. Вече не се следва конкретен модел за възпитание на малолетните и непълнолетните. Фокусът се поставя върху детето, индивидуалния му интерес, права, развитие на творческия и интелектуалния му потенциал, възпитание в семейна среда и формиране на семейни ценности. Институционалната намеса се изразява в подкрепа на детето и семейство му и не цели чрез груби интервенции отделянето и извеждането му от семейната среда. Грижата се изразява в заздравяването на семейната среда, в която се отглежда и възпитава детето. При липса на семейна среда, задължение на държавата е да осигури такава. При условие, че е невъзможно да се осигури семейна среда, детето се настанява в институция от семеен тип, в която престоят е максимално кратък. При извеждането на детето от институцията, то отново се настанява в семейна среда.

I.5. Парадигма на борбата или как системата за борба с противообществените прояви става част от закрилата

С приемането на *Закона за закрила на детето* започва да се изгражда системата на закрилата. Възприема се парадигмата на закрилата като форма и начин за защита на детето и неговите права. Парадигмата на закрилата постепенно измества тази на борбата. На теоретично равнище двете парадигми си противоречат, но на практика те преливат една в друга и взаимно се допълват. Какво се има предвид? В сферата на детското правосъдие следва да има само една система, която да провежда политиките и да гарантира защитата на децата. От 2000 г. в България системите са две. Казусът по детските политики минава по линията на изграждане на едната и преобразуване на другата, което допълнително затруднява приемането на единна политика. Проблем пред парадигмата на закрилата, е че разчита на семейството като институция за развитието на детето. Терапевтичното третиране в семейната институция се препъва от липсата на

административен и институционален капацитет за подкрепа. В теренната работа перманентно се изтъква липсата на достатъчно кадри в социалната сфера. Семейството и неговите ценности са в основата на закрилата на детето. Ето защо при липса на семейство такова се конституира по смисъла на закона. Създава се фигурата на приемното семейство, което да осигури семейна грижа при липса на такава. При провал на приемната грижа в закона се предвижда създаване на институцията Център за настаняване от семеен тип (ЦНСТ), която организира среда близка до семейната. В ЦНСТ престоят е кратък и продължава до осигуряването на семейство. При провал на ЦНСТ следва настаняване в СПИ/ВУИ, което позволява превключването между парадигмите и прави възможно парадигмата на борбата да стане продължение на парадигмата на закрилата.

Социалистическото право е центрирано около понятието за опасност, а буржоазното е фокусирано около понятието за вина. След краха на държавния социализъм понятието за вина се осмисля като разбиращо действие, интелигибилност на действието. При модела за осигуряване на семейна закрила се скъсва интелигибилността на действието чрез неговото медикализиране. Институционалната намеса в семейната среда е чрез осигуряване на терапевтична грижа на семейството.

Как парадигмата на закрилата допуска вписването в себе си на парадигмата за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните?

Правилникът за прилагане на Закона за закрила на детето е приет три години след закона. Този факт потвърждава тезата, че съществува проблем с прилагането на закона. В същото време парадигмата на борбата продължава да се реформира.

С промените в ЗБППМН от 2004 г. практически завършва реформата на системата на борбата. Ролята ѝ на единствена система, занимаваща се с детското правосъдие, е премахната. На нейно място идва системата на закрилата. Системата на борбата преминава в периферията на закрилата, където няма ясно очертани граници между закрила и репресия. Тя става своеобразно продължение на закрилата в периферията на обществото. Как става това превключване на практическо равнище ще се обясни в следващите глави на дисертационното изследване.

В сферата на предоставянето на грижи системите на парадигмата на борбата и парадигмата на закрилата се преплитат и имат допирни точки със социалната система (*Закона за социалното подпомагане*), училищната институция (*Закона за предучилищното и училищното образование*), съдебната система и др. Двете парадигми си партнират с полицията (инспекторите от ДПС). Двете парадигми се преплитат и се

облъскват на терен в образователната система.

1.6. Училищната институция като място за взаимодействие между парадигмите на борбата и закрилата

Системата на ТВУ и тази на ВУИ и СПИ включва образователни институции, наричани още „корекционно-възпитателни“. Те са включени в системата на българското образование със *Закона за народната просвета* от 1948 г. По времето на държавния социализъм системата на ТВУ е част от образователната система. „Училищата за деца с телесни или душевни недостатъци“ и „училищата за морално-заstraшени деца“ са част от системата на ТВУ, която изолира възпитаниците им от обществото. След 1989 г. ВУИ и СПИ остават част от образователната система и се наричат „специални“ училища.

След 1989 г. в масовото българско училище продължават да съществуват училищни комисии, които работят съвместно с МКБППМН. Училищата са задължени да дават сведения на местните комисии за деца с проблемно поведение. През 2002 г. се създават училищните настоятелства, които подпомагат материално училищата и съдействат на комисии за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните.

През 2016 г. се отменя *Законът за народната просвета* и се приема *Законът за предучилищното и училищното образование*, който прекъсва връзката на системата на борбата с останалите институции. Последните значими промени в ЗБППМН са от 2016 г. Те очертават окончателното свиване и откъсване на системата на ВУИ и СПИ от училищната система. През 2016 г. с промените в ЗБППМН училищата вече не са задължени да предоставят информация на местните комисии за ученици, извършили противообществени прояви. По този начин се прекъсва институционалната връзка на педагогическа основа. Автономността на местните комисии и тяхната водеща роля при предприемането на действия, спрямо противообществените прояви на малолетните и непълнолетните са премахнати. От паралелна образователна институция, тя се преобразува в част от новоизградената система на закрилата.

Законът за предучилищното и училищното образование регламентира и въвежда фигурата на училищния психолог в образователната система. Законът предвижда наличие на обща и допълнителна подкрепа за учениците. Той опосредства отношенията между различните социални актьори. Институциите в системата на предучилищното и училищното образование осигуряват подкрепа за личностно развитие на децата и учениците, съвместно с държавните и местните органи и структури и доставчиците на социални услуги. Променена е и терминологията. Наказателната грижа отпада, заменена

от подкрепата. Разбирането за „дете в риск“ в *Закона за предучилищното и училищното образование* напълно повтаря определението от *Закона за закрила на детето*¹⁸⁰.

В момента в България съществуват две парадигми, обхващащи сферата на детското правосъдие. Всяка една от тях разполага със свои институции и осъществява регулации в сферата на детската деликвентност и девиантност. Нека разгледаме на кратко всяка една от тях.

1.7. Институции в парадигмата на борбата

Системата на борбата с противообществените прояви продължава своето съществуване и след падането на режима на държавния социализъм. Както беше обяснено през нормативната уредба тя се преобразува и свива, но ВУИ и СПИ продължават да функционират като тотални институции. Институциите в системата на борбата – специализирани комисии (централна и местни), детски педагогически стаи, СПИ, ВУИ, ДВНМН, приюти за безнадзорни деца и поправителни домове, разгледани в цялост функционират като единна институционална мрежа. Тези институции обхващат полето на девиантното и деликвентното, там където се размиват границите на прилагането на закона и нормата, на пресечната точка между легалното и легитимното.

През 2002 – 2003 г. новата философия на държавата приема идеята за децентрализация и деинституционализация. Промените в ЗБППМН отговарят на тази философия. Приет е нов *„Правилник за устройството, организацията и дейността на Централната комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните“* към МС от 2012 г. **Дейността ЦКБППМН се концентрира в сферата на превенцията.** Функциите на Централната комисия са в съответствие с разпоредбите на ЗБППМН и по същество не се променят в сравнение с предходния период. Структурата на ЦКБППМН се запазва. Към Централната комисия се създава Център за квалификация на кадри за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Ръководител на Центъра за квалификация е секретарят на Централната комисия.

След 1989 г. ДПС като институция в системата за контрол и превенция на

---

¹⁸⁰ Допълнителни разпоредби в *Закона за предучилищното и училищното образование*

„Дете или ученик в риск“ е дете или ученик:

- а) без родителска грижа или чиито родители са починали, неизвестни, лишени са от родителски права или родителските им права са ограничени;
- б) жертва на злоупотреба, насилие експлоатация или всякакво друго нехуманно или унижително отношение или наказание в или извън семейството му;
- в) в опасност от увреждане на неговото физическо, психическо, морално, интелектуално и социално развитие“.

криминалните деяния на малолетните и непълнолетните се запазват. Създават се към общините по предложение на националната полиция с решение на общинските съвети, а при необходимост се откриват към районите и кметствата. Общините предоставят на органите на МВР подходящи помещения, извън сградите на полицейските служби за ДПС и осигуряват финансови средства за обзавеждането, транспорта и цялостната им издръжка. ДПС се завеждат от инспектори – хора с висше образование, педагогическа квалификация или офицери към МВР.

Инспекторите от ДПС, когато издирват и установяват малолетни и непълнолетни, извършители на противообществени прояви и престъпления използват данни от службите на МВР, следствието, прокуратурата, съда, общинските администрации и комисиите за БППМН. Те работят приоритетно в сътрудничество с местните комисии. При издирването и установяването на малолетни и непълнолетни – обект на престъпно посегателство и малтретиране от страна на родителите, на лицата, които ги заместват, или на трети лица, се предприемат съответстващи мерки или уведомяват компетентните органи. При тези случаи органите не са пряко споменати в правилника за детските педагогически стаи, но се има предвид ДАЗД, неправителствени организации, съответните отдели за закрила на детето. В работата си инспекторите от ДПС работят в тясно сътрудничество, както с ЦКБППМН и МКБППМН, така и със закрилата. Преплитането между парадигмите на борбата и на закрилата е най-явно изразено на ниво училищна институция.

ВУИ и СПИ остават като крайни институции за поправяне и възпитание на настанените там.

Домовете за временно настаняване на малолетни и непълнолетни като институция също се запазват. В тях се създава медико-педагогически съвет, функциониращ като съвещателен орган. Той се ръководи от началника на дома. В съвета участват педагози, психолози и лекари-психиатри. В дома се прави профил на настанените и се установява психическото, физическото и образователното им ниво на развитие.

В домовете се настаняват деца по предложение на полицията, ЦКБППМН, МКБППМН, и ДСП. Институцията, настанила детето в дом има задължението да уведоми районното полицейско управление по постоянен адрес на лицето, неговите родители или лицата, които ги заместват. Преместването от един дом в друг става по предложение на началника на дома с разрешение на съответния прокурор. В ДВНМН не могат да се настаняват лица във видимо безпомощно състояние.

В ДВНМН се настаняват лица на възраст от 6 до 18 г., на които не може да се установи самоличността. Разпределението на настанените в дома става по пол, по възраст и в зависимост от извършената противообществена проява или престъпление. В домовете се настаняват и лица, на които се предоставя полицейска закрила.

Престоят в ДВНМН е не повече от 15 дни. Като престоят над 24 часа се разрешава от прокурор. При изключителни случаи, в съответствие с интереса на детето, с разрешение на прокурора, престоят може да бъде удължен до 2 месеца.

Една от основните дейности на ДВНМН е да провеждат издирвателна и корекционно-възпитателна дейност. Тя се осъществява със съдействието на полицията, ДАЗД, ЦКБППМН, МКБППМН, отделите за закрила на детето към ДСП, приютите за безнадзорни деца.

Институцията, която няма аналог във времето на държавния социализъм, са **приютите за безнадзорни деца**¹⁸¹. Тази институция е заведение за социални услуги, в която временно се подслоняват безнадзорни деца, докато ги приберат родителите им или до настаняване в подходящо здравно, социално или учебно-възпитателно заведение. Домовете предоставят медицинско и битово обслужване и психологическа помощ.

Приемането на безнадзорно дете в приют се осъществява по негово желание или по мотивирано писмено предложение на някоя от институциите, които са част от системата за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните или от системата за закрила на детето.

Приютите за безнадзорни деца по смисъла на нормативната уредба предоставят денонощен надзор на децата. Създава се впечатлението, че това са институции, които оказват неотложна грижа на всяко дете. От интервютата, които проведох, се оказа, че в повечето случаи това са институции, в които няма настанени деца. Те, да припомним, са елемент от системата за борба, която функционира като система от тотални институции. На всяко стъпало от системата от институции се предполага институционализация на детето. Създадена с идеята да предпазва обществото, системата създава институции, които продължават да функционират по този начин. Проблемите, които следва да бъдат регулирани, чрез създадените от законодателството институции не намират решение в институционалната структура на обществото, перманентни в основата си. Значими са в

---

¹⁸¹ На нормативно ниво тази институция се създава с Наредба № 5 от 1996 г. за устройството и дейността на приютите за безнадзорни деца (ДВ, бр. 49, 07.06.1996 г., отм. ДВ, бр. 29, 30.03.1999 г.) Същата наредба е отменена с § 3 от заключителните разпоредби на „Правилника за устройството и дейността на приютите за безнадзорни деца“ (ДВ, бр. 29 от 30. 03. 1999 г.).

своята неотложност и избухват във време на криза. Парадоксално е, че системата, създадена с идеята трайно да институционализира, трябва да спре институционализацията, като се преобразува в част от системата на закрилата и да предоставя индивидуална институционална грижа. Институцията едновременно трябва да се запази и да се превърне в нещо, което отрича създалата я система.

Отговорът на системата на закрилата е създаването на Центрове за настаняване от семеен тип. Макар да имат прилики изразени във времето за пребиваване (до три месеца е срокът за престой в ЦНСТ), двете институции в своята същност се различават. Приютът се явява междинна институция. Той следва да връща децата в интерната. В приют се настаняват деца, които са без родителска грижа. В същото време, практически наличието на изолатор говори по-скоро за затворена институция, в която детето е с опасност за живота, застрашено е здравето му, психическото и физическото му развитие.

1.8. Институции в системата на закрилата

Системата на закрила на детето вписва в себе си системата за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните, намираща се в периферията на обществото. Двете системи макар и да си противоречат на нормативно ниво на терен се допълват. Това предполага ползването на едни и същи институции и от двете системи – ДАЗД, ДСП, институциите в системата на предучилищното и училищното образование.

Основана на семейните ценности парадигмата на закрилата разглежда **семеystвото** като основна институция. В случаи, когато семеystвото е в невъзможност да окаже грижи и възпитание на детето, следва плавното му извеждане от него. Извеждането **от общността** е институционална стъпка, за осигуряване на подходяща семейна среда за детето.

Крайната институция в системата на закрилата е **Центърът за настаняване от семеен тип (ЦНСТ)**. Това е мястото, където детето намира закрила и подслон, когато е невъзможно да му се осигури подходяща семейна среда, а мерките на закрила са се оказали неуспешни. ЦНСТ е мястото, където се предоставя институционална грижа от семеен тип. Престоят в институцията е не повече от три месеца и следва връщане в семейната среда на детето.

След 1989 г. в трансформиращото се българско общество продължава да съществува системата на ТВУ, изградена в периода на държавния социализъм. Необходимостта от преодоляване и преустановяване на институционализацията и характерната за нея инфранаказателност води до промяна на ЗБПМН и до свиване на

системата на интерната. Паралелно с този процес протича и процес на създаване на системата на закрилата. На нормативно равнище двете системи си противоречат и е логично те да се заменят. На терен се наблюдава вписване на системата на ТВУ/ВУИ и СПИ в системата на закрилата като нейно естествено продължение.

Обобщение. С краха на режима на държавния социализъм започва трансформация на обществото и неговите институции. Характерната за системата на социализма институционализация – свързана с отделяне на опасния индивид от обществото и настаняването му в тотални институции се преосмисля и се предприемат стъпки към премахването ѝ. Целта е да се създаде нова институционална структура. Различният индивид, представляващ опасност за обществото не се отделя рязко, чрез дисциплинарни механизми и техники, които предопределят социалната му изолация в периферията на обществото. Създават се институционални механизми, които позволят максимално запазване на гражданското състояние на личността. Характерната за институционалната система на социализма инфранаказателност, регулираща процеси в обществото на поднормативно ниво чрез дисциплинарни механизми и техники, предоставени на обществени дейци, представители на институциите на системата, преустановява съществуването си. Следователно институционализацията и инфранаказателността се заменят с деинституционализация и се приема ново законодателство, което изработва механизми за гарантиране правата на човека.

Деинституционализацията е продължителен и сложен процес. Действащото законодателство се променя. Отменя се *Закона за другарските съдилища* и се прекъсва връзката между системите за контрол на малолетните/непълнолетните и пълнолетните. Реформата на системата за противообществените прояви на малолетните и непълнолетните протича на три етапа.

Първият етап обхваща времето на преобразуване на системата на ТВУ в система на ВУИ и СПИ през 1996 г, което показва движение в посока повече права за детето. Актуализира се законодателството съгласно международните изисквания за защита правата на детето. Подготвят се условията за възможност за изграждане на системата на закрилата. Системата на ВУИ и СПИ продължава да е паралелна образователна система за девиантното и деликвентното дете. Водещата роля на педагогическите специалисти при изправителното въздействие на настанения в интерната се запазва. В този първи етап, подкрепата за малолетния/непълнолетния се осъществява от обществен защитник, който защитава правата му на възпитателното дело и от социален работник, който

отговаря за интеграцията му в обществото. При съдебно дело за налагане на мярка настаняване във ВУИ се допуска адвокатска защита. Институционализацията и инфранаказателността не се премахват, но се смекчават. Системата на ВУИ и СПИ запазва функциите, които изпълнява системата на ТВУ през социализма, но прави опит да предоставя закрила.

Вторият етап на реформата започва с приемането на *Закона за закрила на детето* през 2000 г. ВУИ и СПИ продължават да съществуват въпреки, че се извършват нормативни промени, гарантиращи правата на всяко дете в интернатната система. Започва да се изгражда системата на закрилата, която по същество също е институционална система. Функциите на системите за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните се преплитат с тези на системата на закрилата. Системата на борбата на нормативно ниво отстъпва мястото си на системата на закрилата. Променя се понятийния апарат, за да може да се предостави закрила. Успоредно съществуват две системи за контрол, регулация и провеждане на политики в сферата на детското правосъдие. Първата, заварена от социализма, която извежда от обществото малолетният/непълнолетният извършител на противообществени прояви и го настанява в тотална институция. След изправителното въздействие го връща в обществото, като гражданин, спазващ нормите и законите му. Втората, която гарантира правата на детето. Тя предоставя правна и социална защита на детето в риск, осигурява му семейна среда или създава условия близки до семейната среда. Избягва да го институционализира. Предприема политики за извеждане на децата от институциите.

Третият етап обхваща периода от приемане на *Закона за предучилищното и училищното образование* през 2016 г. до днес. През този период системата на закрилата изземва функциите на системата за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. На нормативно ниво е отменен *Законът за народната просвета* и се прекъсва връзката между образователната система и системата на ВУИ и СПИ. С приемането на *Закона за предучилищното и училищното образование* парадигмата на закрилата остава единствена в юридически смисъл, която може да осъществява политики в сферата на детското правосъдие. Парадигмата на борбата и свързаната с нея система на борбата остава алтернатива на закрилата само в краен случай, при изчерпване на всички останали възможности. Начинът на функциониране на системата на ВУИ и СПИ, обаче я утвърждава като своеобразно продължение на системата на закрилата. Интернатът се оказва място, в което по норматив се предоставя закрила.

ГЛАВА II

ВУИ И СПИ

II.1. Системата на ТВУ до 1996 г.

Системата на ТВУ следва свой собствен ход и логика. Границата от 1989 г. е условна и не се отразява на структурата и същността на системата. В навечерието на промените в страната, системата на ТВУ е единствен разпоредител, отговорник и критик по въпросите, свързани с децата, извършващи противообществени прояви.

Режимът на наказателнонеотговорните непълнолетни е свързан с разпоредбите на ЗБППМН. Те влизат в сила при условие, че извършилият престъпно деяние непълнолетен не съзнава постъпката си или не е в състояние да ръководи действията си.

През 1991 г. България ратифицира *Конвенцията на ООН за правата на детето* и прилагането на ЗБППМН е съобразено с това. Логиката за случващата се трансформация на интерната се търси не само в политическата заявка за промяна на системата, чийто символ е 10 ноември 1989 г., но и в улавянето на пробойните в системата, случващи се преди разграждането ѝ. Според разпоредба 18.2 от Правилата на ООН относно минималните стандарти за младежката престъпност (Пекински правила) *„никой непълнолетен не трябва да се отделя от родителския надзор“*¹⁸². В Международният пакт за икономическите, социалните и културните права семейството *„е естествен и основен елемент на обществото“*, като в него родителите имат правото, задължението, и отговорността за грижите и надзора на децата си¹⁸³. При тези условия настаняването в корекционно-възпитателно заведение е крайна мярка при необходимост детето да се отдели от семейството вследствие, че е малтретирано от родител.

Трансформацията на ТВУ, съгласно настъпилите нови политически и обществено-икономически условия, не променя наказателната грижа в системата. Наблюдава се т.нар. хетеротопичен ефект. В разбирането за промяна на интерната *„се извършват две противоположни движения – привличане на миналото в настоящето, в една разтеглена актуалност на „сегашното време“, в която миналото се мисли през настоящето като потвърдено в него; и същевременно, обособяването на миналото като „обективен свят“, прозрачен и разбираем за съвременниците, в който настоящето неосъзнато припомня себе си“*¹⁸⁴. В първите години след промените се възпроизвеждат практиките,

---

¹⁸² Матеева, 2008: 159

¹⁸³ Пак там: 160

¹⁸⁴ Бунджулов, 1995: 127

чрез които интерната съществува в предходния период. Стратегиите за решаване на проблемите се ориентират в посока на историята на интерната, в опит на претворяване на миналото. Основанията за това са в представата, че институцията е вършела своята работа; осигурявала е места, където неудобните са изолирани, образовани и обучени в професия по „безболезнен“ за общество начин. Ангел Узунов (учител и директор на първото ТВУ в страната) прави опит за легитимиране на тези практики¹⁸⁵. По отношение на ИТВУ социалната реалност говори за неизбежност и невъзможност за друг подход. ИТВУ е мястото, където се защитава идеологически включването на ромското малцинство в обществото. Това учебно заведение е неприемливо в новите обществени и икономически условия поради факта, че в него се провежда асимилаторска политика, която противоречи на общоприетите международни правни стандарти, възприети и от България. Асимилаторската политика се основава на дискриминация и виктимизация, съпроводена със стигматизиране на настанените там по времето на държавния социализъм. Въпреки критиките и малкото познаване на реалните резултати от обучението в ИТВУ, той продължава да съществува, заради кризата в обществото и липсата на изградени институции, които да го заменят.

С приемането на *Конвенцията на ООН за правата на детето* условно се поставя началото на процеса на трансформация на системата. Ако за съществуването на ТВУ през социализма говорим за процес на институционализация и изграждане на единна система от институции, осъществяващи този процес, то след 1989 г. се случва реверсивен процес на деинституционализация, на разпад и трансформация на цялостната система и в частност – на тоталната институция ТВУ. Как се случва този процес на нормативно и на практическо равнище?

II.2. Преобразуване на системата на ТВУ в система на ВУИ и СПИ

Първоначално деинституционализацията се свързва с навлизането на неправителствения сектор в обществените отношения, което дава възможност за постепенно оттегляне на държавата от институциите за постоянен контрол и надзор. Реформирането на системата на ТВУ започва през 1996 г. с нормативни промени, разгледани в преходната глава. За състоянието на интернатната система се позовавам на изследване, направено през 1996 г. от Български Хелзинкски комитет. Разглеждат се четири основни компонента: законова уредба на ТВУ, основни проблеми в ТВУ, описание на посетените ТВУ и предложения на ЦКБППМН за промяна на системата на

---

¹⁸⁵ Узунов, 1993; Узунов, 1994

трудова възпитателните училища.

Законовата уредба като първи компонент в изследването е разгледана през общите положения на ЗБППМН и органите оправомощени да прилагат закона – ЦКБППМН и съответните местни комисии. Констатира се водещата роля на местната комисия при настаняване в ТВУ. Описана е структурата и дейността на ТВУ, правилата за вътрешния ред, медицинското обслужване, особените правила на ТВУ със строг режим и надзорът. Като извод се констатира, че нормативната уредба за настаняване в ТВУ е остаряла, не отговаря на международните правни стандарти, приети в България. Нещо повече противоречи им¹⁸⁶.

Изследването на основните проблеми в интерната е втория компонент на изследването. Констатирано е ненавременно постъпване в училището. Има ученици, които закъсняват, при постъпване в интерната, а други в продължение на 2-3 години не са настанени. Бягствата от ТВУ също се оказват пречка пред реално протичащия корекционно-възпитателен и образователен процес. При тези обстоятелства ТВУ като институция, призвана да изпълнява конкретни цели и задачи не изпълнява своята функция.

Като трети компонент на изследването се посочва описание на посетените ТВУ. Към 1994 г. съществуват 11 ТВУ в страната като 95% от настанените там са по предложение на местните комисии, а 5% с присъди или постановления на прокурор. Следователно в началото на 90-те години системата на ТВУ запазва своята инфранаказателна дейност.

От изследването на Хелзинкия комитет се очертават следните изводи. Първо, констатира се сериозни разминавания между българското и международното законодателство. Второ, интернатната база е в много лошо състояние. Материално-битовите условия са тежки, което поставя под съмнение резултатите от дейностите, за които е създаден интерната. Трето, на места липсва медицинско обслужване на необходимото ниво. Четвърто, професионалната подготовка на педагогическите кадри и възможността за обезпечаване с висококвалифицирани такива има като последица наличие на недопустими практики. Проблемите в ТВУ не се ситуират само в институцията. Въпросът за адаптацията след излизане от интерната също не е решен. Липсва регламент за социалната подкрепа на децата. Пето, проблемите пред ДПС са свързани с невъзможността да се осигурят отделни помещения за

---

¹⁸⁶ сп. Обектив, май 1996

малолетните/непълнолетните. На инспекторите са възлагани задачи, които са извън регламентираните в закона и правилника. Големият брой малолетни и непълнолетни не позволява диференцирана конкретна индивидуално-възпитателна работа, има и недостиг на специализирани служители, които да оказват методическо ръководство, помощ и контрол върху дейността на инспекторите от ДПС. Шесто, проблемът с правната и обществената отговорност на родителите е от особено значение. Семейството е институцията, която да гарантира нормални условия за развитие на личността. Все по-често обаче родители изоставят децата си или не полагат грижи за тях.

Какво показва това изследване? В средата на 90-те години започват работа неправителствени организации, които са коректив на държавните институции. Проблемите в сферата на детското правосъдие или по-скоро липсата на такова стават видими. Самите държавни институции (в лицето на ЦКБППМН) вземат под внимание проблемите и предприемат конкретни мерки, посредством предложения към изпълнителната власт (Министерски съвет). Системата на ТВУ продължава да бъде единствен разпоредител със съдбата на провинилите се малолетни и непълнолетни.

Начинът на функциониране на ТВУ до 1996 г. се осъществява така, както и преди 1989 г. Казано с други думи, интернатната система на ТВУ запазва своята инфранаказателност от социалистическия период на поднормативно ниво. ИТВУ не е включен в изследването на Хелзинкския комитет, което създава неяснота относно как нормативната промяна ще се отрази на тези учебни заведения. Това създава впечатление, че етническите въпроси, за които е създадено учебното заведение остават извън фокуса на изследователя.

Интересно е да се отбележи, че през 90-години на XX в. законовите инициативи и съдебните реформи позволяват намаляването и стесняването на инфранаказателната дейност, която все още позволява без съдебно решение, през произвола на местните комисии да се изпращат деца в интернати. Този факт осветява съществуващото противоречие между двете парадигми на закрилата и на борбата.

II.3. Трансформация на системата на ТВУ или как функционират корекционно-възпитателните заведения Възпитателно училище – интернат и Социално-педагогически интернат

След 1996 г. в интернатната система са направени промени, които я преобразуват. Във Възпитателното училище интернат (бившето ТВУ) е възможно настаняване на малолетни и непълнолетни само след съдебно решение. Социално-педагогическият интернат продължава да е под контрола на местните комисии. С промените от 1996 г.

СПИ е институция, в която без съдебно решение се настаняват в тотална институция малолетни и непълнолетни, по правила идентични от времето преди реформата. Създава се впечатление, че СПИ продължава да урежда малцинствени въпроси. Реформата на интернатната система се отнася до СПИ дотолкова, доколкото интерната е част от системата на ВУИ/СПИ, а не е конкретно насочена към учебното заведение.

Наказателната отговорност е проблем широко застъпен в наказателното право. По отношение на наказателната отговорност се различават три категории лица: малолетни, непълнолетни и пълнолетни. Малолетно лице ненавършило 14 години съгласно чл. 32 ал. 1 от НК, *„не е наказателноотговорно“*, а според ал. 2 подлежи на възпитателни мерки. За категорията дете (лица до 18 годишна възраст) извършило деяние, при което може да се търси наказателна отговорност законодателят предоставя две възможности на отговор – *„с мерки за обществено въздействие и възпитание, или с държавна наказателна репресия“*¹⁸⁷. В зависимост от деянието и особеностите на конкретния случай *„на някои от непълнолетните следва да се налагат наказателни мерки, а други ще носят наказателна или административна отговорност“*¹⁸⁸.

Реформата на системата за детското правосъдие в България след 1989 г. се стреми да избегне търсенето и налагането на наказателна отговорност при децата. С прилагането на мерки за закрила на детето се цели избягване търсенето на виновност през парадигмата на закрилата.

Предпоставка за търсенето на наказателна отговорност е извършването на престъпление. Налагането на възпитателни мерки предопределят използването на наказателна репресия. Прилагането на парадигмите на борбата и закрилата отразяват различните разбирания към проблема. През парадигмата на закрилата се вдига границата на наказателната отговорност – след навършване на пълнолетие. При парадигмата на борбата понятийният апарат включва малолетието и непълнолетието.

„Така децата биват подвластни на две противоположни тенденции:

- фактическа – на аксилерация, която се заключава в по-ранно индивидуално съзряване, а от тук – и по-ранна способност за вина и престъпление, и

*- юридическа – на ограничаване на наказателната репресия, което отразява приемливостта ѝ в една по-късна възраст“*¹⁸⁹.

Как системата ВУИ и СПИ води борбата срещу престъпленията на малолетните и

---

¹⁸⁷ Матеева, 2008: 15

¹⁸⁸ Пак там

¹⁸⁹ Пак там: 17

непълнолетните? Реформата на интернатната система през 90-те години съвпада с ръст на наркопрестъпленията, извършвани от непълнолетни. Това са нов вид закононарушения, непознати с мащабите си за правораздавателната система. По данни на полицейската статистика за периода 1998 – 2005 г. относителният дял на извършителите на наркопрестъпления от възрастовата група на 14 – 17 г. е средно 15,8%, на второ място следва възрастовата група 18 – 31 г. (70,1%). Актуалността на проблема е видим в посока на възможността непълнолетните да бъдат *„постоянен резерв на групата на най-активните наркоразпространители, а впоследствие и млади рецидивисти“*¹⁹⁰. На фиг. 2 е представена възрастова структура на извършителите на наркопрестъпления.

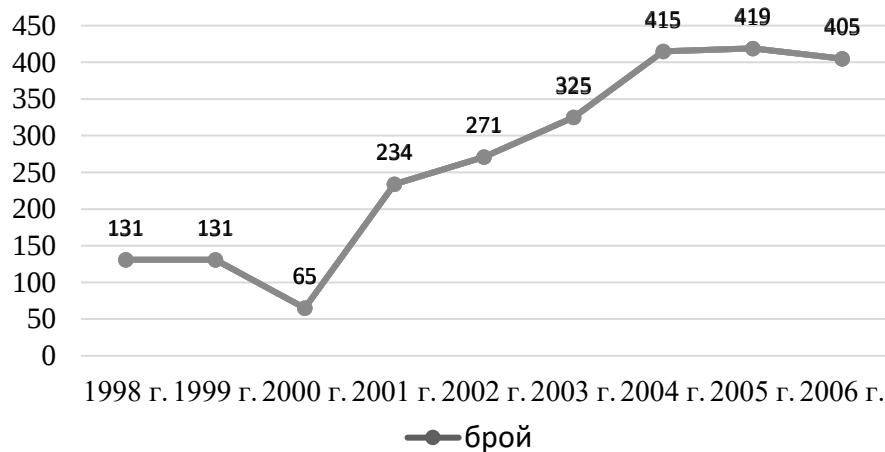

Ръстът на непълнолетните лица, извършващи наркопрестъпления започва устойчиво през 2000 година. Тази тенденция е показана на фиг. 2.

¹⁹⁰ Китанов, 2007: 48

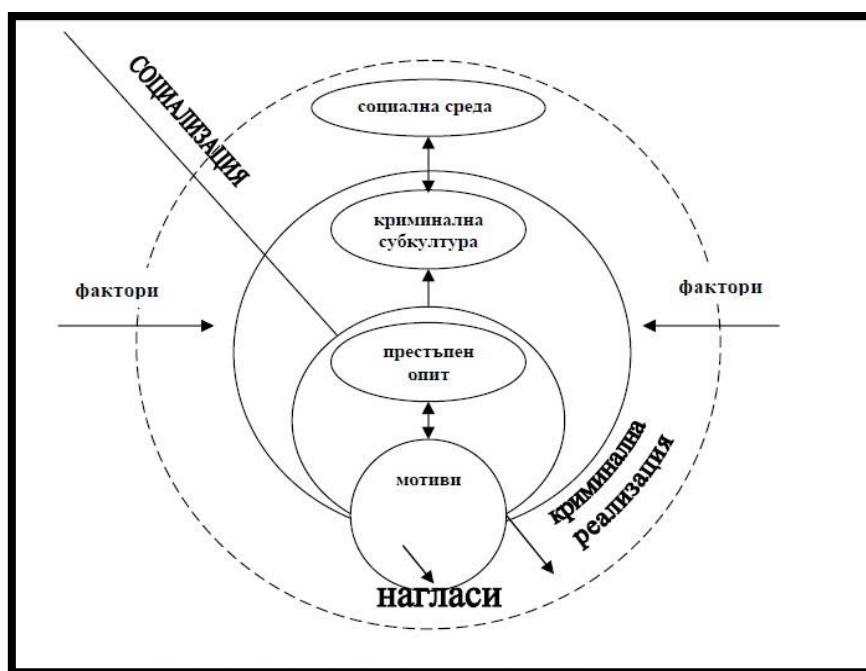
Фиг. 3. Брой непълнолетни извършители на наркопрестъпления за периода 1998 - 2006 г.
(данни по К. Китанов)

Забележка: Броят на регистрираните наркопрестъпления през 2006 г. се отнасят само за първото шестмесечие.

Така представени данните показват необходимостта от интервенции от страна на държавата в областта на политиките по отношение на детското правосъдие. Причините за ръста на този вид престъпност следва да се търсят в социализацията на младите хора. Китанов определя фази на социализационния процес: десоциализация – криминална социализация. Тези фази протичат чрез частична дефективност на социализационния процес: *„Казано условно, всеки един от тези процеси се проявява като своеобразен резултат чрез относително обособен социално-психологически „механизъм“, свързващ три взаимозависими сфери: криминална субкултура – престъпен опит – мотивационно ядро“* (фиг. 4)¹⁹¹.

¹⁹¹ Китанов, 2007: 51

Фиг. 4. Социализация и криминална реализация

Наркопрестъпленията като престъпления стават обществено значими в периода на преобразуване на системата на ВУИ и СПИ. За противообществени прояви преди 1989 г. основно се считат присвоителните престъпления, от които кражбите заемат водещо място. Решение на комисиите е срещу коя девиантност ще водят битка. Забелязва се смяна на фокуса.

Изследването на БХК, проведено в системата на ВУИ и СПИ през 2000 г., представя състоянието на парадигмата на борбата в период, в който системата на ТВУ е трансформирана, но същевременно продължава да бъде единствената система в сферата на детското правосъдие. За изследвания период в институционалната система на България са настанени около 35 100 деца. Обект на изследване са – Помощно възпитателно училище интернат (ПВУИ), седем ВУИ и 23 СПИ. Към разглеждания период системата на ВУИ и СПИ съставляват 31 учебни заведения в цялата страна с общ брой на настанените 2 400 деца, от които 472 са настанени във ВУИ, а 1 928 – в СПИ. За разглеждания период все още съществува един помощен интернат. В него се настаняват след съдебно решение лица, ненавършили пълнолетие с лека до умерена умствена изостаналост. В системата липсва ясно детерминирана граница между девиантно, деликвентно и дете, нарушило закона. В същото време в страната съществува мрежа от СПИ. Оказва се, че на места е единственото учебно заведение за деца, които живеят в отдалечени труднодостъпни селища. Документирани са практики на ръководства в СПИ, които подготвят документите на местни деца да постъпят в интерната. Затрудненият

достъп до образование се оказва възможност институцията да се съхрани като произвежда девиации. По този начин се размиват границите между интерната и масовото училище. СПИ за периода представлява образователна институция за местната общност. Причините следва да се търсят в няколко посоки. На първо място, цялостната криза в обществото оставя институциите сами да се справят с проблеми от различен порядък. Второ, през социализма специалните училища имат собствен бюджет и финансиране от страна на държавата, каквото сега нямат. Трето, трудно достъпният терен и лошата инфраструктура не са привлекателно място за инвеститори и спонсори.

Паралелно с посочените вече проблеми системата на ВУИ и СПИ продължава да се етнизира. Началото на процеса е поставено със създаването на ИТВУ. Във ВУИ, макар настаняването да става след съдебно решение се оказва, че средно около 70% от настанените са от ромски произход. Спорна е и ролята на местните комисии при настаняване в СПИ. Настаняват се деца само с направления от ДПС, без да е премината цялата процедура. Това е възможно и заради Указание от МОН¹⁹² от 1998 г., с което се установява, че родителите на децата във ВУИ и СПИ в по-голямата си част не полагат необходимите грижи за тях. Инфранаказателността продължава да се прилага. Реално системата на ВУИ и СПИ е разградена и не функционира съгласно приетите законови и нормативни разпоредби за разглеждания период. Липсата на изградена алтернативна система за социална защита на малолетните и непълнолетните, позволява на системата на ВУИ и СПИ да въдворява деца. В изолираните и трудно достъпни места на интерната се настаняват малолетни и непълнолетни с цел защита. Интергационните шансове на деца след напускане на интерната в обществото са минимални.

Все пак, налага се да разгледаме състоянието на интернатната грижа. Осъществената здравната реформа не поема медицинската издръжка на въдворените в интернат. Масово настанените във ВУИ и СПИ са с неплатени здравни осигуровки и нямат адекватен достъп до медицинска помощ. Образователният процес в интерната е на рудиментарно ниво. Правилниците на ВУИ и СПИ предвиждат наличието на специфични учебни планове, но изследователите на БХК не откриват такива. В част от интернатите са намирани Планове от времето на ТВУ. В зависимост от интернатите различно е и нивото на образователния процес. Предвидените в правилника на ВУИ и

---

¹⁹² Министерство на образованието и науката, указание за организиране на дейностите на общообразователните, специалните и професионалните училища през учебната 1998 – 1999 г., София 1998 г., с. 106 (Децата в институциите. (2001). Социално-педагогически интернати и възпитателни училища – интернати. Т. 1, БХК)

СПИ възможности за курсове по огромотяване са оползотворени. На места липсва образователен процес, което се обяснява с изключително лошата материална база на училищата. Корекционно-възпитателната дейност е нормативно записана в правилниците, но това е по-скоро изискване само на хартия. В СПИ учат и местни деца, което допълнително усложнява обстановката. Лошата материална база, съпроводена с липсата на добра инфраструктура, поставят пред предизвикателство работещия в интерната. Зле платеният, лишен от удобства и немотивиран персонал не е в състояние да изпълнява по подходящ начин своите задължения. Помощният персонал в повечето случаи е от населените места, където са интернатите, а ръководството, учителите и възпитателите са от близките градове. Този факт затруднява корекционно-възпитателната дейност, защото се прекъсва връзката възпитател – въдворен.

Въз основа на изследването на БХК, проведено през 2000 г. в системата на ВУИ и СПИ се правят следните обобщения. От втората половина на 90-години на XX в. започва преобразуването на системата на ТВУ в система на ВУИ и СПИ. Настаняването във ВУИ е със съдебно решение, а в СПИ – се извършва (в повечето случаи) след възпитателно дело и решение на съответната местна комисия. Какво се случва реално? Системата на ТВУ е част от институционалната система на страната от преди 1989 г. Формите на обучение и наказание са свързани с конкретни дейности, които имат своето институционално продължение след навършването на пълнолетие. С трансформацията на обществото, започва и нейното разграждане. По отношение на пълнолетните граждани е отменен *Законът за другарските съдилища*, закрити са и Центровете за възпитателна работа по места, в които работят и местните комисии. Предходната институционална система се разгражда, а нова все още не е изградена. Системата на ВУИ и СПИ на пръв поглед наподобява системата на ТВУ. Институционалната верига функционираща чрез партньорство между МОН и МВР – съответно чрез ВУИ и СПИ (които са в ресора на образователното министерство) и ДПС (в ресора на МВР), предполага възприемането на дискурс различен от дисциплинарният, характерен за системата на ТВУ. На преден план излиза опит за регулация чрез премахване на инфранаказателната функция на интерната, за да се гарантират правата на настанените. Това е постигнато частично във ВУИ, защото настаняването там е след съдебно решение. Инфранаказателността се запазва в СПИ.

Системата от местни комисии не функционира. ИТВУ във времето на социализма никога не са напълно включени в тази система от местни комисии. Припомням, че настаняването там става след молба от родителите на децата (по смисъла на

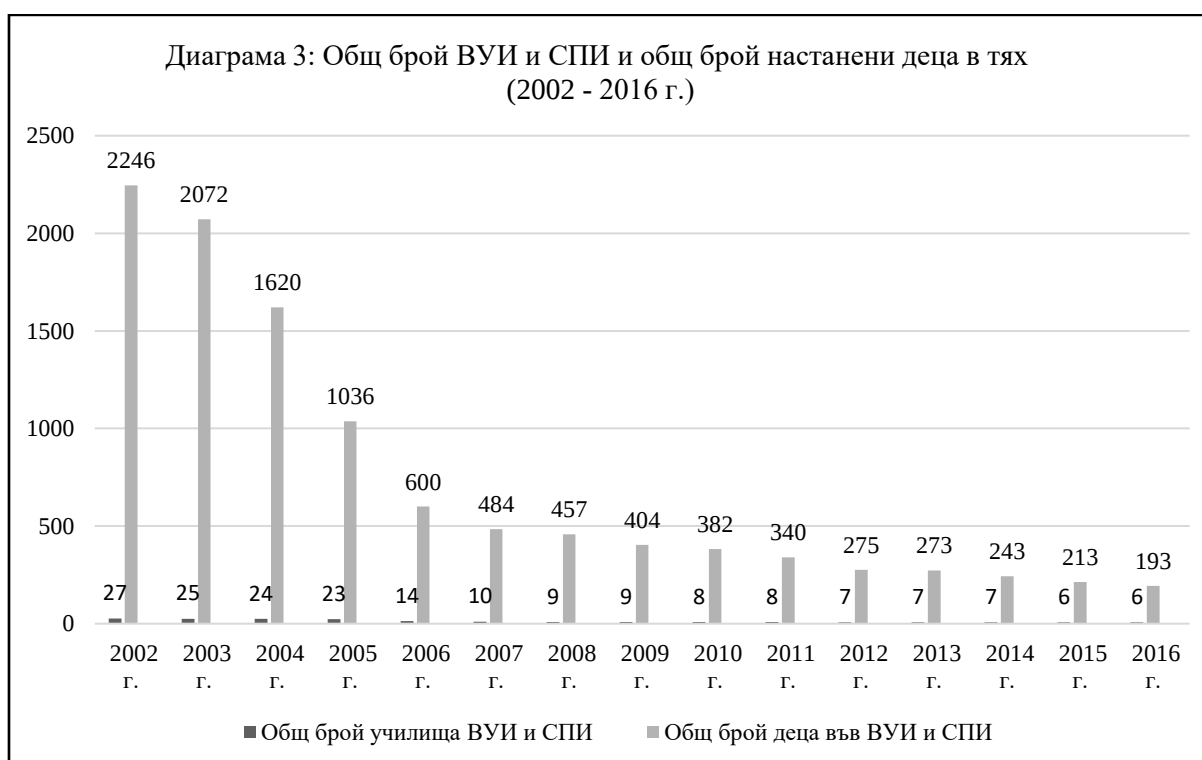
социалистическото законодателство). ИТВУ по своя замисъл е място за превенция и закрила от страна на държавата за деца „в риск“. За разлика от времето на социализма, когато се санкционира обществената опасност сега определяща е категорията „риск“ за детето. Формата на настаняване в ИТВУ е неясна. По норматив има разписани правила, които реално не се спазват¹⁹³. Реформата на интерната се осъществява в условията на трансформация на цялото общество и съпътстваща криза. СПИ е призвано да изведе децата от средата им, на които да окаже корекционно възпитание, закрила и обучение, да отговори на ръста на престъпността сред непълнолетните от етническите малцинства. Наличието на направление от ДПС, като форма на настаняване в СПИ е възможно, защото реформираната система на ВУИ и СПИ функционира по нов начин. През нормативната уредба настаняване в СПИ е възможно след възпитателно дело от съответната месна комисия, но реално месните комисии са заобиколени при настаняване в СПИ. На практика интернатната система е разградена още преди изграждането на системата на закрилата, която да иземе функциите на системата на борбата.

Отговорът на държавата относно ръста на престъпленията и участието на непълнолетни в тях е да използва наличните ресурси, с които разполага страната. ВУИ е място за осъдения „опасен“ непълнолетен, а СПИ се оказва по парадоксален начин място за закрила на изведени от средата им малолетни и непълнолетни. Какво виждаме от данните в трите диаграми¹⁹⁴?

¹⁹³ Този въпрос е разгледан в първа и във втора глава

¹⁹⁴ Данните за трите диаграми са предоставени на автора от представител на БХК.

Данните показват лек ръст на настанените във ВУИ през 2004 г. в сравнение с 2003 г. За периода 2002 – 2016 г. общата тенденция е на постепенно намаляване броя на всички интернати и на настанените деца в тях. Забелязва се плавно и бавно намаляване броя на ВУИ през годините. Броят им се запазва като постепенно намаляват настанените там деца. Тоест институцията ВУИ се развива устойчиво като се свива плавно и закономерно в зависимост от провежданата политика на децентрализация и деинституционализация.

Въпросът със СПИ стои по различен начин. С приемането на *Закона за закрила на детето* и с изграждането на системата на закрила, СПИ като институция изисква реформа, която да регулира настаняването на малолетни и непълнолетни съобразно новите условия. През 2003 г. се приема *Правилника за прилагане на Закона за закрила на детето*¹⁹⁵. От 2004 г. са промените в ЗБППМН, с които и настаняването в СПИ става само след съдебно решение. Какво следва от това? ВУИ и СПИ са места, където на въдворените се оказва наказателна грижа, която по смисъла на нормативните промени трябва да отпадне. Интернатът се реформира, но като следствие запазва правото си да налага наказателна по същество грижа и спазва правата на настанените в него. Периодът от 2002 г. до 2005 г. е време на изграждане на системата на закрилата и поредни реформи за системата на борбата. Докато СПИ се свива до 2005 г., но сравнено с ВУИ има настанени повече ученици, то ВУИ не само запазва своите позиции, но през 2004 г. бележи ръст на настанените в сравнение с 2003 г. Ръст се забелязва и при сравняване на 2006 г. с 2007 г. Това е така, защото решаващата роля на съда при определяне на настаняването в интернат очертава поле, което създава впечатление, че ВУИ е без алтернатива. Този извод е илюзорен. Броят на настанените в СПИ намалява рязко през 2003 г. – 1756 ученика в сравнение с 2002 г. – 1868 ученика. През всяка от следващите години до 2005 г. е закриван по един СПИ. Данните за 2006 г. представят интересна ситуация. СПИ са 9 (през 2005 г. са 17 СПИ) – закрити са 8 интерната, а настанените там са намалели двойно. Макар да запазва водещата си позиция броят на настанените в СПИ вече не са в пъти повече в сравнение с ВУИ. През 2007 г. има 5 ВУИ и 5 СПИ. Прави впечатление обаче, че настанените във ВУИ са повече от тези в СПИ. През следващите години тенденцията да се настаняват повече деца във ВУИ в сравнение със СПИ се запазва, независимо от броя на училищата. Като извод може да се каже, че тенденцията е да намаляват, както броят на интернатите, така и настанените в тях, като се следва плавна тенденция.

В десетилетието след 2000 г. продължава трансформацията на интерната. В този период, за разлика от предходния, се случва последователно и закономерно разграждане на интернатната система, а законовите промени го правят възможно. През 2007 г., когато България вече е пълноправен член на Европейския съюз, става ясно, че СПИ по начина си на функциониране не е в състояние да предоставя институционална приемна грижа. По смисъла на *Закона за предучилищното и училищното образование* СПИ са

---

¹⁹⁵ ДВ, бр. 66 от 25. 07. 2003 г.

специализирани институции, в които се настаняват деца, когато възможностите на средата са изчерпани. По смисъла на законодателството СПИ е институция, която не трябва да съществува. Реформиран и трансформиран СПИ практически се уеднаквява с ВУИ. Интернатът продължава да предоставя наказателна грижа. Преглеждайки данните виждаме, че през 2006 г. при изградена и функционираща система на закрила продължава свиването на интерната. В следващите години този процес продължава с по-бавни темпове. Създава се впечатлението, че реформата на интернатната система е спряла. Тя съществува в периферия и е по-скоро форма за отлагане на решение на съществуващи институционални проблеми, отколкото реално да изпълнява функции в полето на детското правораздаване.

С приемането на *Закона за закрила на детето* се променя цялостната концепция за защита на детето. Не можем да говорим, че грижата във ВУИ и СПИ е същата като тази в ТВУ и ИТВУ. Макар и наказателна, грижата се оказва за определено време. Максималният срок за пребиваване в интернат не може да е повече от три години. От СПИ дори може да се излезе по-рано. Направените промени в страната целят избягване на институционализацията. В интерната органите на закрилата следят за спазването на детските права. Двете системи на борбата и на закрилата работят в сътрудничество на терен. Цялостната институционална система се стреми към избягване на настаняване в интернат.

II.4. Трансформации на грижата в системата на ВУИ и СПИ. Наказателна или приемна грижа

Деинституционализацията в България се свързва с извеждането на децата от институциите. В ситуацията след 2000 г. се наблюдава преплитане на функции между различните социални актьори. Какво се случва, обаче с грижата към малолетните и непълнолетните? Структурата и разбирането за наказателна грижа се базират на ЗБППМН. Ценностите, на които се опира *Закона за закрила на детето*, формират друг тип грижа, но тя не е наказателна. За разлика от системата на борбата, където в центъра е превенцията от нарушение и стремежът към моделиране на поведение, при закрилата във фокуса е детето, като самоцел. През *Закона за закрила на детето* се откроява плавност при категоризирането възрастта на детето. Проблемите при прилагането на наказателната грижа са в няколко направления. Един и същ подход се използва към малолетни и непълнолетни – насилници и жертви на насилие. Продължителният престой на настанения в институцията не позволява да се отчете реално постигнатото в работата с него. Смесването на малолетни и непълнолетни с различни простъпки, различен период

на престой в интерната, създава благоприятни условия за създаването на връзки и усъвършенстване на умения, които способстват за криминална кариера в бъдеще. Интернатът независимо от реформата продължава да бъде тотална институция и да налага наказателна грижа. Наказателната грижа в СПИ е по същество културен проблем, доколкото в качеството му на приемник на ИТВУ се настаняват предимно роми. Това важи и за все повече етнизирания ВУИ. Със смяната на режима на управление скритата бедност става видима. Проблемите от времето на социализма заедно с растящата безработица стават особено значими и обхващат все по-големи части от населението. При част от ромското население се наблюдава субкултурата на бедността. *„Субкултурата на бедността се проявява като смесена форма на девиантните култури от гледна точка на целите и модела на поведение. Тя се основава на криминални ценности, конфликт и насилие. Членовете ѝ целят материална изгода и използват груба сила и незаконни средства (изнудване, кражби, грабежи, изнасилвания, убийства, телесни повреди)“*¹⁹⁶. Парадигмата на борбата в този аспект започва да превключва към парадигмата на закрилата.

Във ВУИ и СПИ се въдворяват малолетни и непълнолетни със специални образователни потребности (СОП) – част от новата терминология и новото разбиране на грижа за детето. При децата със СОП се срещат затруднения в следните области: комуникация и взаимодействие; познавателна способност и учене; социално, емоционално и психично здраве; сензорни и/или физически т.е. неадаптируемостта на детето ще е медикализирана. При настанените в интернат деца със СОП са включени такива, *„които са депресирани или изолирани, такива, чието поведение е разрушително и предизвикателно, и такива, които се самонараняват. Децата, които изглеждат хиперактивни и нямат способност да се концентрират, също могат да бъдат част от тази група, както и такива с незрели социални умения“*¹⁹⁷. Децата със СОП, настанявани в системата на ТВУ (ВУИ и СПИ), са различни по между си. Не може да се постави ясна граница на различните видове СОП. Възможно е признаци от различни области със СОП да се откриват при едно и също дете. Това поставя въпроса доколко прилагането на наказателната грижа е рационално действие в тези случаи? Освен това в интерната съществува практика едновременно да се настаняват деца насилници и жертви на насилие и да се смесват момчета и момичета. Методите прилагани върху тези малолетни и непълнолетни се припокриват с представата за наказателната грижа.

---

¹⁹⁶ Ангелов, 2009: 23

¹⁹⁷ Дамянов, 2019: 64

Идеята за извеждането на деца от институциите и осигуряване на семейна грижа или грижа в общността се налага след 2000 г. със *Закона за закрила на детето*. За деца, на които не могат да са осигурят приемни семейства, се пристъпва към изграждане на Центрове за настаняване от семеен тип (ЦНСТ). Децата, които живеят в ЦНСТ посещават местното училище. Наказателната грижа се трансформира в приемна, прилагана в институциите от системата на закрилата. Когато семейната грижа претърпи провал, тя следва да премине в приемна грижа в ЦНСТ. Престоят в ЦНСТ съгласно закона е до три месеца, след което детето се връща обратно при семейството си или се настанява при приемно семейство. От проведените ми изследвания се установи, че е възможно от ЦНСТ да се попадне във ВУИ и СПИ и обратно. По този начин крайните институции на двете системи, изключващи се взаимно по нормативна уредба, превключват една към друга на терен. Интернатът остава крайна институция със своята наказателна грижа. На институционално ниво се наблюдава опит в сферата на детското правосъдие да се премахне наказателната грижа и на нейно място да се прилага семейна или приемна грижа.

Възприетата от *Закона за закрила на детето* терапевтична грижа на семейството предвижда интервенция в семейната среда. Тя се съобразява с възрастта на детето и потребностите на семейството му. Парадигмата на закрилата поставя в центъра на грижата детето, а основна среда за отглеждането му е семейната. Социализацията на младия човек става в семейна и училищна среда. Парадигмата на борбата заема периферията на закрилата.

Свързаните със системата на закрилата децентрализация и деинституционализация изисква преобразуване и на българското училище. Ако приемем, че българското училище е *„от една страна ... възпитателна институция, която предполага въздействие върху съзнанието и поведението на личността, свързано в заключителния си етап с изграждането на трайни морални ценности. От друга страна, налице е заплахата от манипулирането на детето с лични пристрастия и мотивирани решения на учителя, внесени отвън в училищния свят“*¹⁹⁸, то с поставянето в центъра на детето, парадигмата на закрилата е изправена пред предизвикателството да се осигури подходяща социална среда за всяко дете, включваща симбиозата между образователна и семейна среда. Извеждането на семейните ценности, като водещи за възпитанието и отглеждането на децата изисква от институциите да възприемат тези ценности.

---

¹⁹⁸ Гюковска и Цанков, 2017: 15

Реформата на системата на ВУИ и СПИ в сферата на превенцията преобразува интернатите като част от системата на закрилата. Тези училища трябва да възприемат методологията на образователния процес в масовото училище, за да могат поне документално да предоставят закрила на настанените там. С приемането и прилагането на *Методика за оценка на индивидуалните потребности на всеки ученик с девиантно поведение/в конфликт със закона* и *Методическо указание за разработване на индивидуален план за подкрепа на ученици, настанени във възпитателни училища-интернати и социално-педагогически интернати* системата на ВУИ и СПИ се актуализира. Преглеждайки данните от диаграма 1 забелязваме, че успоредно с приемането на тези документи продължава поетапното закриване на интернатите. Опит за превключване към системата на закрилата е невъзможен. Училищната институция е място на концентрация на символната власт, символни капитали и символно поле. Фигурата на „*отвътре изключения*“¹⁹⁹ създава опасност отпадналите от училище да загубят възможност за социализация, както беше казано по Китанов – да получат криминална социализация и да попаднат в девиантна субкултура. Пример за такава е субкултурата на бедността. Този проблем остава да съществува през категорията на опасността и влиянието през интерпретативните нишки на криминалната култура или културата на бедността, които де факто аргументират съществуването на институции от сферата на социалната защита.

След като интернатът не е в състояние да се приспособи към новите социални условия, то тогава какво се случва с учениците, които са обект на училищен тормоз, или осъществяват училищен тормоз? Създават се серии от дискурсивни хватки, определения за криминално влияние. Химерната група е ново явление в училището, която няма как да се поеме от интернатната институция. Няма да се спирам подробно на този вид група, само ще спомена, че в училище химерната група е „*девиантна общност, построена по модела на асоциални престъпни групи в обществото*“²⁰⁰. Системата на ВУИ и СПИ в ролята си на партньор на училището, чрез своите членове се предполага, че работи с ученици членове и пострадали от химерни групи. Решаването на проблемите в общността позволява съжителство на различни субкултури, на носители на различаващи се символни капитали. Издигане на семейството като ценност води до прилагане на терапевтична грижа от страна на държавата, когато семейството е непълноценно. Мерките на закрила са в семейна среда, чрез педагогическа и психологическа подкрепа.

---

¹⁹⁹ Пак там: 18

²⁰⁰ Пак там: 60

Всички форми на извеждане на дете извън семейството се извършват след съдебно решение. Това е основно достижение на закона. Съдът има ролята на филтър. В смисъл, че се запознава конкретно с историята на всяко дете и изземва функциите на всички институции по отношение съдбата му. Преминаването на цялата съдебна процедура, заедно с възможността да бъдат обжалвани решенията пред съответните инстанции, позволява гарантирането, достъпът, спазването и употребата на детските права. Преминаването през различните съдебни инстанции и различни съдебни състави прави легитимно крайното решение на съда, което е и окончателно. Страните по делото го приемат. С въвеждане ролята на съда се легитимира деинституционализацията. Ако все пак се наложи институционализация, то тя е ограничена във времето. Можем да наречем това скрита институционализация. Когато казвам скрита имам предвид първо скрита за детето (малолетния, непълнолетния), върху когото се налага. Приемното семейство като такова е институция, само че предпазва от институционализация. Това семейство не разполага с родителските права върху детето. Съществува риск при многократна смяна на приемни родители, детето да не съумее да възпроизведе ценностния модел. Настаняването в институция по смисъла на закона за закрилата на детето го предпазва, обгрижва, възпитава и отглежда до момента, в който е възможно настаняването в семейна среда. Периодът, прекаран в институцията, не трябва да се отрази негативно върху настанения, да го стигматизира или да му навреди по някакъв друг начин. На настанения се предоставя среда максимално близка до семейната, така че етапът на приспособяване отново към семейството да бъде възможно най-бърз. Значението на думата настаняване в тълкувателен смисъл означава да се осигури място за живеене за по-дълго време. За обществото настаняването в институция не трябва да се свързва с институционализация (възприемана от всички като прекрояване на настанения заради дългосрочния престой в нея). В този смисъл институцията е отворена, както за идващите отвън, така и за настаненията вътре. Това става чрез предвидените в законодателството способности. ЦНСТ са резидентни, но не и тотални институции. Децата, настанени там, се обучават в близките училища сред деца от съответната градска среда. Институцията замества семейната среда в частта, свързана със семейните грижа и ценности. Целта е да се премахне принципът на сегрегацията на тоталните институции; да се създадат условия за възможност да се удържат различните всекидневни светове. Социализацията на детето се извършва в междуинституционален диалог. На практика детето не губи връзката си с обществото. Нещо повече, изградена по този начин институцията не позволява институционализация. Сама се деинституционализира. Дете, настанено в ЦНСТ,

посещава местното училище, има възможност да получава едновременно образование заедно с другите деца, допълнителна педагогическа и психологическа подкрепа, предоставяна от персонала в съответното училище. Липсата на институционални граници и свободният преход и движение позволяват допълнително осветяване на институцията (ЦНСТ) в случай на проблем от какъвто и да е порядък. Училищната администрация е длъжна (съгласно *Закона за предучилищното и училищното образование*) да уведоми компетентните органи, когато детето е застрашено под една или друга форма. Все пак съществува опасност от протичане на скрита в негативен смисъл институционализация. Скрита институционализация може да наблюдаваме в няколко посоки. На първо място, институционалният опит и грижа за децата в България се свързва със социалистическия режим и законодателството утвърждава институционалния опит като основен и единствен в грижата за децата. Опитът се претворява по хетеротопичен начин, разбиран като претворяване на миналото в настоящето като натрупан преживян опит. Дотолкова, доколкото съществува законодателна инициатива преди социалистическия режим в България, той се свързва с приемането през 1943 г. на *Закона за съдилищата за маловръстни*, който макар и да предлага завършена концепция за детското правосъдие, никога не влиза в сила. Кадрите от системата за работа с деца през своя собствен хабитус и жизнен опит могат да претворят този опит в настоящата си работа. Съществуването на две паралелни системи предполага търсенето на компромисни решения за удържане на настоящата ситуация, конструирани като техники на неутрализация и запазване на социалния мир. Това са решения, които са на парче, в повечето случаи са насочени за преодоляването на локални проблеми и нямат нищо общо с правата на децата. Така институция, създадена с презумпцията да деинституционализира, всъщност отговаря на нормативното ниво на изискванията, но качествено не се променя. Към настоящия момент парадигмата на борбата влиза в ролята си на институционален партньор в цялостната палитра от социални агенти, агенции и институции, като предоставя на децата интернатна наказателна грижа при условие, че са изчерпани всички стъпки по пътя към закрилата.

В заключение се налага да се припомним, че във времето на социализма можем да говорим за наличието на перверзен ефект при ИТВУ. Завършилите интерната сами преценяват дали да останат социално изключени, а държавата не съумява да ги включи в обществената структура. Към настоящия момент можем да говорим за

институционален перверзен ефект²⁰¹. В страната съществуват две системи на борбата и на закрилата, които си противоречат в правно-регламентарната рамка, но на социалното поле те се препокриват и допълват. Перверзният ефект се изразява във взаимния сблъсък и успоредно изключване на двете ценностни концепции. Институционален и институционализиран стават опозиция един на друг, но и взаимно допълнение. Разликите неусетно се размиват и обезличават. Социалните актьори на терен имат възможност да решат как ще изпълняват своите задължения. Деецът на терен има свобода на действие, по кой от двата пътя да поеме (институционализация или институционализиране). Отказът от наказателна грижа и преминаването към приемна грижа от семеен тип се препъва в несъвършенствата на системата, съществували и по-рано. Решението е във формирането на единна система и концепция, която да успее да приложи претенциите на нормативното ниво в реалното предоставяне на семейна грижа и подкрепа там, където тя липсва. Превключването от системата на закрилата към системата на борбата се случва в поле, където и двете системи са неразпознаваеми – в сегрегирани райони; там, където се конституира опасността и влиянието във вече сегрегирани пространства, набедени през тезата за престъпното влияние върху детето; там, където границата между нормативност и законност в известен смисъл се размиват.

---

²⁰¹ Boudon, 1982: 14

ГЛАВА III

ТЕРЕННО ИЗСЛЕДВАНЕ

III.1. Встъпителни бележки

В предходната глава е изяснено как парадигмите на борбата и закрилата се сблъскват в своето противоречие на нормативно и законодателно ниво. При този междуинституционален сблъсък се случва съжителство между двете разбирания за детското правосъдие на терен. Чрез това съжителство става поетапното плавно протичане на процеса на преобразуване и отмиране на интернатната система и налагане на системата на закрилата. Във времето на социализма и до 1996 г. теренът на интерната не е достъпен за изследване. Наказателната грижа, свързана със системата на ТВУ (ВУИ и СПИ) се преобразува в интерната или отпада в системата на закрилата и се заменя от приемната грижа. През вторичния анализ на направени вече изследвания е представена грижата за детето в институцията-интернат с нейните изменения. Системата на ТВУ представлява паралелна образователна система за поправяне и възпитание на провинилите се малолетни и непълнолетни. ТВУ се явява крайна институция за въдворяване и налагане на корекционно възпитание чрез наказателна грижа. През 70-те години на XX в. със създаването на ИТВУ се реализира политическо решение на етнически въпрос, а със създаването на ПТВУ системата за надзор обхваща и медицинското отклонение.

Сега предстои да се представи междуинституционалния диалог, да се види как през образователната система двете парадигми превключват една към друга и формират нов интердисциплинарен дискурс. Проведено е теренно изследване в девет масови училища в страната през м. октомври 2019 г. и в съществуващите ВУИ и СПИ през м. ноември 2019 г. Интервюирани са служители от ресора и представители на Централната и местните комисии. Изследването е проведено на няколко етапа и обхваща периода от падането на режима на държавния социализъм до момента на провеждане на теренното изследване – есента на 2019 г.

Липсата на терен за времето на социализма се компенсира с изследване на архива на ЦКБППМН, наличен в Централния държавен архив – фонд 1283. По време на интервюто с действащия към м. юни 2019 г. секретар на ЦКБППМН стана ясно, че след 1990 г. архив не съществува. Практически периодът от 1990 до 1996 г. е едно безвремие, изпълнено с неяснота по отношение на начина на функциониране на системата на ТВУ. Възможно обяснение е, че институцията съществува инертно, съобразно действащите

разпоредби.

Първоначалният замисъл свързан с работата на терен е да се проведат интервюта с експерти от ресора и посещение на четирите интерната, които съставляват системата на ВУИ и СПИ за изследвания период (2019 г.). Изследването на нормативната и законовата рамка на интерната, показва условията, в които се случва междуинституционалното взаимодействие на интернатната система с другите институции от системата на сигурността (полиция, прокуратура, съд) и устройството и функционирането на системата на ТВУ като паралелна образователна система. В тази плетеница от социални агенти и агенции, представителите на различни институции се включват в системите за закрила на детето и за борба с противообществените прояви, които принадлежат към съответните парадигми. Проследяване процеса на трансформация през образователната система, от която са част ВУИ и СПИ, ще даде информация за връзката между масовото училище и интернатите при условията на действащата към момента на изследването нормативна уредба. След нормативните промени в системата на ВУИ и СПИ от 1996 г. и от 2004 г. местните комисии изчерпват дейността си с програмите, свързани с превенцията на противообществените прояви на малолетните и непълнолетните в съответствие с правилника за дейността на ЦКБППМН от 2012 г. Основна цел на терена е да покаже разграждането на паралелната образователна система (ВУИ и СПИ) и преобразуването на концепцията за изграждане на единна образователна система.

III.2. Институционалното взаимодействие на системата на ВУИ и СПИ с масовото училище в рамките на българската образователна система

Наличието на съжителство между двете парадигми се откроява най-ясно в образователната система. Хипотезата се основава на факта, че контингентът от възпитаници на интерната се набавя основно след извършено провинение на ученици от масовото училище. Връзката между интерната и училището до 2004 г. е пряка. За разлика от времето на държавния социализъм инфранаказателността не е във всекидневното, а в образованието. Реализираният в социалното пространство при социализма надзор, след краха на режима, вече не съществува. С приемането на ЗПУО (2016) г. училищата нямат задължение да дават информация на МКБППМН, но продължават да съществуват училищните комисии (по силата на ЗБППМН), които я предоставят. За да се разбере институционалния диалог между системата на ВУИ и СПИ, от една страна и масовото училище, от друга и за да се освети институционалният път на настанения до корекционно-възпитателно заведение към момента на изследването, са проведени изследвания и в девет масови училища. Първоначалният замисъл е да се посетят 8

училища в четири града на страната. По две училища във всеки град. Изборът е: училище, чиито ученици са с преобладаващ български етнически произход и сегрегирано училище, с преобладаващ брой ученици от ромския етнос. Изходната ми хипотеза е, че контингентът от деца във ВУИ и СПИ се етнизира, което предполага, че възпитаниците на тези училища идват от райони с преобладаващо ромско население. Етнизацията на проблема с противообществените прояви предполага провеждането от местните комисии на повече дейности по превенция в районите с ромско етническо малцинство. За по-доброто представяне на психологическата подкрепа е добавено изследване в още едно училище.

Градовете, избрани за изследване, са: София, Пловдив, Русе и Стара Загора. Изборът им не е случаен. Град София е избран, защото е столица на страната. Това предполага по-различна ситуация в намиращите се там училища, поради по-голямата близост на държавните институции, по-голям контрол и по-голям достъп до ресурси за подкрепа.

Останалите градове са големи областни центрове в страната. България е урбанизирана държава, с преобладаващо градско население. Втората по големина ромска общност е в Пловдив, което обосновава неговия избор. Предполагат се наличие на особености от локален характер, заслужаващи да се проследят. Локалното знание в процеса на изследване се оказва значим фактор за разбиране начина на функциониране на двете парадигми по места.

Русе е град, в който не е концентрирана голяма ромска общност и този факт предполага различия в съжителството между двете парадигми, и обосновава избора ми.

Изборът на Стара Загора е свързан пряко с историята на интерната в страната. Това е единственият голям град, където е открито ТВУ през 50-те години на XX в. със създаването на системата. Този факт предполага наличие на институционална традиция и дейност на съответната МКБППМН. Как си съжителстват двете парадигми сега в условията на закриване на интернатната система? Как точно се случва преплитането на двете парадигми на локално равнище? Това са въпроси, на които изследването се опитва да даде отговори.

Избраните градове са отдалечени от местата, в които към есента на 2019 г. все още функционират интернати. Изследването се фокусира около институции, които са цялостно обхванати по тип и следователно предоставя надеждност и валидност на направените изследователски изводи.

Последователно във времето, след – училищната институция е проведено

изследване и в съществуващите през 2019 г. интернати в страната. По първоначален замисъл е предвидено да се проведе теренна работа и в ЦНСТ, но поради пандемията от Covid - 19 то не се осъществи. За теренното изследване са подготвени два въпросника. Първият въпросник е за учители и експерти от ресора. Проведени са интервюта с представители от ДАЗД, членове на централната и местните комисии като се цели да се анализира функционирането на двете системи през професионалния опит на интервюираните. С първия въпросник са проведени и интервютата с представителите на училищата и интернатите. Акцентът при посещенията в училищата е насочен към отговор на въпроса: как се преобразува грижата за ученика. Въпросите в интервюта са одобрени от МОН. Всяко училище е посетено, без предварително информиране на ръководството му. Чрез елемента на изненада се цели да се освети как функционира училищната институция без предварителна подготовка. Вторият въпросник е подготвен за учениците от интернатите и също е одобрен от МОН. Проведени са биографични интервюта.

III.3. Масовото българско училище като място на среща между парадигмите на закрилата и борбата. Резултати от терена

Всяко училище представлява обособен случай и му се прави отделен портрет, за да не се изпуснат важни специфики и да не се премине към готови интерпретативни оси. Училищата са разгледани самостоятелно и са съпоставени с останалите. Сравнени са училищата в сегрегирани райони. Всяко училище в сегрегиран район е съпоставено с второто изследвано училище от същия град. Идеята е да се открият съществуващи регионални специфики. Търси се отговор на въпроса как става сблъсъкът т.е. как съжителстват двете парадигми на борбата и на закрилата. Отговорът се извежда този път не през нормативната система, а през локалните знания на социалните актьори, включени в институцията.

При всяко от училищата се следват ясни параметри, за да се определят границите на училищната среда, която със семейната среда изгражда социалната среда на детето. Географското местоположение на училището, достъпността, качеството на защита в рамките на училищната среда, предопределят способността на училищната институция да изпълнява своите функции. Възможността да се осигури плавно преливане на границите между семейна и училищна среда са в основата за протичане на образователния процес. Анализът започва с местоположението на училището (квартал, район, дали е сегрегирано, обособено или не). Установява се доколко училищната сграда е достъпна за обучаемите в нея като се описва инфраструктурата, наличието на градски

транспорт (има ли спирка в близост до училището) и др. Защитата на децата в рамките на училищната институция също има своите граници – училищния двор и училищната сграда. Определя се доколко е защитена територията на училището – двор и сграда. Търси се отговор на въпроса какво се разбира под „проблемно дете“ като се насърчава собствената интерпретация на интервюирания и има ли „проблемни деца“ в училището. Формулировката на въпроса избягва употребата на понятията „дете с противообществена проява“ и „дете в риск“, използвани в парадигмата на борбата и закрилата. Интервюираният сам решава как да отговори и съответно към коя от двете парадигми ще ориентира отговора си. Какви мерки се предприемат, когато сред учениците има проблемна ситуация? Какво прави персоналът при условие, че има наличие на конфликт? Успява ли да се справи с проблемната ситуация или не? Следващите въпроси са как персоналът успява да осигури подкрепа на учениците в рамките на училището. При въпроса за сътрудничество между училището и другите институции се наблюдава съжителството между парадигмата на закрилата и борбата. Този въпрос изяснява мястото на парадигмата на борбата във всяко от училищата. Уточняващ въпрос е каква нормативна уредба ползват ръководствата на училищата, за да се разбере как се отразява нормативното противоречие между двете парадигми конкретно в работата с децата в училището. Прегледани са сайтовете на всяко от училищата, за да се проследи как институцията приспособява нормативната уредба към условията на локалната среда, в която се намира училището и как в нея са вписани вътрешните правила, чрез които се предоставя закрила. Кой е най-важният проблем според интервюираните, който приоритетно да се реши за училището, в което работят.

В таблица 1 се съдържа информация за посетените училища. Отбелязани са градовете и училищата, посетени в тях, с кого са проведени полуструктурираните интервюта и кои са обектите на наблюденията ми.

Град	Училище	Полуструктурирани интервюта с:	Наблюдения
София	75-то ОУ „Тодор Каблешков“	Заместник-директор по учебната част (респондент № 1); заместник-директор за стратегическо развитие, иновации и проекти (респондент № 2); педагогически съветник (респондент № 3)	— Училищна среда; — Диалог между отделните институции в системата на предучилищното и училищното образование; — Взаимодействие между парадигмата на борбата и закрилата
	92-ро ОУ „Димитър Талев“	Директор (респондент № 4) психолог на училището (респондент № 5)	
	23-то СУ „Фредерик Жолио Кюри“	Психолог (респондент № 6)	
Пловдив	ОУ „Райна Княгиня“	Директор (респондент № 7); педагогически съветник (респондент № 8)	
	ОУ „Пенчо Славейков“	Директор (респондент № 9); педагогически съветник (респондент № 10)	
Русе	ОУ „Братя Миладинови“	Директор (респондент № 11)	
	ОУ „Алеко Константинов“	Директор (респондент № 12)	
Стара Загора	2-ро ОУ „П. Р. Славейков“	Двамата заместник-директори (респонденти № 13 и № 14); Психолог (респондент № 15)	
	12-то ОУ „Стефан Караджа“	Заместник-директор (респондент № 16); педагогически съветник (респондент № 17)	

III.4. Изследването на училища в София, като специфична форма на прилагане на парадигмата на закрилата

В София са посетени 75-то ОУ „Тодор Каблешков“, 92-ро ОУ „Димитър Талев“ и 23-то СУ „Фредерик Жолио Кюри“.

75-то ОУ „Тодор Каблешков“

75-то ОУ „Тодор Каблешков“ се намира в квартал Факултета, район Красна поляна. В него се обучават ученици от ромски произход. Социалната среда на „ромското гето на София“ (както разговорно е наричан квартала) се характеризира с високи нива на безработица, ниска степен на образование на населението и като последица бедността е голяма. Предвид социално-икономическите фактори кварталната среда се обуславя с лоша инфраструктура. Тази особеност на социалната среда е отразена в годишния учебен план на училището изразена в *„специфични особености, като труднодостъпна локация, която е сериозна пречка за привличане на педагогически специалисти, занижен интерес от ромската общност към образователния процес, липса на мотивация за учене у учениците“*²⁰². Районът, където се намира училището е високо рисков, с концентрация на проблеми от различно естество. Анализът на цитирания текст от сайта на училището осветява три направления, които затрудняват училищната институция при оказване на закрила на дете от района. Първо – педагогическите специалисти и непдагогическия персонал, които реално осъществяват процеса на обучение и възпитание и предоставят закрила са възпрепятствани при достъпа до училището. Второ – заниженият интерес на общността към образованието е препятствие към осъществяването на желаната социална среда изразена в преливането между училищната и семейната среда на детето. Трето – липсата на мотивация на учениците за учене е предизвикателство пред училището да осъществи своите цели и задачи в качеството му на образователна институция.

Въпросът за сигурността на децата в училището се отработва от персонала, съобразно регламентирани процедури. Всяко дете има магнитна карта, с която влиза през входа на училището. Има видеокамери, които са разположени в сградата и в двора на училището.

В 75-то ОУ „Тодор Каблешков“ заместник-директора (респондент № 1) дава широко разбиране за това какво е проблем: *„Под проблем не се разбират всекидневните разпри и съдървания между учениците“*. Интерпретирам това като следствие от работата на педагозите. Социално-битовите условия, в които живеят учениците, водят до там, че

---

²⁰² [<https://www.ou75sofia.com>], последно посетен на 21 септември 2019 г.

те пренасят модела от семейната си среда в училище. Училищната среда е толкова динамична, предвид условията на социалната среда в квартала, че за да се говори за проблем, той трябва да стане видим и по някакъв начин да възпрепятства учебния процес.

При наличие на проблемна ситуация според респондент № 1 се следват конкретни стъпки. Най-напред с проблема се занимава класният ръководител или учителят, в чийто час възниква инцидента. При по-сериозен проблем, когато учителят не е в състояние да се справи, се намесват заместник-директорите или педагогическият съветник. Когато се установят причините за проблема и се налага детето да получи психологическа подкрепа, се викат родителите за разговор: *„Стъпките при проблем с дете са: класен ръководител, педагогически съветник, родител и ако родителят разреши и подпише декларация – и психолог“* (респондент № 1). Конкретна особеност при учениците е нежеланието на родителите да дадат съгласието си децата им да посещават психолог. Според респондент № 1 учениците и техните родители не правят разлика между психолог и психиатър. Психологическата подкрепа се предоставя на обучаемия при условие, че той изяви подобно желание. Към момента на провеждане на изследването в училището предстои назначаване на психолог. Приспособяването към социокултурните особености на обучаемите определят степента на адекватност на психологическата подкрепа, предоставена от психолога. Такова е разбирането на респондент № 1, защото бивш психолог напуска работа, след като не успява да се сработи с общността и остава неразпознат от нея.

Връзката с общността като посредник на формата на преливане между семейната среда на ученика към социална среда в квартала, която превключва към училищната среда е от голямо значение за осигуряването на пълноценна образователна среда. Общността е тази, с чието съдействие се приобщават децата в училището. От респондент № 1 разбирам, че трима начални учители, помощник учителка и двама медиатори от общността работят в училището. Двама от тези учители имат повече от 20 години учителски стаж. Търси се съдействието на тези учители и служители с авторитет при случаи на агресия и други проблемни ситуации.

Представителите на общността в училищната институция съдействат застрашените от отпадане ученици да се включат в образователния процес. Чрез тях се провежда и една от формите на превенция с цел задържане на децата в училище. Пример за добра практика, по отношение на включване на отпаднали ученици и тяхното приобщаване към учебния процес, е футболният отбор в училището, който се води от медиатор,

представител на общността. Усърдната работа и изградената връзка с медиатора, позволява много деца, застрашени от отпадане от училище, да бъдат мотивирани да го посещават. Ръководството смята, че ангажираността на децата със спорт ще доведе след себе си по-малко агресия. *„Единици в квартала успяват. Някои деца тренират в отбор „Славия“, други в „Септември“. Става дума за футболна школа и бокс“* (респондент №1). Заниманията със спорт според респондентите са начин да се овладее агресията²⁰³.

Институционалният диалог между училищната институция и общността се осъществява и с помощта на медиаторите. Това са хора от квартала, също членове на местната общност, които познават добре родителите и близките на децата. При затруднение с езика дори служат за преводачи на местната общност. Сериозно достижение е част от децата да бъдат доведени в училище. Наличието на изключително голяма бедност, сред някои от тях, се изтъква като причина за множество дефицити. Всичко това измества работата на училищната институция в сферата на задоволяването на потребности от първа необходимост. За решаването на този въпрос е разработена стратегия, отразена в годишния учебен план: *„с помощта на иновативните промени“*, чрез които ще се организира *„училищната институция като отворена система, която да развие едно от най-слабите ѝ звена – училищната общност. Един от основните приоритети за развитие на училището, залегнали в Стратегията, е то да се трансформира като уважавана институция, която е част от социокултурния живот на ромското население в кв. Факултета“*²⁰⁴.

В интервюто прозира наличието на проблеми свързани със семейната среда. За оказване на подкрепа в училищна среда спрямо децата е нужно съдействие от семейството, което обаче също се нуждае от подкрепа. Семейната подкрепа за училищната среда е невъзможна.

Форми на оказване на подкрепа в рамките на училищната среда

Училището, освен образователна, осъществява и други функции, като например приобщаването на деца със СОП. С тези деца работи ресурсен учител. За да бъде признато дете със СОП, е необходимо съгласието на родителите, което те не желаят да дадат.

---

²⁰³ Тази информация е получена от респондента и няма как да се потвърди дали е вярна. При посещението ми в училището бях въведен до портала от споменатия медиатор. Портиерът също е от ромски произход, което потвърждава думите на ръководството за наличието на персонал от квартала, който спомага за интеграцията на учениците.

²⁰⁴ [<https://www.ou75sofia.com>], последно посетен на 21 септември 2019 г.

Подкрепата за дете в риск, освен индивидуална, е и с участието на общността. За разлика от нормативните документи, където подкрепата се определя като педагогическа и психологическа и се акцентира върху семейството като основна институция, (с което училището си партнира), на терен от значение са културните особености на общността. Един и същ учител е възможно да е обучавал няколко поколения от едно семейство. От изключително важно значение е как съответният преподавател се справя с общността, за да бъде разпознат не само от ученика, но и от неговите близки.

Респондент № 1 дава пример с дете, нагрубило своя съученичка. Бащата е крайно притеснен и търси съдействие от учителите. Решението на конкретната ситуация е детето да посещава дирекцията, да разговаря и да рисува в присъствието на заместник-директора. По късно, рисунките се представят на майката на нагрубеното дете, като форма на извинение за поведението. Подобна практика за закрила осъществява и педагогическия съветник (респондент № 3). В интервюто с респондент № 1 обяснението за детето е, че то е хиперактивно, разхожда се из стаите без разрешение, пречи на останалите деца и на учителите да провеждат учебните занимания. В момента, в който бъде назначен психолог и бащата подпише декларация, детето ще започне да го посещава. Проблемът идва от свързването на фигурата на психолога с психиатър, което отдалечава родителите от идеята детето им да посещава психолог. При закрилата на детето от съществено значение е работата с родителите, посредством която те да осъзнаят проблема и да съдействат за неговото решаване. Представителите на училищната институция не осъществяват възможната закрила и подкрепа, в случаите, когато родителите не съдействат за решаване на проблемите на децата им.

В училището има назначена професионална охрана и медиатори, които са от общността. Те подпомагат диалога с децата билингви и семействата им; съдействат за посещаемостта на децата в училище. Авторитетът на работещия в училището представител на общността в качеството му на охранител (портиер), медиатор, начален учител спомага за разпознаването на училищната институция от децата.

Важно за достъпа до училището е наличието у децата на магнитна карта за разпознаване. Всяко влизане и излизане на дете от училище се отразява. Невъзможно е външно лице да влезе в училището без карта. Наличието на карта позволява при разпра между ученици, на недоволните родители да им бъде ограничен достъпът на входа и да не се допусне саморазправа.

Парадигмата на борбата е представена чрез дейността на МКБППМН. Респондент №2 е член на местна комисия, но в друг район и не позволява разговор за дейността на

комисията в квартала на училището. В сайта на училището са изброени задачите на местната комисия: *„издирване и обхват на ученици с асоциални прояви и картотекирането им; изясняване на причините, довели до извършване на противообществени прояви“*. За изпълнението на тези задачи се извършва: *„индивидуална работа с учениците; груповата работа с ученици, групи, класове; срещи с родителите; проучване на социални контакти; работа с консултативен кабинет р-н Красна поляна“*²⁰⁵. В полето на работата с деца с проблемно поведение от ромски произход в 75-то ОУ „Тодор Каблешков“ по интересен начин се преплитат парадигмите на закрилата и борбата. В училището действа разработен план за противодействие на училищния тормоз, съобразен с *Механизъм за противодействие на тормоза и насилието в институциите в системата на предучилищното и училищното образование*. На мястото на Училищната комисия за превенция на противообществените прояви вече има създаден Координационен съвет в съответствие с концепцията, концентрирана около мерките за закрилата. При тези условия дейностите на МКБППМН са в сферата на превенцията и са част от дейността по закрилата. Двете концепции се срещат на поле, в което интеграционните процеси са изключително трудни от страна на населението, живеещо под прага на бедността. Налични са компилации от проблеми, чието решение нямат бърз и еднозначен отговор.

Деца възпроизвеждат моделите от семейството. Обяснението на респондент № 1 е, че няма как децата да се държат по друг начин, при условие, че семейната им среда е такава. И още, определя партньорството между училищната институция и семейството като непълноценно, защото родителите често не съдействат на педагозите. Уточнявам, че през парадигмата на закрилата детето е жертва, а семейството подлежи на терапевтична грижа. Училищната институция едновременно трябва да образова, но и да установи кое е най-добро за детето. Индивидуалната подкрепа за ученика преминава през подкрепа и на семейството. Смесът на деинституционализацията е извеждане на децата от институциите, тоест училищната среда е мястото, където се установява наличието на проблем и от там се пристъпва към неговото преодоляване. Изводът е, че преодоляването в някои случаи е трудно протичащ процес, когато родителите не проявяват разбиране и съдействие. От интервюто се разбира, че учителите са изправени пред необходимостта, паралелно със задълженията си на преподаватели, да поемат и родителски функции, което само по себе си е невъзможно. Според респондента това не

---

²⁰⁵ Пак там

е включено в професионалните им задължения. Превенцията на насилието за тях е в обясняването кое е правилно и кое не. Стремех на педагога е да опази здравето на детето.

Забелязват се и противоречия в отговорите на респондент № 1. От една страна „*в училището нямат сериозни проблеми*“, но от друга се казва, че „*има и случаи, когато дете за пореден път тормози друго дете*“. Интересно е как се работи с децата в тази ситуация. Анализът е за училищната институция и не обхваща семейната среда и тази в общността, но проблемът е и извън училище, в цялостното обкръжение на детето. За преодоляването на проблемите е необходимо включването и на други институции. Първата реакция е на конкретния учител, свидетел на случващото се. Разговорите, водени с децата са само част от дейностите по превенция, както и стъпките указани в механизма за противодействие на насилието и тормоза. Респондент № 1 работи превантивно и дава следния пример: в урок по география при изучаване на земетресението като вид бедствие, учениците са стимулирани да се замислят как ще реагират в ситуация, когато всички са в беда. Целта е да стигнат до извод, че трябва да си помагат при опасност, а не да си пречат. Приспособяването на предмета география за онагледяване на ситуация с конкретен пример за опасност разбирам, че мотивира децата да се обърнат едно към друго. Използват се механизми, които да поставят учениците в друга обстановка, далеч от познатата им, като се цели да се насочат едни към други и да се формират взаимопомощта и приятелството като ценност. Сами да стигнат до извода, че могат да бъдат приятели. Разбирам още, че през учебното съдържание по предмета география се формират ценности на учениците и се реализира *Наредба № 13* за гражданското, здравното, екологичното и интеркултурното образование²⁰⁶ в прогимназиална степен. Мерките са превантивни, а поредния тормоз, оказван от дете в училището е само проверка за резултатността на мерките. Работата с децата само в училищна среда не е достатъчна.

92-ро ОУ „Димитър Талев“

92-ро ОУ „Димитър Талев“ има особено местоположение. Намира се в квартал Красна поляна, в граничната зона с квартал Факултета. В училището се обучават около 500 деца от около 400 семейства. Обучаваните деца в училището са предимно от български етнически произход. Демографският срив, характерен за цялата страна води до намаляване на броя на учениците в училищата в страната и в частност в 92-ро ОУ „Димитър Талев“. Ръководството на училището решава проблема с намаляващият брой

---

²⁰⁶ ДВ, бр. 80 от 28.09. 2018 г.

ученици чрез интеграцията на деца и ученици с ромски произход от граничния съседен квартал. Доколко обаче, е успешна тази интеграция? При внимателно запознаване с текстове от вътрешната нормативна уредба на училището се стига до извода, че има проблем с интеграцията на децата и учениците от ромски произход. Училището залага на формиране на граждански ценности за толерантност между децата и учениците; за толерантни междуетнически отношения.

От личните наблюдения и от разговора с директора на учебното заведение установявам, че училището е защитена среда, що се отнася до достъпа на външни лица в сградата. В училището има назначена професионална охрана, която следи за пропускателния режим на входа и е невъзможно влизането на външни лица, без те да бъдат записани. Инсталирани са и охранителни камери.

Изградени са способности за справяне с тормоза, който се поражда в границите на училището и се осъществява между учениците. Всеки учител, когато стане свидетел на тормоз е длъжен *„да се намеси, за да прекрати ситуация на тормоз. Начинът за преустановяването му е овладяване и прекратяване на тормоза в училище“* (респондент № 4). Учителят има първи досег с училищния тормоз, оказван върху ученик. Това разбиране проличава и от превантивните мерки за намаляване риска от училищния тормоз между учениците в 92-ро ОУ „Димитър Талев“²⁰⁷. При анализ на превантивните мерки се установява, че те се основават на спазване на човешките права и в частност *Конвенцията за правата на детето* и още – класният ръководител има ключова роля по отношение на превенцията на тормоза на практическо ниво в училищната институция.

По отношение на детското правораздаване и закрилата на детето, прави впечатление, че респондент № 4 и респондент № 5 изключително добре познават действащата нормативна уредба в страната. При запознаване с вътрешните нормативни документи от сайта на училището е видно, че те са адаптирани към съответната нормативна уредба и се превеждат в действие²⁰⁸.

От разговора с респондент № 5 се извежда изводът, че превенцията на противообществените прояви е тясно свързана с работата с родителите на децата и учениците от ромски произход. При ситуация на проблем с дете или ученик е достатъчно да се разговаря с родителите и да се проведе индивидуална работа с детето. В

---

²⁰⁷ [https://www.92dimitartalev.com/images/dokumenti/1%D0%BC%D0%B5%D1%85%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%B7%D1%8A%D0%BC_2019.pdf?fbclid=IwAR32yXXntJEGgH2PnbwVsVi9rvHTeqedRFKPLrI5VHxCb86WvTto5dsCA8E], последно посетен на 21 септември 2019 г.

²⁰⁸ [<https://www.92dimitartalev.com/>], последно посетен на 21 септември 2019 г.

интервютата респондент № 4 и респондент № 5 уверяват, че в училището не се наблюдават сериозни проблеми с дисциплината; проблемите са рядкост. Все пак има проблемни деца, но като най-сериозен проблем респондентите очертават работата с родителите на децата. Там, където има родители, които са заинтересовани за своите деца няма проблеми по отношение на дисциплината.

На въпроса за посочване на конкретен пример за проблемно дете, се разказа случай за разведена майка, която сама се грижи за детето си. Съгласно *Механизма за противодействие на тормоза и насилието в институциите в системата на предучилищното и училищното образование* в 92-ро ОУ „Димитър Талев“ ученикът преминава всички етапи, описани в него; сигнал е подаден към Агенцията за социално подпомагане (АСП), по-точно Отдел закрила на детето. Майката (според респондент № 4 и респондент № 5) е проблемна. В момента на интервюто детето все още учи в училището, но проблемът не е решен. В 92-ро ОУ „Димитър Талев“ има училищна комисия, но ръководството на училището не търси съдействие от страна на МКБППМН. Към времето на посещението, прави впечатление, че в училището се полагат огромни усилия за прилагане предимно парадигмата на закрилата.

Как училищното ръководство работи със ЗБППМН и *Закона за закрила на детето*, около които са изградени две непримирими и противоречиви си концепции, които ползват различни понятия, работят в едно и също поле и изпращат различни послания? Отговорът и на двамата респонденти е: „*няма проблем*“. В документите на сайта на училището има много добре разписани правила²⁰⁹. Документацията в сайта на учебното заведение създава впечатление, че ЗБППМН се отнася до учениците от ромски произход. Този извод не може да се потвърди от други източници. Двете концепции съществуват успоредно, но тази законова неуреденост не пречи на работата на училището. В случай на проблем с дете се следват стъпките в *Механизма за противодействие на тормоза и насилието в институциите в системата на предучилищното и училищното образование*, работи се индивидуално с децата на ниво класен ръководител, училищен психолог, родители. Концепцията изградена около ЗБППМН макар и да присъства в нормативните документи на училището е по-скоро negliжирана. Тъй като ЗБППМН е действащ закон и все още се прилага, съществува в документацията на училището.

23-то СУ „Фредерик Жолио Кюри“

Училището се намира в квартал Подуяне в София. В него се обучават над 900 деца.

---

²⁰⁹ Пак там

Специфично за училището е наличието на психологическа служба. Тя привлича записването на ученици, напуснали други училища или идващи да учат тук, за да ползват психологическа подкрепа.

Интервюто позволява да се види как, през опита на отделния социален актьор, става превключването от участник в парадигмата на борбата към парадигмата на закрилата. В парадигмата на борбата ролята на психолога е да подготви детето за налагане на възпитателни мерки и последвалата корекционно-възпитателна дейност след въдворяване в системата на ТВУ (ВУИ, СПИ). В парадигмата на закрилата психолога достига до вътрешния свят на детето, за да му позволи да съжителства с другите в средата. Изпълнението на политиките в сферата на детското правосъдие се осъществява чрез обучени кадри. Трансформацията на наказателна грижа, към предоставянето на нов вид грижа, се състои в умението на кадрите да трансформират репресивните мерки от едната система в мерки на закрила, характерни за другата система. Процесът на тази трансформация се осъществява на терен от кадри, ангажирани в системата на борбата, които преминават в системата на закрилата. Биографията на респондента показва, как в институционалната система се предоставя различен вид грижа от едни и същи социални актьори, в зависимост от дискурсивните пътища, поети от държавата. Това е валидно, както за времето преди изграждане системата на закрилата, така и в момента, когато съществуват и двете системи. В системата на ТВУ психологическата подкрепа сред въдворените се изразява в подпомагане корекционно-възпитателната дейност и процеса на институционализация. При парадигмата на закрилата, работата на психолога се изразява в подпомагане подкрепящата среда за детето.

Защитата на учениците в училищната среда се осигурява от охранителна фирма и назначени охранители на входа на училището. В училището и на двора има охранителни камери.

„Проблемното дете“ през погледа на психолога

Психологическата подкрепа е изправена пред различни предизвикателства. Едно от тези предизвикателства е дефинирането на „проблемното дете“. Учителите са тези, които определят проблемното дете „на базата на изречение“ (респондент № 6 има предвид изречение казано от дете в час, довело до проблемна ситуация, за която учителят информира психолога). Това се разбира като вербално (или невербално действие) на ученика в час, дефинирано от учителя като проблем. След това се намесва психологът, който оказва необходимата подкрепа. Тя изисква създаване на подходящо място, където да се говори достатъчно време, за да може да се опише какво поведение има детето.

„Проблемът се дефинира отново като се премине зад това клише“ (изречението) и „се ангажираме с причините за определеното поведение у някое дете“.

Деянията, описани като проблемни варират в зависимост от възрастта на учениците – от шест до деветнадесет години. В средното училище има различни възрастови групи деца. При по-малките (начален етап) става дума за *„дете което хапе другите деца, хвърля боклуци, напълно игнорира учителя и във връзка с това му се прави забележка“*. Крайна форма е, когато *„дете непрекъснато провокира другите деца. Едното дете търси другото, за да станат двойка. Дори се налага разделянето на децата в различни класове. Въпреки това детето има необходимостта да се залепи за друго дете в новите условия и пак да създаде двойка, което е определена специфика на етап на развитието“*.

В по-голяма възраст деянията на проблемното дете са: *„непосещаване на часове, бягства от училище, отношения на тормоз между учениците, измисляне на прякори, настройване в социалните мрежи, преследване, организиране на боеве, бурни реакции в час, апострофиране на учителя, демонстративно излизане, трясане на врати“*.

Различното дефиниране на проблемното дете предполага и различни подходи при отработване на всяка конкретна ситуация. Психологическата подкрепа се осъществява чрез създаването *„на практика заедно с общи цели, с вътрешна мрежа, която е много силно координирана“*. В училището са назначени шест ресурсни учителя, двама психолози, образователни асистенти, медицинска сестра. Училищната мрежа облекчава учителите, които насочват ученика към конкретния специалист, ангажиращ се с всеки конкретен случай. При тези условия се решава как да бъдат привлечени родителите и как да бъдат използвани други ресурси.

Психологическата подкрепа като форма на закрила в училището. Пример с една индивидуална практика

Структурата на всяко училище позволява то да функционира като организъм, да осигури среда за своите възпитаници и да им даде образование. На въпроса: *„Има ли ученици, които системно не посещават училище и какви са причините за отсъствията им?“*. Получих следния отговор:

„Има ученици, които в някакъв момент прекъсват. За дълъг период от време не посещават училище“. Психологът търси съдействието на родителите. Установява се причината за отсъствието на ученика. При условие, че става дума за семеен проблем се води разговор с родителя и се оказва подкрепа. Ситуацията се усложнява, когато липсва родител в живота на детето. *„Има случаи, в които изобщо няма контакт, буквално пропада младия човек и тогава, през системата за закрила на детето, работим за*

сътрудничество, за да се установи каква е причината. (...) Но в една голяма част от тях, тези хора остават извън системите изобщо. Не само за образователната система, защото става въпрос за много хронични, комплексни потребности в цялата семейна система на детето. Това, което е важно, е да се действа колкото се може по-превантивно“.

Конкретно в 23-то СУ „Фредерик Жолио Кюри“ се работи само с парадигмата на закрилата, тази на борбата не се прилага²¹⁰. По Закона за закрила на детето всяко училище има ангажимент към учениците си. Във всички изследвани училища се прилага парадигмата на закрилата, само че в зависимост от изградената вътрешна мрежа се преценява как ще се ангажира и доколко ще се ангажира със случая. Това зависи от конкретните ресурси, с които разполага училищната институция. Например, в училищата в Русе, които са обект на изследване, няма назначени психолози. В училищата в ромските квартали фокусът се измества в посока концентрация на ресурси за отработване на проблеми от всякакъв порядък. Следствие от всичко това е, че при „някои училища ангажираността е само формална през документи или някакви бързи кратки срещи“ (мнение на респондент № 6) и при продължаваща девиация се въвежда санкция. Липсата на училищен ресурс се компенсира с привличането на външен ресурс през услугите в общността, здравната система, правоохранителната система, инспекторите ДПС, районирани към училищата. Всяко училище има отработен собствен механизъм за действие.

Предизвикателствата пред психологическата подкрепа

Действията в подкрепа на ученик се случват при условие, че детето посещава училище. Необходимо условие е включването на детето в образователната система, което се осъществява посредством *Механизма за съвместна работа на институциите по обхващане и включване в образователната система на деца и ученици в задължителна предучилищна и училищна възраст*²¹¹. Чрез *Механизма за противодействие на тормоза и насилието в институциите в системата на предучилищното и училищното образование* се цели осигуряването на безопасна образователна среда, в която да се предостави необходимата подкрепа. Само след връщането на децата в безопасна училищна среда може да се говори за педагогическа и психологическа подкрепа за тях. За оказване на подкрепа е важно да се познават децата.

---

²¹⁰ Този извод се базира само въз основа на проведените интервюта, а не на друг метод за изследване на практики.

²¹¹ ДВ, бр. 50 от 15. 06. 2018 г., изм. и доп. ДВ, бр. 82 от 18. 10. 2019 г.

Проблем пред работата на училищната институция настъпва, когато един ученик смени няколко училища. *„Училищните психолози не са свързани в мрежа, което затруднява предаването на информация“* (респондент № 6). Това проличава след завършване на седми клас, когато се приемат ученици от различни училища. *„В училището често идват проблемни ученици от други училища, заради тази помагаща практика* (респондент № 6)“. Липсата на изградена мрежа, както е при ресурсните центрове със специализирани звена и база данни не позволява бързо отработване на казуса с конкретен ученик. Събирането на информация забавя психолога в работата му. Не е прието психолозите да говорят за своята работа и да споделят информация. Това забавяне, обаче може да има негативно отражение върху ученици от преходни етапи в обучението. Такъв е преходът от четвърти към пети клас. *„Това са много рискови преходи. Тогава се получава някакъв проблем в обучението на детето“* (респондент № 6). Ако ученик с проблем, възникнал в етап на преход, постъпи в училище и не се разполага с нужната информация за него, закъснялата намеса няма да постигне резултат. Подобен пример ми бе даден с ученик, за когото *„има сериозни опасения, че това дете ще отпадне от системата, защото няма един възрастен, който да е във връзка с това дете“* (респондент № 6).

Противодействието на насилието и тормоза за учениците отпаднали от училище е многоаспектен процес. Осигуряването на образователната среда за учениците е базова необходимост. Жертвите на насилие и тормоз често не посещават училище. Институционалната им защита и подкрепа за *„връщането на тези деца в училище е само едната страна на нещата“* (респондент № 6). Според психолога на училището *„задържането им в училище изисква съвсем различна стратегия. Използването на различни програми от грижи и ресурси. Не толкова работата в и със самото училище, колкото центровете в подкрепа на самите училища, за да може да се работи по-усилено по достъпа и връзката с образованието на тези деца. Този допълнителен ресурс около училището липсва“* (респондент № 6). На нормативно ниво съществува център за подкрепа за личностно развитие, но практически не съществува. Тази липса според (респондент № 6) има за следствие административна тежест за училищния персонал, струпване на задължения върху него. Наличието на *„обединени детски комплекси“*, в които има *„някакви занимания по интереси“* не решава въпроса (респондент № 6).

Въпрос, по който тепърва предстои да се работи в сферата на политиките в областта на детето е свързан с ресурсната подкрепа, която според респондент № 6 е отработена само на нормативно ниво. Препоръка е отправена към местните власти и по-конкретно: *„Всяка община трябва да има стратегия за личностно развитие. Както столичната*

община има такава и може да разкрива такива центрове, в които да се създават различни програми, включително за дете с проблемно поведение, включително за семейно консултиране“. Липсата на такива центрове води до работа на парче (респондент № 6).

При тези условия на училището се налага да провежда дейности по превенция. Те се изразяват в допълнителни часове към обучението на детето, за наваксване на образователни дефицити. Според респондент № 6 тук става *„дума за деца, които са отчуждени от ученето, ... демотивирани, възможно е отчуждаване на детето от образованието“*. През нормативната уредба се говори за академична компетентност. Въпросът тук е, че социалните и емоционалните умения на детето не се развиват през съществуващите национални програми *„или не са фокусирани по този начин“*. Взаимовръзката учители – деца, родители – деца и родители – учители – създаването на взаимодействие, функциониращо в мрежа, е реална превенция според респондент № 6.

Превенцията на насилието и тормоза е важна стъпка за предотвратяването им. Когато се установи ситуация на насилие и тормоз се следват точно определени стъпки, защото училището има отработен модел при подаден сигнал за насилие. Често сигналът се подава от ресурсния учител. На *„ежеседмични екипни заседания, на които тези заявки се изговарят и се прави първична оценка. В зависимост от тази оценка се изготвя стратегия за работа“* (респондент № 6). От конкретния случай зависи дали с него ще се ангажира психолог, който да работи с детето или ще се предприеме екипна работа, която включва класен ръководител, ученици, родители. В зависимост от заявките се прави преценка дали да се включи учителят. Възможно е провеждането на родителска среща. Работата на психолога е *„да се ориентират и да включат другите партньори на детето – родители, учители, по-малко са случаите, по които се работи индивидуално“* (респондент № 6). Много по-често се работи с обкръжението на децата.

Овластяването на парадигмата на закрилата не е само на ниво реторика в училището. Създава се впечатлението, че парадигмата на борбата не се прилага. Формирани са институционални механизми за прилагане на парадигмата на закрилата. Как се прокарват те, чрез конкретен случай като пример?

След получаване на сигнал за насилие или тормоз първо се провежда индивидуална среща с детето. Интересът е към детето, а не дали извършва насилие или е потърпевшо. Целта е не да се търси вина, а да се разбере субективната му позиция. Основната цел на работата (респондент № 6) е чрез опознаване на детето, то да се подготви за разговорите с другите ученици от класа (групата). В училището съществуват възстановителни

практики²¹².

Чрез срещата между извършителя на насилието и пострадалото дете (в срещата могат да участват и свидетели на инцидента), се цели изясняване на ситуацията, възможност всеки от участниците да обясни поведението си. Извършителя да се извини и изкупи вината си. Пострадалият ученик да получи възможност за активна роля в процеса и да намали чувството му за безсилие. В училището при възстановителните практики се работи с външен психолог, така при медиацията всички страни са равнопоставени, защото фасилитаторът е неутрален. Тук ясно проличава разграничението с парадигмата на борбата, където се търси вина (дори тя да е само предположение) и се налага наказание. От тук е и разграничението с наказателната грижа, чиято цел е да отдели, санкционира извършителя. Характерното за ретрибутивното правосъдие търсене на страдание и възмездие е заменено със създаване на чувство за емпатия. Нещо повече, работи се в сферата на осъзнаване на постъпката по начин, чрез който проблемът да се реши на място и извършител и деятел да могат да съжителстват заедно. Тоест цели се в бъдеще да не се случват инциденти и да не се работи чрез задълбочаване в конкретиката. Разказаният пример е форма на институционална подкрепа и преодоляване на възможна тенденция за изпадане в роля на извършител.

Груповите занимания с учениците също показват разграничение от парадигмата на борбата. Консултациите позволяват учениците да обсъдят конкретни въпроси, а не както при парадигмата за борбата – да се изобличи и публично заклейми прегрешилия. Нещо повече, за да се избегне субективната позиция на психолога, се търси външен консултант, което води до откритост и изясняване на проблемните ситуации.

Търсенето на родителите е част от включването им в процеса по приобщаване към средата и създаване на мрежа от взаимовръзка между учители, родители и ученици. При необходимост се провеждат родителски срещи с или без децата. Когато психологът се свързва с родителите, подхожда по точно определен начин. Получаването на съгласие от родителя или по-скоро помощ от него е форма как да се свърши работата в интерес на детето. Да се правят и вършат неща, които са насочени в една посока. Включването на родителя е важно, но не за да се накаже детето, а за да се учи то от опита и от позицията на възрастен. Това е форма на интегриране на училището със семейната институция.

Когато ресурсите на училището не успяват да осигурят необходимата подкрепа на

---

²¹² За възстановителното правосъдие вж. Зер, Х. (2018). Малка книга за възстановително правосъдие. Изд. Ла Конферанс ООД

ученик, се прилага насочване на родители към институции, от които да получат подкрепа. *„Това се прави особено, когато децата са от семейства в криза, в риск. Когато се разпознаят определени рискове или се забележи недобър родителски стил на възпитание“* (респондент № 6). Получаването на безплатна психологическа помощ става след като родителите сами заявят желание в местния отдел за закрила на детето. Те получават направление и се задвижва процедура. Независимо дали става дума за парадигмата на борбата или закрилата в училищната институция се концентрират здравни, образователни и социални потребности. Възможно решение респондент № 6 вижда в създаването на един социален общински център, където да се получава директно услугата без тази административна процедура.

Относно подкрепата, усилията се насочват към придобиване от учениците на умения сами да я търсят и да я получат. Не се разчита толкова на подаването на сигнал за намеса. Закрилата се състои в създаването на умение у децата да отстояват и търсят правата си, като в същото време спазват правила. Ето защо е толкова важна връзката учител, ученик, родител. Детето става субект/личност.

Партньорството с родителите е само едната страна на подкрепата, която се предоставя на детето. Училището служи и като посредник по отношение на останалите институции, които предоставят подкрепа. Сътрудничеството с другите институции, ангажирани в системата за закрила, е критерий за предоставяне на адекватна подкрепа. *„Наличието на институции за подкрепа, на сътрудничеството и връзките между тях е друго нещо. Тук говорим за наличието на социална работа и професионализъм, за да не се разчита на личния контакт или късмет“* (респондент № 6). Функционирането на институции от различен вид не означава, че институциите осигуряват пълноценен институционален диалог. Респондент № 6 споменава за липсващата роля на социалната работа и социалния работник.

Трансформацията на интерната и свързаната с него наказателна грижа е възможна в междуинституционален диалог. За да се случи заменянето на една институционална и дискурсивна система с друга, е необходимо да се разбере кой е носител на промяната. И двете парадигми сътрудничат със системата на полицията. От интервюто с респондент № 6 извеждам извода, че в системата на закрилата на детето се работи много трудно, поради недостатъчно социални работници. Работи се в условия на много тежки семейни контексти и ситуации, при които не може само едната система да работи. Трансформацията на една система не идва с обособени структури, които да носят функциите ѝ. Училището се превръща и в отдел закрила на детето и здравна и

психотерапевтична служба. Предизвикателство пред всички участници в процеса по трансформация е, че много потребности се концентрират да получат отговори в училището, без да се увеличава и променя ресурса и организацията. До голяма степен всичко зависи от личните качества на отделния човек от системата бил той учител, психолог или социален работник.

III.5. Теренната работа в Пловдив – пример за локално прилагане на парадигмите на закрилата и борбата

ОУ „Райна Княгиня“, Пловдив

ОУ „Райна Княгиня“ се намира в квартал Кършияка, район Северен. В него се обучават над 800 деца. Училищната среда като място на провеждане на учебните занятия е обезопасена, чрез поставените видеокамери и назначена охрана. Образователната среда като място, където едновременно се провеждат процесите на социализация и обучение на учениците, създава свои механизми за вътрешен контрол и безопасност. В училището са проведени интервюта с директора и педагогическия съветник. Фокусът е върху детето. Механизмите на защита имат за цел да направят невъзможна фигурата на проблемното дете, т.е. акцентът е в превенцията. В ОУ „Райна Княгиня“ се следва конкретна стратегия. *„Има правила, които са мотивиращи, и детето се запознава с тях още с постъпването си в първи клас, освен правилника за вътрешния ред“* (респондент № 7). Изработен е механизъм за прилагане на закрилата, специфичен за конкретното училище. Успешното включване в учебния процес е своеобразна превантивна форма, чрез която се преодолява фигурата на проблемното дете. С децата със СОП или с проблем в семейството работи педагогически съветник.

Когато е налична проблемна ситуация, в училището се пристъпва към уточняване естеството на проблема. *„Ако се случи в класната стая, класният ръководител може да изолира детето, защото особено при малките деца се изгражда доверие. В прогимназиалния етап има други учители, освен класните ръководители, защото и структурата е друга. Най-напред се разговаря с децата и ако преценят, се налага да разговарят по-задълбочено“* (респондент № 7). Класният ръководител следва да информира ръководството. Става дума за ситуации в час. Когато проблемът е извън учебния час, се информира педагогическият съветник. Психологическата подкрепа в училището се поема от двамата педагогически съветници, които са и психолози.

Пример за насилие в училището е ситуация на кибертормоз – снимки в социалните мрежи. Първоначално е проведен разговор с детето, информиран е родителят и снимките са свалени. В такива ситуации в училището има принципен инструктаж – какви стъпки

могат да се предприемат и какви не. Поддържат се контакти с инспектор ДПС. В конкретика се работи по програми за превенция и се поддържат поверителни отношения с МВР, не само с инспектор ДПС.

При деца в риск се работи с институциите в системата на закрилата на детето. Това се налага, когато между образователната и семейната среда връзката е прекъсната. Примерът е въпрос от семеен характер. Дете, чиито родители се развеждат, не посещава училище. Подаден е сигнал до Отдел закрила на детето. Оказва се, че родителските права са дадени на бащата, който не живее в Пловдив. Според майката детето не е проблемно, но не ходи на училище. Отново, както при училищата в София се натъкваме на казус извън правомощията на училищната институция и опасност дете да отпадне от училище. Подобни случаи са предизвикателство пред цялата институционална структура. За да се избегнат отсъствия от училище, се следят броят им всеки месец и се пристъпва по точно определена и разписана процедура.

Неуредените въпроси в семейната среда се оказват чести причини за попадане на дете в риск. Институционалната намеса за изясняване на проблема е възможно да забави необходимата подкрепа, което да има за свое следствие отпадане от училище. Необходимостта от синхронизирани действия в образователната и семейната среда при оказване на подкрепа са определящи за преодоляването на риска за децата. Приетите процедури предопределят хода на действие от страна на институцията.

Училището е пресечна точка на въпроси от всякакъв порядък, което налага училищната институция да изпълнява множество функции. От ръководството изтъкват като проблем и административната тежест. Друг проблем са приетите държавни образователни стандарти, които не са съгласувани помежду си според респондентите. По същество това са наредби със съществуващи *„между тях вътрешни противоречия“*. На практика няма как тези наредби да се приложат в цялост. Проблем за ръководството на училището са множеството правилници, процедури, наредби. Въвеждането на електронния дневник не решава проблема с административната тежест. Въпреки посочените проблеми се търси и постига синхрон, за да може училищната институция да изпълнява образователната си функция.

Част от проблемите в училищната институция са общи за всички изследвани места. Въпросът е доколко системата на закрилата е имплантирана в конкретното училище. Основният общ извод е, че по различен начин си съжителстват парадигмите на борбата и закрилата, в зависимост от способността на конкретната училищна институция да изгради механизми, присъщи за социалната система. Основните механизми са в сферата

на психологическата помощ. Училищната институция не може сама да се бори с бедността, констатирана като основен проблем свързана с деинституционализацията на деца в риск.

ОУ „Пенчо Славейков“, Пловдив

Основно училище „Пенчо Славейков“ се намира в квартал Столипиново в гр. Пловдив. В училището се обучават около 800 деца. Живущите, в тази част на града, са предимно от ромски произход. До училището може да се достигне с градски транспорт. Интервюирани са директора и педагогическия съветник на училището.

Предизвикателство за сигурността в учебното заведение са родители, търсещи саморазправа, изразени в *„опити за нахлувания на територията на училището“* (респондент № 10). В тези случаи има професионална охрана на входа и не се допускат външни лица. В сградата и двора на училището има видеокамери. Дворът на училището е ограден с бетонна ограда. Налична е постоянна връзка с полицията. В такива случаи педагогическият съветник има *„уговорка с инспектор от ДПС от 6 – то районно, където е предоставен телефонен номер, на който мога да сигнализирам, и такъв родител бива отвеждан. Лично аз имам такъв случай и съм сигнализирам“* (респондент № 10). Училищната среда се оказва под постоянен натиск, което изправя пред множество предизвикателства образователния процес.

Съжителството между двете парадигми в училището е преобразувано в тяхното преплитане и превключване една към друга. Проблемното дете не се дефинира в морални понятия. Наличието на деца с агресивно поведение, с вербална и физическа агресия, не се етикетира. Според респондентите се работи с децата, такива каквито са и се цели да се постигне резултат. Конкретните деяния на децата се степенуват от *„вербалната агресия – обиди, псувни, подигравателно отношение; постепенно прерастват в опити за саморазправа и физическа агресия – шамари, юмруци, разбиване на носове, кражби и нахлуване на територията на училището с предмети, които са забранени – ножове, боксове, електрошокове“* (респондент № 10). Изводът е, че има ясно изразени нива на агресия. Описанието на проблемното дете дава представа за една динамична образователна среда, която е под постоянен риск. Риск не само за обучаемите, но и за целия персонал. Отговорът на училищната институция е съобразен с изискванията на *Механизма за противодействие на тормоза и насилието в институциите в системата на предучилищното и училищното образование*. Провеждат се дейности в три направления – на училищно ниво, с родителите и местната общност и от трета страна чрез партньорство и сътрудничество с други институции.

Дейности, провеждани на училищно ниво. Съобразно *Механизма за противодействие на тормоза и насилието в институциите в системата на предучилищното и училищното образование* в училището е създаден Координационен съвет, който организира, провежда и координира мероприятията по превенция и защита от насилие и тормоз в училищната институция. При наличие на проблемна ситуация се свиква педагогическия съвет вземат се конкретни решения и се уведомяват родителите. Изработва се програма за подкрепа на ученика. *„Ако има системност (в действията), класният ръководител пише докладна до директора, в която се описва поведението на въпросния ученик“* (респондент № 10).

Подкрепата не се изчерпва само с детето. За ефективна образователна среда е нужна и фигурата на родителите. При отсъствие от училище на родителите се налагат санкции. Проблемът е в ефективността на тези санкции. Според респондент № 10 те са ефективни за ученици в *„български“* училища. Има се предвид училища с ученици от български етнос. За сегрегираните училища са неефективни. Родителите отиват в училището и търсят отговорност от педагогическия персонал, заплашват с отписване на децата си от учебното заведение. *„Вие ми спряхте детските и аз сега ще отпиша и другите си три деца от училището“* (респондент № 10). Определенията български и ромски училища са на респондента ми. Да видим сега какви са тези определения съдържателно.

Респондент № 10 определя учениците в риск като: *„ученици с неформирани социални умения и компетентности, първосигнални, свръхемоционални и импулсивни“*. Перспектива, която респондента повтаря с различни форми на изказа и несъзнателно стигматизира.

На фона на казаното, за доброто функциониране на системата на закрилата в обособените квартали, се очертава и нова проблематика – системата на закрилата е силно комуникативна (а не командна). Но комуникацията изисква общ, споделен език между родители – учители; детска педагогическа стая – учители; социални работници – учители.

Препятствие, пред работещия в училищна институция, е езиковата бариера. *„Много често“* се сблъсква с този проблем и респондент № 10. *„При мен се случва монолог. Аз говоря на български и знам, че трябва да кажа дадено нещо в повечето случаи ще бъде чуто, но няма да бъде разбран. Защото ученикът много трудно говори български, но още по-големият проблем е, че не може да ме разбере“*. Езиковата бариера се оказва една от най-големите пречки и в работата на класните ръководители и учителите. На учениците

се преподава на български език, а някои от тях не го разбират.

За някои от учениците езиковата бариера създава възможност да отпаднат от училище твърде рано. Това обяснява защо в интернатната система постъпват неграмотни възпитаници. Проблем е и ниската мотивация за учене. Тези деца *„предпочитат да работят вместо да учат“* (респондент № 10). Изводът е, че колкото по-успешно училището замества функциите на социалната система, толкова повече изпъкват трудностите му в изпълнение на собствено образователната функция.

Педагогическата и психологическата подкрепа за учениците в риск е насочена към преодоляване на множество дефицити, които те имат. За преодоляване на образователните дефицити са предвидени извънкласни дейности, които ангажират свободното време на ученика. Провеждат се допълнителни часове по български език, математика и спорт.

Дейности, провеждани с родители, местната общност и други институции в системата на закрила на детето

Въпросът за посещаването на училище от всички ученици е значим и актуален. За неговото решаване в училището са назначени медиатори, които в екип с учители и служители от общината и полицията работят по връщането на децата в образованието. Подкрепата за учениците е невъзможна без съдействието на родителите. Особеност при някои родители е, както казват респондентите, че образованието не е ценност за тях, а от тук и ниската мотивация сред децата им. Паралелно с това наличието на крайна бедност, безработица и лоша инфраструктура имат като резултат социалното изключване на част от децата.

За осигуряването на надеждна образователна среда училището си партнира с различни институции в зависимост от конкретния случай. *„При ученици, при които има рецидиви, системно не спазват училищните правила, грубо нарушават дисциплината“* се информира инспекторът от детската педагогическа стая (респондент № 10). Респондент № 10 използва думата „рецидив“ в училищна среда. Училищната среда е динамична и налага на персонала в училището да използва всички налични ресурси на институционалната система в страната, когато е необходимо. Ако се налага, за да се осигури безопасна среда за провеждане на училищни мероприятия, се намесва и полиция. Когато учениците не посещават училище *„работим с: Отдел закрила на детето, уведомяваме и Център за обществена подкрепа (ЦОП) – във всеки един район на Пловдив има такъв, в които работят социални работници“*. Респондентите в София разказват за необходимостта от изграждане на центрове, а съществуващите вече такива

определят като неефективни. Респондентите в Пловдив определят обаче тези центрове като работещи ефективно. В същото време всички интервюирани в училищата респонденти определят броят на социалните работници като недостатъчен. Подобна теза застъпи и респондент № 10. Следователно, проблемът е не центърът, а липсата на достатъчно социални работници в него.

Подкрепата на местната общност е от основно значение за оказване на необходимата институционална подкрепа на учениците. *„Работим също така с Общностния център тук в квартала. Този център е особено важен, защото освен общите услуги, които предлага, предлага и специфични услуги на подкрепа“*. Включването на общността се забелязва, както в ОУ „Пенчо Славейков“, така и в ОУ „Т. Каблешков“ – София. Създава се впечатлението, че в училищата в обособените квартали, системата на закрилата функционира по-добре и измества системата на борбата, заради по-ниската степен на анонимност на отношенията и съществуването на някакви вътрешни за ромската общност структури. По този начин системата на закрилата е по-достъпна при проблемна семейна среда.

„Посещаването на тези институции става само при условие, че родителят заведе по собствено желание детето си в тези центрове. Ние не можем да задължим никого“. Тук отново излиза наяве необходимостта от здрава основа, изразена в изградена семейна среда, гарантираща на детето равенство на шансовете. При липса на родители или при тяхното отсъствие, пред реализацията на детето в обществото съществуват ред предизвикателства и трудности. *„Следващата институция с която работим е Център за работа с деца на улицата (ЦРДУ). Има много деца, които са отглеждани на улицата. Майката е проститутка, бащата е наркоман, отглеждани са от баба и дядо. Ходят голи и боси, тогава се обръщаме към този център“*. Определено в сегрегираните райони училището освен образователна има и социална функция – да насочи децата към център, където да получат необходимата подкрепа. Създава се впечатлението, че социалната функция в дейността на училището измества, специфично училищната, образователна функция.

III.6. Прилагането на парадигмата на закрилата и борбата в гр. Русе през призмата на свиващата се образователна институция

ОУ „Братя Миладинови“, гр. Русе

Основно училище „Братя Миладинови“ се намира в т. нар. „Летен квартал“ на гр. Русе. Кварталната среда създава благоприятни условия за осъществяването на образователен процес. Районът е с изградена инфраструктура, което позволява

пълноценен достъп до училището. Сигурността на учениците в институцията се осигурява от назначена охрана и поставени видеокамери. Интервюиран е директорът на училището.

В ОУ „Братя Миладинови“ са се обучавали около 500 – 600 деца. Към момента на посещението са 180. Предисторията е следната. Закрито е училището с ученици от преобладаващ ромски етнически произход. Децата от закритото училище са преместени в ОУ „Братя Миладинови“. Според ръководството тази ситуация довежда до отлив на ученици – т. нар. вторична сегрегация. Родителите записват децата си в други училища. Друга причина за намаляване броя на учениците е нелоялната конкуренция от страна на останалите училища.

Въпросите, свързани с прилагането на двете парадигми в училищната институция по отношение на проблемното дете имат локално отражение. Според респондент № 11 в училището няма проблемни деца. Интегрирането на учениците от ромски етнически произход е възможно благодарение на усилията на персонала. *„Няма проблем с интеграцията. Когато в клас преобладават ромчетата интеграционните процеси са по-трудни“* по мнение на респондент № 11. Децата имат униформи, което допринася за преодоляване на различията между тях. Намалелият брой на ученици се отразява върху бюджета на училището. С финансови причини се обяснява липсата на психолог и педагогически съветник в училището. Последицата е затрудняване осигуряването на психологическа подкрепа за учениците. Малкото на брой деца позволява по-доброто им опознаване от училищния персонал. По този начин ситуациите на риск за детето, според респондент № 11, се отработват навреме, без да се стига до ескалация на напрежение.

Въпросът с проблемното дете се измества в друга посока. Някои родители избягват да записват децата си в училището, което е следствие от приемането на децата от ромски произход. Това е предизвикателство пред институциите в района. От една страна, приемането на деца от ромски произход им предоставя интеграционни шансове, от друга, следва извеждане на деца от български етнически произход от училището. Според респондент № 11 *„закриването на училището, чиито ученици в мнозинството си са от ромски произход е добра идея за интеграцията им, но е по-добре да бъдат разпръснати в няколко училища по равен брой“*. Идеята е децата да имат по-добри шансове за приспособяване, без това да доведе до отлив на ученици от български произход.

Парадигмите на закрилата и борбата съжителстват в училището. Към момента обучаемите ученици имат родители и семейната им среда превключва успешно към училищната институция, което създава образователна среда в състояние да изпълни

своите цели и задачи. В предходни години в училището са записвани деца от приюта на Български червен кръст (БЧК), което е довело до налични проблеми с реда и дисциплината в училището. Към момента на посещението на училището деца от споменатия приют не се записват. Той е закрит.

През 2015 г. от училището е настанено дете във ВУИ. Този ученик е отглеждан само от майка си и живее, по думи на респондент № 11 при *„потресаващи условия“*. Това дете е *„агресивно без повод, само заради по-добри дрехи се нахвърляше върху съучениците си. Средата е особено важна. Майката вместо да се погрижи за детето си започваше да го бие постоянно“*. След смъртта на майката детето е настанено във ВУИ. От този разказ се създава впечатлението, че интернатната система е алтернатива на семейната среда при условие, че липсва подкрепата на общността.

Двете парадигми на закрилата и борбата се припокриват, като в училището е създадена училищна комисия за превенция на противообществените прояви. Не може да се постави ясна граница между парадигмите, те преливат една в друга. По-скоро известно затруднение причинява липсата на училищен психолог/педагогически съветник, но този проблем е решен, защото (по мнение на респондент № 11) *„малкото на брой ученици позволяват те да бъдат познати на персонала и да се оказва навременна подкрепа“*. Освен това има добра комуникация между институциите. Предходната учебна година училището е посетено от представител на МКБППМН и инспектор ДПС. Регулациите в тези периферни зони се поемат от парадигмата на борбата.

Предизвикателства пред институцията са освен социално-битовите проблеми за решаване (като бедност), нарастването броя на децата със СОП в различни области. *„Ние сме малко училище, а имаме 23 деца със СОП. Това означава, че не могат да постигнат образователния минимум“*. Извеждането на деца от институциите се отразява на масовото училище, тъй като то е призвано да поеме тези деца. В училището има двама ресурсни учители с ресурсен кабинет.

ОУ „Алеко Константинов“, гр. Русе

Училище „Алеко Константинов“ се намира в южната част на града, в краен квартал, на оживено място и с добра инфраструктура. В училището се обучават около 200 деца. Интервюиран е директора на училището.

За респондента *„проблемно дете“* е това, което не ходи на училище и не спазва дисциплината. Назначен е медиатор, с чиято помощ децата посещават училище. Подкрепата за децата се поема основно от педагогическия персонал.

В училището има *„проблемни деца“*. Една от причините е крайния квартал, затова

е назначена професионална охрана. Училището са поставени видеокамери. Образователната среда се поддържа като се спазват разпоредбите на образователното министерство и приетата от него нормативна уредба.

Предизвикателство пред училището е, че част от децата са от малцинствата, а според респондент № 11 *„образованието не е основна ценност за тях и родителите им“*. Друг проблем в училището е свързан с родителите, които отписват децата си в средата на учебната година, заминават в чужбина и се връщат преди края ѝ. Всичко това се отразява негативно на обучението на тези деца. В някои случаи *„децата дори не са отписани, което ангажира време и ресурс за издирването им“*.

Нормативно в училището е представена парадигмата на борбата чрез училищната комисия за превенция на противообществените прояви на учениците, която има свой план на работа и заседава веднъж до три – четири пъти годишно. Определяща е ролята на родителите в решаването на проблемни ситуации. Дейността ѝ се ограничава до превантивни функции. Респондент № 11 приема, че водещ в работа му законов и нормативен акт е Законът за предучилищното и училищното образование. Следват се и се спазват разпоредбите му и не се акцентира върху парадигмите на борбата и закрилата.

III.7. Училища в Стара Загора

2-ро ОУ „Петко Р. Славейков“, гр. Стара Загора

2-ро основно училище „Петко Р. Славейков“ се намира в централната част на град Стара Загора. В него се обучават около 900 деца. В това училище се откриват сходства с посетените училищата, извън ромските квартали в гр. София и гр. Пловдив. Интервюирани са двамата заместник-директори и един от двамата училищни психолози.

Училището попада в извадката и също дава пример как съжителстват двете парадигми на борбата и на закрилата в масовото българско училище. Търси се има ли разлика между предоставянето на психологическа подкрепа в различните градове.

В училището следват разпоредбите и нормативните актове на МОН. Това е основно училище, чиито възпитаници продължават своето образование в елитните гимназии, но *„има прояви на насилие, кражби“* (респондент № 13).

Пример, който дава е при развод на родителите на дете. *„Но проблемът не е в развода на родителите. Всичко зависи от интерпретацията на децата по отношение на раздялата на родителите им“* (респондент № 13).

В училището се вижда ясно присъствието на парадигмата на борбата, защото между 5 и 10 деца получават санкции, съгласно вътрешния правилник. Като най-напред получават забележка. При пет забележки се свиква среща, на която присъства ученикът,

класният ръководител, заместник-директорът, психологът на училището и на тази среща се кани и представител на социалните служби. Не винаги представител на социалните работници присъстват на тези срещи. Недостигът на социални работници е отново изтъкнат като причина за отсъствието на техен представител. Срещата се случва в някоя класна стая. *„Проблеми по време на подобни срещи се срещат при реакцията на родителите. Те се чувстват обвинени, за поведението на децата им“* (респондент № 14). На тези срещи се постига договореност и съгласие от страна на родителите с децата им да работи психолог, особено при случай на конфликт. От интервюто се откроява много ясно прилагането на парадигмата на борбата и парадигмата на закрилата, които се допълват взаимно. В училището се налагат възпитателни мерки и интервюто с респондент № 14 потвърждава този факт.

За децата със СОП има назначен ресурсен учител. Институциите, с които си партнира училището са в зависимост от вида на проблема. Всички звена на институционалната мрежа са включени в този пример. Отговорът на респондент № 15 е красноречив в това отношение. *„Много добре си партнираме с МКБППМН, идват обществени възпитатели провеждат беседи с учениците по различни теми, свързани с гнева, тормоза, различни умения. Много добре си партнираме и с превантивния център по зависимости. Миналата година имахме няколко обучения по различни теми. С органите на полицията и пожарната - миналата година имахме беседа с пожарната във връзка с опасните игри. С Центъра за подкрепа за личностно развитие – тук се провеждат беседи с ученици, на които предстои да преминат от една образователна степен към друга“*. Прави силно впечатление декларираната богата междуинституционална комуникация и съвместната ѝ работа с учениците.

Психологическата подкрепа е налична в училището. Превключването между двете парадигми се осъществява като преливане една в друга. Не може да се твърди, че има превес на едната или другата парадигма. От изследването прозира имплицитно, че парадигмата на борбата е приложима при наличие на конфликт.

Всеки от социалните актьори на терен влага свой осъзнат смисъл, относно разбирането за същността на реформата на системата на ВУИ и СПИ. Респондент № 15 приема *„идеята за създаване на ЦНСТ като добра“*, но той многократно акцентира на факта, че *„няма обучени, квалифицирани хора, които да работят с децата в тази институция“*. Той приема, че липсата на квалифициран персонал води до невъзможността ЦНСТ да реши проблемите, за които е създаден.

Липсата, на единно решение за парадигмата на борбата, предоставя възможност на

отделните специалисти по места да правят собствена интерпретация, за това какво и как да се случи. Така двама психолози работещи на терен (23 училище „Фредерик Жолио Кюри“ в София и 2 ОУ „Петко Р. Славейков“ в Стара Загора) имат противоположни разбирания, за реформата, които обаче се припокриват.

12-то ОУ „Стефан Караджа“, гр. Стара Загора

12-то ОУ „Стефан Караджа“ в гр. Стара Загора се намира в ромския квартал Лозенец. В него се обучават ученици от най-бедната част на квартала. Кварталната среда е с лоша инфраструктура. До училището няма осигурен градски транспорт. В училището има назначена охрана и са поставени видеокамери. Интервюирани са един от двамата заместник-директори и педагогическия съветник.

Фигурата на проблемното дете е въпрос с много измерения. Според респондент № 17 за част от живеещите в квартал Лозенец образованието *„не е приоритет и има ученици които имат ниска мотивация за учене“*. От интервюто се разбира, че училището изпитва трудности в приобщаването им. От общността са назначени училищни медиатори, които съдействат за включването на децата в учебния процес и подпомагат работата на учителите. *„Има ученици, които заминават с родителите си по средата на учебната година в чужбина, без да се отписват и това създава трудности“* пред администрацията на училището (респондент № 17). В същото време *„има такива ученици, които се връщат по средата на учебната година от чужбина“*. В училището има *„ученици, с родители в чужбина, чиито брой не е никак малък и се отглеждат от бабите и дядовците си. Има ученици оставени от родителите си да гледат по-малките си братя и сестри“*. Това безспорно са деца в риск, чиито образователни шансове са ограничени от семейната им среда. Стратегиите за справяне с проблема училището намира в общността, чрез назначените медиатори, които посещават учениците по домовете им и водят разговори с близките им. При отсъствие на родителите се търси съдействието на полицията и социалните в случаи на необходимост при създадена ситуация според респондент № 17. Препятствие за институцията е, че *„една голяма част от родителите не проявяват интерес към обучението на децата им“* (респондент № 17). Миграцията и трудовата мобилност на хората от малцинствата са средство за преодоляване на бедността. Но бедността не се измерва само с финансови средства. Отпадането на децата от училище води до неравенство на шансовете им. Стратегиите за преодоляване на тези неравенства не възпрепятстват, а задълбочават образователните неравенства. Терминът *„мотивация“* е част от новия речник на закрилата. Стратегиите за преодоляване на ниската мотивация у учениците са форми на индивидуализиране на

социални проблеми. Насочването на вниманието към конкретен отделен казус няма как да постигне резултат. Осигуряването на педагогическа и психологическа подкрепа на ученика не е в състояние да компенсира липсващата семейна среда, а от там и пълноценна социална среда на детето.

Въпросът за „проблемното дете“ в рамките на училището се отнася до спазването на дисциплината в час. При ситуация на насилие и тормоз се следват стъпките определени от *Механизъм за противодействие на тормоза и насилието в институциите в системата на предучилищното и училищното образование*. Най-напред със случая се заема класния ръководител или учителя, в чийто час е станал инцидента, след което при необходимост се намесва педагогически съветник и се информират ръководството на училището и родителите. За връзка с родителите в зависимост от конкретния случай се търси съдействието на общността.

Ресурсната подкрепа в училището се оказва от логопед, тъй като има деца, които имат затруднения с говора. За децата със СОП се грижи ресурсен учител от местния ресурсен център.

Съществен проблем на училището и неговото ръководство е довеждането на учениците в училище. Училището не просто е образователна институция в квартала, тя поема редица социални функции. Респондент № 17 описва ситуацията по следния начин: *„Самото училище се явява една социална институция за квартала. Освен образователна функция, училището паралелно изпълнява и много широка социална функция. Самото довеждане на учениците в училище понякога е огромно предизвикателство. Училищната институция решава конкретния проблем на училищно ниво. Ние по-скоро сигнализираме другите институции при наличие на проблем в търсене на съдействие. Конкретно обаче родител с молба за насочване към институция не е идвал. В работата с родителите ние се опитваме да ги убедим да поемат по-голяма отговорност към децата си“*. В интервюто с респондент № 17 многократно се акцентира върху този основен и съществен проблем за тази образователна институция.

Институциите, с които си партнира училището са МКБППМН, АСП, Отдел за закрила на детето (ОЗД). При проблемна ситуация има връзка с полицията и конкретно с инспектор ДПС.

Парадигмите на закрилата и борбата се припокриват в училището. Законово и нормативно парадигмата на закрилата е изградена, като е възприета и нейната терминология. Системата на борбата се вписва в учебния процес като нейно продължение в сферата на превенцията. В училището има училищна комисия за

превенция на противообществените прояви на учениците, която е по-скоро форма на търсене на алтернатива на динамичната среда, която ежегодно показва нови предизвикателства.

III.8. Предоставяне на закрила в масовото училище. Сравнение между училищата

В масовото българско училище парадигмите на борбата и на закрилата не могат да бъдат ясно разграничени и отделени една от друга. Връзката между парадигмата на борбата и училището прекъсва, с приемането на ЗПУО. Посредством закона парадигмата на закрилата се интегрира пълноценно в българската образователна система. Институционалният проблем, който се забелязва е, че законодателството около, което се изгражда парадигмата на борбата не е отменено. В този смисъл системата на борбата с противообществените прояви се явява партньор на училището в стратегиите за противодействие на насилието и тормоза в училищна среда. Като следствие се наблюдава преплитане между дисциплинарният дискурс, характерен за борбата и дискурсът изграден около закрилата. Двете парадигми, които се противопоставят на нормативно ниво на терен взаимно се допълват и едновременно с това са алтернатива една на друга.

Физическата защита във всички училища се оказва чрез инсталирани видео камери и назначена охрана. За гарантиране на безопасна училищна среда се поддържа връзка с инспекторите от Детската педагогическа стая. Институционалната подкрепа, оказвана на децата в училищата, зависи от семейната среда. Във всички училища се установява, че при проблемна семейна среда съществуват рискове за отпадане на дете от училище. Забелязва се следния парадокс: системата респонсибилизира родителите. Но, когато родителите липсват, което се извява по-често при ромите, цялата система блокира. И се обръща към парадигмата на борбата.

Във всяко от посетените училища се следват разпоредбите на ЗПУО. По отношение на сигурността на учениците се следват разписанията на *„Механизъм за противодействие на тормоза и насилието в институциите в системата на предучилищното и училищното образование“*. В това направление системата за борбата срещу противообществените прояви се явява партньор на системата на закрилата в превенцията на насилието и тормоза. Формите на подкрепа в училищната среда се определят от институционалният потенциал на съответното училище да предостави адекватна подкрепа на своите възпитаници. Този потенциал се характеризира с финансово измерение. Делегираният бюджет зависи от броя на децата в училището и

определя наличието или отсъствието на психолог, педагогически съветник и логопед. В част от посетените училища, поради финансови причини, няма назначен психолог и педагогически съветник. Факт е, че тези специалисти са необходими за всички училища. Работата на психолога и педагогическия съветник е различна и не се припокрива. Психологът има консултативни функции – да насочи детето как то само да намери вътрешни механизми и чрез подкрепящата среда да преодолее проблема. Условие за успешната му работа е детето само да потърси психологическа помощ. Педагогическият съветник подпомага предоставянето на педагогическа подкрепа на детето. Преплитането на функциите е преодоляно в училищата, в които има назначени и психолог, и педагогически съветник. В училищата, в които такива специалисти липсват, се търси помощ от съответните ресурсни центрове. Предоставянето на адекватна психологическа подкрепа зависи в каква степен е изградена вътрешната училищна мрежа от взаимодействия между педагогическите специалисти и непдагогическия персонал. Наличието на тази система от вътрешни взаимодействия е необходимо условие за навременна подкрепа. Функционирането ѝ позволява навременно улавяне на проблема и неутрализирането му. Пример за такава екипна работа е 23-то СУ „Фредерик Жолио Кюри“, което има психологическа служба и учениците се записват там или са насочвани към него, за да ползват психологическа подкрепа. Става ясно, че за град София има механизми, които предоставят институционални пътища за детето в риск или жертва на насилие/тормоз, чрез които детето съумява да намери баланса между училищната и семейната среда, като се вписва адекватно в социума.

Подкрепата е процес, който изисква диалог между различните институции в системата на закрилата. Училището все повече става център на тази система. През парадигмата на закрилата се изисква да се създадат необходимите условия, системата да се организира като мрежа. В същото време е необходимо училищната институция да организира работата със семействата, да предостави подкрепящата среда, като поеме много от функциите на социалната система, която е недоизградена. Форма на такъв вид междуинституционален диалог е психологическата подкрепа. Ето как се реализира тя в 23-то СУ „Фредерик Жолио Кюри“. Психологът е и член на Училищната лаборатория на Българско общество за лаканианска психоанализа (БОЛП), в което на 26.10.2019 г. е проведена среща „Изобретения в срещата между нормата и уникалността“. Темата на срещата е „Насилието и децата. Как интерпретираме в контекста на образователната институция?“ Тази своеобразна среща на училищната лаборатория е място, където се осигурява пространство за разговор между различните практики и решения, чрез които

учители, психолози, ресурсни учители, логопеди успяват да бъдат партньори в срещата между детето, родителите и образователната система. Професионалната позиция се бележи от теорията и практиката на приложната психоанализа, ориентирана от учението на френския психоаналитик Жак Лакан.

Реално, когато психолог е зает с работа по случай в своята практика, има възможност на една такава среща да обсъди със свои колеги съответната стратегия по него. Запознаването на общността с този въпрос, различните етапи, през които преминава детето, множеството предизвикателства пред училищната общност, позволяват предприемането на действия от страна на училищните специалисти (учители, психолози, ресурсни учители) в посока на използването на ресурси, които да гарантират благоприятен климат в образователната училищна среда. Климат, който гарантира протичането на образователния процес, интеграция на детето със СОП в клас. Конкретният случай, който е разгледан, е дете със СОП в клас, с което пряко е ангажиран ресурсен учител в училището. На същото дете се оказва и психологическа подкрепа в училище. Възможността да се обсъди индивидуален случай от специалисти от различен спектър осигурява промени в начина, по който се оказва подкрепа на нуждаещо се дете. Впечатляващото в този случай е, че фокусът е променен в посока не отделяне и извеждане на детето от училищната среда, а в предприемането на конкретни стъпки, които да позволят оставането на детето в клас. По този начин се позволява интеграцията му в подходяща среда. Останалите ученици, чрез това дете, имат възможността да развият емпатия и да опознаят различието. Постига се избягване на стигматизирането в смисъл на отделяне на различното дете. „Позитивната стигма“²¹³ се изразява в успешната интеграция в клас и в образователния процес на дете със СОП, посредством подкрепата, която му се оказва. Тази среща показва как институционалната подкрепа се осъществява в училището. Проследяването на даден случай позволява вземането на мерки в подобряването на средата, нейната оценка и конкретни стъпки за усъвършенстването ѝ.

Психологическата подкрепа има различни измерения в различните училища в страната. В 23-то СУ „Фредерик Жолио Кюри“ парадигмата на закрилата е доминираща и не може да се открие форма на прилагане на парадигмата на борбата. Формата на предоставяне на подкрепа зависи от личните качества на тези, които я прилагат, техния професионален опит и локалната социална среда, където се намира училището. В

---

²¹³ Казашка, 2019: 7

повечето случаи едни и същи социални актьори прилагат и парадигмата на борбата и парадигмата на закрилата. Липсата на решение за прилагане на една от двете парадигми дава възможност на отделните специалисти по места да правят собствена интерпретация какво и как да се случи. Така двама психолози работещи на терен (23-то СУ „Фредерик Жолио Кюри“ в София и 2-ро ОУ „Петко Р. Славейков“ в Стара Загора) имат противоположни разбирания, за реформата, но прилагат закрилата, защото борбата става част от нея. По подобен начин се предоставя подкрепата в 92-ро училище в София и ОУ „Райна Княгиня“ в Пловдив.

В училищата в обособените квартали, където живее ромско население, прилагането на парадигмата на закрилата и на борбата стои по-различен начин. От степента на интеграция, в структурите на образователната институция, на местната общност зависи успехът или неуспехът, на предоставяната подкрепа. В 75-то ОУ „Т. Каблешков“ в София, в 92-ро ОУ „Пенчо Славейков“ в Пловдив и 12-то ОУ „Стефан Караджа“ в Стара Загора се изтъква съдействието на представителите на общността, за интегритета на децата в съответните училища. Съществуват езикови затруднения, изразени в това, че някои от децата не говорят български език. Наличието на институционални проблеми от всякакъв порядък рефлектират върху училищата в обособените квартали. Следващият параграф обрисова ситуация, която е забелязвана в ромския квартал Столипиново в Пловдив, но тя се потвърждава във всички училища в обособените квартали.

За оказването на ефективна подкрепа и закрила на учениците е създадена цяла верига от институции. Въпросът е какъв е резултатът от този институционален обръч за детето в риск? За респондент № 10 от ОУ „Пенчо Славейков“ *„проблемът е, че се работи на парче. Водят ви дете, което е с досие. Започват институциите да работят с това дете. Все повече трябва да се работи с родителите на това дете, защото в повечето случаи то е жертва“*. Усилията са насочени конкретно към ученика. *„Ще мине дело. Ще насрочат обществен възпитател за една година. Ефектът от този обществен възпитател може да бъде дори и нулев. Имайки предвид, че детето не е изведено от тази социална среда, която го деформира и формира поведението му. Проблемът е, че детето не е изведено от средата. Знаете ли колко роми има в Столипиново, които казват ние се махаме и отиваме в други квартали заради ромите“*. Ако приемем експертизата на този респондент, в Столипиново се наблюдава процеси, който Лоик Вакан нарича „териториална стигматизация“ – изтегляне на част от жителите на

квартала, заради стигматизирането²¹⁴. И тези процеси несъмнено ще се отразят върху наблюдаваното дотук по-плътно въвеждане на елементите на закрилата. Те силно зависят от общностната кохезия, която обаче с процесите на „териториална стигматизация“ се разпада. Тогава се получава следното: *„Т.е. има роми, които напускат заради ромите. Фактически какво се случва с тези ученици, което според мен е проблем и не е ефективно? Значи, това е като мярка и работа с външните институции ИДПС, председателя на МКБППМН, обществени възпитатели и т. н. обаче на училищното ниво този ученик се явява пред съда, както и за голям брой отсъствия. Санкция – първата е забележка, втората е предупреждение за преместване в друго училище, третата е преместване в друго училище. Ако този ученик не се повлияе от обществения възпитател, от консултациите и разговорите и премине през тези санкции, ние този ученик го местим от нашето училище в друго училище, но ние проблема си го решаваме тук, защото той вече не е наш ученик. И какво се случва отивайки в другото училище този ученик продължава да извършва същото поведение. Фактически ние не работим за това да отстраняваме проблема на ученика, а работим да си прехвърляме този ученик.“*. Примерът тук е с конкретни стъпки, от системата на борбата (назначаване на обществен възпитател и налагане на възпитателни мерки), която е превключила към закрилата. Респондент № 10 не поставя под съмнение усилията на обществения възпитател. Невъзможната подкрепа се изразява в заобикалящата среда на детето. От една страна, в училището има координационен съвет, който работи съгласно парадигмата на закрилата. От друга страна, чрез парадигмата на борбата се налагат възпитателни мерки. Алтернативата, обаче е само една – извеждане от средата. В конкретния случай общността не е алтернатива. Крайната форма на извеждане в двете парадигми е съответно настаняване в ЦНСТ или ВУИ/СПИ. В случай, че ученикът не се изведе от средата, според респондент №10 *„резултатът от работата с него е нулев“*.

Двете парадигми в този случай се припокриват и стават свое логическо продължение. Налагат се едновременно възпитателни мерки и мерки на закрила, които се оказват еднакво неприложими за семейната среда на ученика. Институционалният хаос е допълнен от не разпознаването на фигурата на представителя на институцията. *„Нашите ученици имат респект от полиция, от униформата, от полицейската кола“*.

---

²¹⁴ В-ж Wacquant, , L. (2008a) Ghettos and anti-ghettos: an anatomy of the new urban poverty. *Thesis eleven*, 94(1),p. 113-118

Пряката полицейска работа, символният капитал, който притежава служителят на МВР донася временно решение, но въпросът е как този резултат да бъде траен чрез институциите от системата на закрилата.

Когато двете парадигми се припокриват и предоставят общ интердисциплинарен дискурс се създава ситуация, при която се лавира между парадигмите. Интересен казус е ситуацията в Русе. В двете училища няма назначени психолог или педагогически съветник. Но има училищна комисии за противообществените прояви на учениците. Делегираният бюджет не позволява назначаване на специалисти. Това лишава училищата от тези, които реално могат да прилагат закрилата. Административната тежест на двата закона (на закрилата и борбата) и липсата на кадри (малко на брой социални работници) се изтъква като проблем за педагозите от всички училища. Как се предоставя закрилата при такива условия? Отговорът на този въпрос читателят ще намери сам.

Въпрос, който стои пред парадигмата на закрилата, е липсата на информация за оказваната подкрепа за дете, напуснало училище и продължило обучението си в друго. Този факт се потвърждава във всички посетени училища. Казано с други думи, всяко училище работи с детето до момента на напускане на учебното заведение. След като детето се поеме от другото училище, практически работата с него започва отначало. Връзка между психолозите от различните училища, работещи с това дете не съществува.

Ресурсната помощ за учениците се изразява в педагогическата и психологическата подкрепа. Процесът на извеждане на децата от институциите се отразява в масовото училище и чрез въвеждането на ресурсна подкрепа за децата със СОП. Във всяко от училищата се предоставя такава подкрепа.

III.9. Съжителство между парадигмите на закрилата и борбата в корекционно-възпитателните заведения. Резултати от терен

Видяхме как центърът на институционалната мрежа при системата на закрилата се измества от местните комисии към училищата, които обрасват с много социални функции, този път неподчинени на репресивни презумпции. Въпреки това парадигмата на борбата се преобразува в част от подкрепящата среда. Това е така защото на нормативно ниво едновременно действат ЗБППМН и *Закона за закрила на детето*. Парадигмата на закрилата представя детето като жертва, а семейството му става обект на терапевтична грижа. Сега предстои да се установи какво е съжителството между парадигмата на борбата и закрилата в интернатите. След като настаненият в интерната е отделен от средата си как се оказва грижата за него, през коя от двете парадигми? Не

следва ли интернатът като образователна институция също да предоставя закрила, но по начин съобразен с факта, че настанените в него са със съдебно решение за настаняването си?

За да се отговори на тези въпроси изследването предвижда посещение на съществуващите през 2019 г. Възпитателни училища – интернати и Социално-педагогически интернати – ВУИ „Ангел Узунов“ гр. Ракитово, област Пазарджик; ВУИ „Христо Ботев“ с. Подем, област Плевен; ВУИ „Никола Вапцаров“ гр. Завет, област Разград и СПИ „Христо Ботев“, с. Варненци, област Силистра. В интернатите в гр. Ракитово, гр. Завет и с. Варненци се настаняват момчета, интернатът в с. Подем е специализирано учебно заведение за девойки. В масовите училища посещението е изненадващо, за да се види реалната обстановка в съответното училище. Предвид специалният режим на ВУИ и СПИ, елемент на изненада не е възможен. Преди посещенията във всеки от интернатите е проведен телефонен разговор със съответния директор, за да се уточни как точно ще протече посещението в училището и кога ще се осъществи.

Изследването проследява кратката история на учебното заведение. Установява нивото на учебно-възпитателния процес. Респективно възможността да се провежда такъв. В разговор с ръководството на училището се установява по коя от двете парадигми се работи. Как се осъществява закрила и защита на въдворените. По смисъла на *Закона за борба с противообществените прояви* това са малолетни и непълнолетни извършители на противообществени прояви, върху които следва да се приложи корекционно възпитание и ресоциализация. По смисъла на *Закона за закрила на детето* това са деца – жертви, върху които се прилага съответната грижа. Прилагането и на двата закона предполага налагане на възпитателни мерки и мерки за закрила едновременно. Питането е: как интернатът изпълнява своята функция при заложеното още през норматива противоречие?

Интервюирани са ръководствата на съответните интернати и учители и са проведени биографични интервюта с ученици.

III.9.1. Възпитателно училище – интернат „Ангел Узунов“, гр. Ракитово, община Велинград, област Пазарджик

Възпитателно училище – интернат „Ангел Узунов“ гр. Ракитово, област Пазарджик е създадено през 1952 г. ВУИ „Ангел Узунов“ в гр. Ракитово е училище/интернат, в което държавата непрекъснато експериментира, усъвършенства, прилага и развива разбирането си за решаване на въпроса за детската престъпност/противообществените

прояви. Това учебно заведение е мястото, където може да се види практическото приложение и реалните резултати от цялостната политика по отношение на справянето с проблема за детската престъпност. Към момента на провеждане на изследването ВУИ „Ангел Узунов“, гр. Ракитово е най-големият интернат на територията на страната. В него се обучават най-голям брой ученици. Интерната е посетен на 14 и 15 ноември 2019 година.

Проведени са интервюта с директора (респондент № 1) и заместник-директора (респондент № 2), ресурсния учител (респондент № 3), психолога (респондент № 4) и учителя по трудово обучение (респондент № 5) в интерната.

Вътрешна училищна мрежа във ВУИ „Ангел Узунов“

По отношение на понятията за „противообществена проява“ и „дете в конфликт със закона“ респондент № 1 приема, че такова понятие дете в конфликт със закона не съществува в международните рамки и правила. *„Понятието е дете правонарушител“*. От ръководството на училището считат, че е необходима реформа на системата. Разбираемо се следва парадигмата на борбата.

Респондент № 1 от ВУИ „Ангел Узунов“ предостави следните документи: Годишен учебен план, Дневен режим, Правилник за вътрешния ред и Правилник за устройството и дейността на ВУИ „Ангел Узунов“. Тези документи са основа за съществуването на вътрешно-училищна мрежа. Правата и задълженията на персонала са ясно дефинирани от Правилника за устройството и дейността на ВУИ „Ангел Узунов“. Чрез този правилник се провежда интердисциплинарния дискурс, очертан от смесването на парадигмите на борбата и закрилата. Нормативните документи, на които той се опира са ЗБППМН, *Закона за закрила на детето* и ЗПУО.

ВУИ „Ангел Узунов“ е интернат, в който са настанени най-много ученици. Това позволява назначаването на персонал, който покрива изискванията за предоставяне на образователна среда, осигуряваща психологическа и педагогическа подкрепа.

Настаняването и напускането на интерната се случва съгласно разпоредбите на ЗБППМН и правилника за ВУИ и СПИ. Следва се институционалната структура на системата на ВУИ и СПИ.

Учебно-възпитателния процес във ВУИ „Ангел Узунов“ се определя от разпоредбите на ЗПУО. В този смисъл парадигмата на борбата е изместена от парадигмата на закрилата, с приемане на ЗПУО от 2016 г. За учениците със СОП се изработва индивидуална програма от училищна комисия. За ученици, които не са посещавали училище, се организира допълнително обучение за ограмотяване и

повишаване на грамотността, със заповед на директора след съгласуване с регионалния инспекторат по образованието. При разминаване с учебните програми се организират приравнителни изпити за настанените ученици при условие и ред, определени в нормативната уредба и при спазване на държавните образователни изисквания на системата за оценяване.

Навършилите 16 години ученици, успешно завършили шести клас, които не желаят да продължат обучението си са включени в професионално обучение.

Корекционно-възпитателната дейност изисква преобразуване на пространството на интерната за живеене, на настанените в него малолетни и непълнолетни, в малки самостоятелни групи. От предоставения Правилник за устройството и дейността на ВУИ „Ангел Узунов“ е видно, че всяка група има свое пространство, което включва спални с по две до четири легла, санитарен възел и баня. Има обособени помещения за учебна работа, за отдых, за хранене, за документация и работа на училищните комисии и екипи. Битовите дейности свързани с храненето, хигиената на помещенията и хигиената на тялото, се организират в пространството на групата.

Всеки ученик има свое лично пространство в спалното помещение с подходящи размери, свои лични вещи и дрехи.

Ползването на лични телефони е разрешено в присъствието на педагог от училището. Личните телефони се съхраняват при възпитателите и се ползват в определено време. За учениците е предоставен телефон за връзка със семейство, приятели и значими хора в учителската стая по график, в присъствието на социален педагог.

Респондент №1 изясни, че *„корекционно-възпитателната работа в интерната се осъществява от възпитателите и учителите, със съдействието на екипа за психолого-педагогическа оценка и подкрепа и под ръководството на директора“*. Ресоциализацията в интерната се провежда чрез конкретни стъпки, разписани в предоставения ми Правилник за устройството и дейността на ВУИ „Ангел Узунов“ за учебната 2019/2020 година. Корекционно-възпитателната работа включва дейности, *„насочени към придобиване на социални умения и здравословен начин на живот, както и работа по програми за гражданско образование, създаване на умения за социално включване и ресоциализация в общността“*. Чрез корекционно-възпитателната дейност, настаненият се включва в образователния процес в интерната и придобива нужните му умения за живот извън него. Дисциплинарният дискурс на парадигмата на борбата имплицитно се оказва условие за бъдещо включване в обществото.

Учебната, възпитателната и корекционно-възпитателната дейност имат за свое следствие въдворяване и вписване на настанения във вътрешната система от дейности на интерната. По същество се установява трайна институционализация. В правилника на ВУИ са определени правилата, по които настанения може да полага труд. Прави впечатление, че правилата за полагане на труд от непълнолетните в правилника на ВУИ „Ангел Узунов“ се основават на цитирани в него правила на ООН за закрила на ненавършилите пълнолетие деца. Трудът, полаган от възпитаниците на интерната, (в правилника е заложено да) е в условия близки до тези в реалния живот и да се заплаща. Целта на полагания труд е възпитаниците на интерната да получат подготовка за работа в общността след излизане от интерната. От интервюто с респондент №1 и респондент № 2 се изяснява, обаче че заложените правила за полагане на труд срещу заплащане, реално на полето в интерната не се осъществяват. Децата се трудят в рамките на заложеното обучение и не полагат труд в общността срещу заплащане. Правата на детето се зачитат във вътрешната нормативна документация на ВУИ „Ангел Узунов“. Още един пример за съжителство между парадигмите. Трудовото обучение, проведено в този интердисциплинарен дискурс, се представя през норматива като условие за възможност за социално включване.

Дневният режим в интерната започва със ставане от сън в 7:00 часа следва личен тоалет, закуска и подготовка за учебни занятия. Учебните занятия започват в 8:00 часа и продължават в дни с шест учебни часа до 13:30 часа, а в деня със седем учебни часа – до 13:40 часа. Прави впечатление, че в деня с повече учебни часове, за да се избегне по-голямата натовареност на учениците, продължителността на един учебен час е намалена от 45 минути на 40 минути. За учениците в интерната е предвидено време за организиран отход и спорт в часовите пояси от 13:30 до 14:00; от 16:00 до 17:00 и от 19:00 до 20:00 часа. Тук се включва и времето за обяд и вечеря. В дневния режим е предвидено време, от по два астрономически часа, за самоподготовка и за занимания по интереси. След вечеря, от 20:00 часа, учениците имат лично време, а от 21:00 до 7:00 часа е времето им за сън.

Респондент № 4 изложи стъпките, през които преминава дете настанено във ВУИ „Ангел Узунов“. Те са точно определени и се следват при всеки отделен случай.

Първа стъпка. Детето се поема от ръководството на училището в лицето на директор, заместник-директор, психолог, възпитател, които разговарят с него. Следва преглед от медицинско лице, за да се установи здравословното състояние на детето.

Втора стъпка. Към детето се прикрепя опитен ученик, който го съпътства една или

две седмици, запознава го с правилата в училище за учебното време и за свободното време; с дневния режим; с обстановката в училище; правилата в общежитието и столовата.

Трета стъпка. След изтичането на първата седмица на адаптация детето се обследва от психолога на училището, който предварително познава досието на ученика – психологът установява степента на интелектуалните и личностните неблагоприятия в психичното развитие на детето, неговите дефицити и силни страни. Целта е да се разгърне потенциалът на детето и да се развият силните му страни.

Четвърта стъпка. До 30 дни след настаняването в интерната, време, през което детето е под наблюдение от екипа за подкрепа, се изготвя информационна карта и индивидуален план за подкрепа. Съгласно правилника този индивидуален план се изпраща на МКБППМН по местоживее на детето, за да може след като то се прибере у дома работата с него да продължи. През тези дни е необходимо да се установи доверителна връзка между детето и ментора му. Екипът за подкрепа на детето трябва през тези 30 дни да се запознае с потребностите на възпитаника си, които са от различен порядък. В интерната има деца, които не са посещавали училище; работи се върху ценностната им система.

Изброените по-горе стъпки са пряко отражение на съжителството между двете парадигми, но в интернатната институция. В същността си те са своеобразна интерпретация на *„Методика за оценка на индивидуалните потребности на всеки ученик с девиантно поведение/в конфликт със закона“* и *„Методическо указание за разработване на индивидуален план за подкрепа на ученици, настанени във ВУИ и СПИ“*. Повтарят разписаните в Правилника на ВУИ „Ангел Узунов“ правила. Тези три документа отразяват опита да се избегне институционализацията, чрез изготвяне на индивидуален план за подкрепа на всеки ученик. От това следва, че в интерната през парадигмата на закрилата и тази на борбата се оказва, по-скоро, закрила на настанения. Индивидуалния план за подкрепа следи „за най-добрия интерес“ за детето. В същото време чрез интердисциплинарния дискурс, опосредяващ двете парадигми ръководството търси форма за преодоляване на множеството образователни дефицити на настанените.

От интервюто с респондент № 1 и респондент № 2 разбирам, че в болшинството си настанените в интерната деца са от т. нар. нездрави семейства. Под нездраво семейство следва да се разбират: разведени родители; родители с криминални прояви; единият от родителите излежава присъда лишаване от свобода; семейства, които живеят под прага на бедността. Децата от нездрави семейства респондент № 1 от ВУИ „Ангел Узунов“

нарича „деца на улицата, за които просто няма кой да се грижи“. Респондент № 1 и респондент № 2 подчертават, че в учебното заведение има деца, които са настанени от Центровете за настаняване от семеен тип. Новопостъпилите към момента на моето посещение в интерната са ученици от ЦНСТ. Този факт, респондент № 1 и респондент № 2 изтъкват като доказателство, че съществуването на Възпитателното училище-интернат е необходимо за обществото ни. Според тях ВУИ доказва своята ефективност през годините, а кадрите, които работят в учебното заведение са с доказан опит в работата си с проблемни деца.

95% от настанените деца са от ромски произход, а останалите 5% – от други етнически групи. Към момента на моето посещение, в интерната има общо 60 деца. От тях 12 са със специални образователни потребности. Те не са с физически увреждания, а с лека до умерена степен на умствена изостаналост и агресивно поведение.

За оказване на медицинска грижа, в интерната има обзаведен медицински кабинет и е назначена медицинска сестра. Децата имат личен лекар и личен стоматолог, които се намират в гр. Ракитово.

Най-големия проблем на интерната е делегираният бюджет. Този делегиран бюджет до голяма степен ограничава дейността на ръководството и то не може да предприеме никакви допълнителни инициативи.

На въпрос за сравнение системата на ТВУ от преди 1989 г. с тази на специалните училища ВУИ и СПИ, респондент № 1 и респондент № 2 отговорят, че преди 1989 г. в ТВУ има повече възпитатели и учители, които съумяват да държат ситуацията на непрекъснат надзор над децата и да работят по каузи. Тук виждаме една много интересна смесица между копнеж по надзора, присъщ на наказателната грижа, и граждански ангажирания дискурс на каузите – т. е. на закрилата. Всяко дете е ценност.

След напускането на училището децата няма как да се проследят. При настаняване на дете с пробация се задейства механизъм на наблюдение върху настанения. След напускане на интерната и край на пробацията този механизъм се преустановява. Напусналият интерната остава сам на себе си. По отношение на работата с децата след напускане на интерната съществува само една организация, ситуирана в Пазарджик. Респондент № 1 няма информация за другите интернати, дали съществува организация, която да съблюдава интегритета на освободените. От наблюдения му тези млади хора се завръщат в средата, от която са излезли и интеграционните им шансове зависят от семейната им среда. В интервюта с децата възпитателите убеждават как едно дете ще се върне при приемното си семейство, а то обяснява как това няма да стане.

На въпрос как се осъществява образователния процес; какви са неговите специфики респондент № 1 и респондент № 2 уверяват, че такъв процес съществува. Основният проблем за обучението във ВУИ „Ангел Узунов“ е, че някои от настанените деца не са посещавали училище изобщо; някои от тях са се водили в клас само фиктивно, без реално да са посещавали училище; неграмотни са. Годици преди посещението ми в интерната са се създавали групи за ограмотяване на децата, които не са посещавали училище. Тази практика към момента на посещението ми е преустановена. Във ВУИ „Ангел Узунов“ не се предоставя начално образование. От респондент № 2 научавам, че има момче на 15 години, което никога не е посещавало училище, настанено е в интерната, но е прехвърлено във ВУИ „Никола Й. Вапцаров“ гр. Завет, защото в гр. Ракитово нямат начален етап на образование. При посещението ми в интерната в гр. Завет се запознавам с това момче.

В предоставения от респондент № 1 план за квалификационна дейност за учебната 2019 - 2020 година са заложили приоритетите в обучението на учениците. Разбирам, че децата от малцинствен произход, настанявани в интерната нямат необходимата езикова готовност и култура за постъпване в училище. Това налага необходимост да се наблегне на подготовка за овладяване на техники на писане и четене в допълнителни часове по ограмотяване. Основен приоритет е и формирането на граждански ценности у възпитаниците на интерната. Ограмотяването и формираните граждански ценности са нужните инструменти за успешната интеграция в обществото на възпитаниците на интерната след като го напуснат. Възпитаниците на интерната придобиват образователна квалификация по направление шлосерство или дървообработване.

В интерната има назначен ресурсен учител. В интервюто респондент №1 и респондент № 2 изразяват съмнението си за необходимостта от ресурсен учител в час. Аргументацията им е, че децата със СОП затрудняват и без това трудния образователен процес. Подобно становище споделя и интервюиран психолог в качеството му на педагогически съветник в едно от масовите училища, които съм посетил. Дете със СОП в паралелката в масово училище пречи на дисциплината и затруднява обучението на останалите деца, но ресурсният учител присъства в учебните часове и задачата му е да решава този проблем. Децата със СОП в интерната са разпределени в различни класове, което допълнително затруднява работата на единствения ресурсен учител. Не задавам въпроса как един ресурсен учител успява да е едновременно в няколко класа, където има деца със СОП.

ВУИ „Ангел Узунов“ предоставя на завършилите го ученици средно образование.

Придобитата професия е шлосер или дърводелец. При посещение на работилниците респондент № 5 обяснява, че за практика по шлосерство не може да се говори; стругът е морално остарял, амортизиран и не работи. По отношение на дървообработването учениците поправят предимно инвентара, който сами са увредили. В действителност трудово обучение установявам, че не се осъществява. Съществуващите курсове за готвачи, от близкото минало, към момента на посещението ми не съществуват.

Образователната институция ВУИ „Ангел Узунов“ функционира като учебно заведение със съответната нормативна уредба. Разликата е в режима, който задължава настанените да се обучават и живеят в комплекса. Училищната сграда е в близост до общежитията, до които непосредствено се намира столовата.

Процесът на обучение и възпитание зависи от образователното ниво на децата при постъпването им в интерната. Корекционно-възпитателната дейност се определя от конкретните причини за постъпване във ВУИ. Профилът на настанения във ВУИ предопределя общата работа с децата и индивидуалната работа с всяко отделно дете.

При посещението ми в интерната са проведени и интервюта с 10 деца. За да се запази конфиденциалността на децата няма да се цитират и преразказват интервюта с тях. Общите ми впечатления са, че това са деца с проблеми. Оказва им се наказателна и приемна грижа. Децата са с образователни дефицити. Някои от тях трудно комуникират. Има и отворени за диалог деца. Всички проявяват любопитство относно моята личност.

Респондент № 4 предостави писмена информация за десет деца. Данните за децата няма да се представят с преразказ или цитати индивидуално за всяко по отделно, за да се запази анонимността на всяко от децата. Тук помествам само моите впечатления от прочетената информация и кратък анализ.

Всеки текст запознава читателя с абривиатурата на името на детето и неговите години. Следват данни под формата на въпрос или констатация, която представя детето чрез институционалния му път; основен проблем, който среща персонала в интерната; значимо събитие от живота на детето, оказващо влияние за настаняването му във ВУИ „Ангел Узунов“. Следват фактите от биографичната траектория на настанения; подробно е описана неговата семейна среда. Включени са данни за институциите, през които преминава детето до въдворяването му във ВУИ „Ангел Узунов“. Като завършек на сведенията за детето се посочват корекционно-възпитателните дейности, спрямо възпитаника в интерната.

Предоставената информация се отнася за деца, които са от ромски етнически произход. Произхождат от многодетни семейства; родителите са разделени и/или

излежават (излежали са) присъда лишаване от свобода. За всички тези деца семейната среда се посочва като една от причините за регистрации на противообществени прояви. Лошата семейна среда, незадоволителните материално-битови условия на живот, голямата бедност са характерни за всички деца от извадката.

В предоставената ми информация от респондент № 4 се откроява дете, лишено от родителска грижа. Настанено е в интерната. Описан е институционалния му път до постъпването във ВУИ „Ангел Узунов“. Всички деца от извадката са преминали през институция преди постъпването им във ВУИ „Ангел Узунов“ – Дом за деца лишени от родителска грижа, Дом за временно настаняване на малолетни и непълнолетни, Дом за отглеждане и възпитание на деца лишени от родителска грижа, СПИ, Центрове за настаняване на деца и младежи без увреждания, ЦНСТ. ВУИ „Ангел Узунов“ се оказва последната институция, в която са настанени като част от българската образователна система. Открояват се данни за деца, които започват своя институционален път от ранна възраст (една – четири годишна възраст). Преминават през всички изброени вече институции или в някои от тях, преди да постъпят в интерната.

Фигурата на приемното семейство като форма на предоставяне на семейна среда също се споменава в информацията. Във ВУИ „Ангел Узунов“ е настанено дете, което започва да извършва противообществени прояви след като разбира, че е осиновено. Настаняването в приемно семейство не дава резултат в посока прекратяване на деликвентното поведение. Общата информация за настанените деца показва как възпитаниците на ВУИ преминават през различните институции в системата на закрилата и на борбата. ВУИ „Ангел Узунов“ се явява последната институция в институционалния път на децата.

Противообществените прояви на настанените в интерната от извадката са в сферата на присвоителните престъпления. Някои от децата в извадката имат специални образователни потребности като следствие от употребата на упойващи и наркотични вещества, преживян тормоз в семейна и извън семейна среда и от липсата на приемственост в предоставяната институционална грижа (независимо дали е приемна или наказателна). Първоначалните регистрации на тези 10 деца започват, когато са малолетни. По отношение на тези деца държавата не закъснява с реакцията си, правораздавателната система установява извършителите, независимо от възрастта им и се предприемат съответни действия. Респондентите ми уверяват, че полагат усилия за намиране на институционални механизми за подкрепата на тези деца, за да водят те живот в гражданско състояние. Работи се с детето индивидуално, в зависимост неговите

потребности. За ученика, който никога не е посещавал училище се полагат грижи за неговото ограмотяване.

В сведенията за децата липсва информация за образователното им ниво. Единствената характеристика е за дете, което постъпва в училище за пръв път на 14 години. Настанените във ВУИ „Ангел Узунов“ са с натрупани във времето образователни дефицити, чието преодоляване е трудно постижимо по данни на респондент № 3.

От предоставената информация извеждам извод, че работата с децата, когато е възможно продължава там, откъдето е прекъсната в предходните институции. Наблюдава се приемственост на грижата. Така например работата с обществен възпитател и в Център за социална рехабилитация и интеграция след като не успява да подобри проблемното поведение, продължава в интернатната институция. Предвид на проблемите на детето, конкретните действия са включване в терапевтична програма за овладяване на чувства, емоции (гняв и агресия), посещение при психолог, ресурсно подпомагане, посещение в сензорна стая (налична в интерната по данни от респондент № 3).

От предоставените ми данни се откроява проблем с трайна институционализация на децата. В интерната се документира институционалния път на възпитаниците и се отчита временното подобряване поведението им в условията на режима в институцията. Интервюираните респондентите устно и в документацията относно децата изразяват надеждата си за постигане на положителни промени. Факт е, обаче че дългата институционализация обезличава личността и няма механизми и инструменти, с които да се противодейства. Негативните последици могат да се преодолеят частично при условие, че има наличен спомен за семейната среда в съзнанието на ученика. В данните има пример за дете, изоставено от родителите, отглеждано последователно в дом за деца лишени от родителска грижа и ЦНСТ. Детето има жив спомен за живот в родната си семейна среда и е комуникативно, умее да се забавлява, изяснява желание за участие в събитията от празничния календар на училището и града.

Във ВУИ „Ангел Узунов“ респондентите дават пример за възпитаник, който след настаняване в интерната се налага да бъде преместен в поправителен дом в Бойчиновци и отново се завръща във ВУИ „Ангел Узунов“. При този ученик има видима промяна, която установявам и аз в интервюто си с него. Той е видимо променен, подлага на размисъл и преоценка в границите на възможностите си своето поведение.

Респондентите изтъкват, че работата им с децата включва и грижа за реализацията

на възпитаниците им след напускане на интерната. За децата започнали институционалния си път във времето от една до четири годишна възраст, откъснати от семейната им среда, институцията прави опит да открие семействата им. В случаите, когато това е възможно връзката на ученика със семейството му допринася за успешното реализиране на живота в общността. Дългата институционализация обаче е проблем за излезлия от интерната ученик. Той трудно се вписва в отношенията в семейството си и това е документирано в предоставената ми информация. Тук трябва да отбележа, че наблюдавам разминаване на информация от характеристиката на дете, с което по-късно разговарях по отношение на завръщане в семейната му среда.

Информацията за децата може да се обобщи по следния начин: продължава етнизирането на интернатната система и в годините на нейното закриване; настаняването на деца в интернат е мярка, която се избягва и се предприема в краен случай; настаняването във ВУИ е крайно решение при липса на алтернатива и се престъпва към тази мярка, когато са изчерпани всички възможности за осигуряване на семейна среда на малолетния/непълнолетния; интернатът е тотална институция, която също прави опит да осигури семейна среда за своите възпитаници по време на престоя и след излизането им от него; наблюдава се преплитане на парадигмата на борбата с парадигмата на закрилата на всички нива в институционалната система и дори в крайната институция – ВУИ.

III.9.2. Възпитателно училище – интернат „Христо Ботев“ с. Подем, община Долна Митрополия, област Плевен

Възпитателното училище – интернат „Христо Ботев“ в с. Подем, област Плевен през учебната 2019/2020 година е единственото корекционно-възпитателно учебно заведение за момичета в страната. Базата на училището се намира на около два километра от селото. Интервюирани са директорът на интерната (респондент № 1), учителят по практика – шивачество (респондент № 2), учителят по български език и литература (респондент № 3), психолога (респондент № 4) и възпитатели (респонденти № 5). От ръководството са ми предоставени следните документи на хартиен носител: Правилник за дейността на ВУИ „Христо Ботев“, Правилник за вътрешния ред в общежитието във ВУИ „Христо Ботев“, Правилник за вътрешния трудов ред, Стратегия за развитие на ВУИ „Христо Ботев“ за следващите четири години и план за действие и финансиране.

Респондент № 1 предостави информация за историята на училището. Създадено е през 1958 г. като обучението се осъществява в начална и прогимназиална степен. През

учебната 1965 – 1966 година е закрит началния курс на обучение и започва обучение по специалността „Шивачество“. То се реализира като професионално-техническо обучение. През 1974 г. училището се преобразува в Средно професионално трудово-възпитателно училище (СПТВУ) по облекло. Завършилите получават средно образование по специалност „Оператор в шивашкото производство“. През 1976 г. е открита новопостроена училищна сграда с игрища за баскетбол, волейбол, народна топка, стадион със затревено футболно игрище и лекоатлетическа пътека. Разширяването и диференцирането на системата на ТВУ през 80-те години продължава с въвеждането на кабинетната система на обучение. Във ВУИ „Христо Ботев“ се обособяват кабинети по физика, химия, история, биология, математика, български език и музика.

След реконструкция на две от старите сгради и преоборудването им се открива библиотека, читалня и стаи за репетиция, кафе-сладкарница и киносалон. През 1986 г. е въведено компютърно обучение в интерната с български компютри „Имко-2“.

През 1995 г. отново е открит прогимназиален курс на обучение. След 2000 г. реформата на интернатната система води до опит за откриване на специалности по „Готварство“ и „Фризьорство“.

Вътрешна структура на ВУИ „Христо Ботев“

Дейностите в интерната се определят от правилника за вътрешния ред на училището. Чрез него се *„уреждат устройството и организацията на дейността“* във ВУИ „Христо Ботев“, а също и *„условията и редът за настаняване, преместване и прекратяване на настаняването на малолетни и непълнолетни“*. Настанените ученички в интерната *„живеят в общежитие, към училището“*. За времето на престоя им в интерната се създават условия *„за възпитание и обучение, за самоподготовка, нощуване, облекло, медикаменти, учебници, учебни помагала и безплатна храна“*. За учебно-възпитателният процес в интерната са създадени работилници и помощно стопанство. При обучението на ученичките се провежда индивидуална и групов корекционно-възпитателна работа (респондент № 1).

Респондент № 1 обяснява, че интерната се ръководи от директор, подпомаган от педагогически съвет, който изпълнява четири основни функции, разписани в правилника, който предоставя. Тези функции се отнасят за времето на престой, удължаване, прекратяване или преместване на възпитаниците в интерната, за корекционно-възпитателната работа с ученичките и съставянето на училищните комисии.

Във ВУИ „Христо Ботев“ е създаден екип за психолого-педагогическа оценка и подкрепа. В него се включват психолог, възпитател, класен ръководител, ресурсен учител. Към този екип може да се включат и представители на: дирекция „Социално подпомагане“, членове на МКБППМН, инспектор ДПС и лекар. Такъв екип се създава за всяка ученичка и се изготвя индивидуален план за работа с нея.

Включените в Правилника за дейността за учебната 2019-2020 година, изисквани документи за настаняване във ВУИ „Христо Ботев“ и техния анализ показва едновременното прилагане и на двете парадигми (на борбата и на закрилата). След съдебното решение за настаняване в интернат се изискват доклади, съобразно, които и двете системи постановяват настаняване в интернат. От предоставената нормативната уредба на интерната се изяснява, че системите на борбата и закрилата са равнопоставени.

Обучението в интерната е в дневна форма, съобразно програмите за Възпитателните училища-интернати, утвърдени от съответния ресорен министър. Професионалната квалификация се организира по планове за професионално образование или професионално обучение. Организацията по обучението за придобиване на професионална квалификация се извършва съгласно ЗПУО, *Закона за професионалното образование и обучение и държавните образователни изисквания за придобиване на квалификация по професии.*

Съобразно Правилника за вътрешния трудов ред учебните занятия започват в 08:30 часа и завършват в 13:30 часа. След третия учебен час има голямо междучасие от 20 минути. Учебният час по теория продължава 45 минути, по учебна практика 50 минути, а по производствена практика 60 минути. Намаляване на часовете се допуска в деня, когато има час на класа (вторник). Учителите, възпитателите и психологът, под ръководството на директора, организират и провеждат учебните и извънкласните дейности в училището при спазване на трудовата дисциплина. Те отговарят за опазване живота и здравето на учениците, изпълнението на учебния план и програмите по учебните предмети и извършват допълнителната работа с изоставащите ученици.

От респондент № 1 се разбира, че при необходимост се организира допълнително обучение за ограмотяване или за повишаване на грамотността на учениците. Респондентите определят своите възпитаници като деца със значителни образователни дефицити. Този факт се потвърди и от интервютата с ученички от интерната. Всички имат затруднения при себеизразяването си в диалога с мен.

Корекционно-възпитателната дейност във ВУИ „Христо Ботев“ се извършва на територията на интерната. Учителите, възпитателите и психологът организират и

провеждат учебните и извънкласните дейности в училището при спазване на трудовата дисциплина. Територията на интерната се преобразува в място за обучение и живеене на настанените. Ученичките се разпределят в малки самостоятелни групи. Пространството на всяка група включва *„спално помещение с две до четири легла, санитарен възел и баня, помещения за учебна работа, за отдих, за хранене, за документация и работа на училищните комисии и екипи“*. Всяка група организира битовите дейности *„отнасящи се до храненето, хигиената на помещенията и хигиената на тялото“*. Повторяемостта в правилниците на ВУИ „Ангел Узунов“ и ВУИ „Христо Ботев“ привлича вниманието на изследователя. Групите се създават по възрастов признак и съобразно интересите на ученичките, въз основа на предложение на екипа за психолого-педагогическа оценка и подкрепа. Предложението се изпраща до директора и групата се формира с неговото одобрение.

От интервюто с респонденти № 5 става ясно, че за всяка обособена група корекционно-възпитателната работа се определя в програма за възпитателна работа. Всяка програма се обсъжда и приема на среща на груповите възпитатели с екипа за психолого-педагогическа оценка и подкрепа. Тя се утвърждава от директора на училището. Тази програма периодично се допълва и актуализира, за да се повиши ефективността ѝ.

От интервюто с респондент № 4 разбирам, че изготвя индивидуален план за корекционно-възпитателната работа на всяка отделна ученичка. Учителите и възпитателите, след като се запознаят с него, го прилагат.

Корекционно-възпитателната работа в интерната се състои в ограмотяване и повишаване на грамотността на възпитаничките, в придобиване на социални умения и навици за здравословен начин на живот и работа, за формиране на граждански ценности у възпитаниците – положително отношение към труда, толерантност, зачитане правата на другия, зачитане на най-добрия интерес за детето, създаване на мотивация за учене и личностно развитие. От значение са и уменията и знанията за социално включване и ресоциализация в общността (респондент №3 и респонденти № 5).

Силно впечатление прави, в отговорите на всички респонденти, познаването и заучаването на вътрешната нормативна уредба на интерната. Отговорите на въпросите стриктно я следват. Този факт се установява, след посещението на интерната, при запознаване с предоставената от респондент № 1 документация.

На въпроса за сравнение на ТВУ със СПИ и с ВУИ – какви са приликите и разликите между институциите; променя ли се контингента на децата в институциите

респондент № 1 отговоря по следния начин. Чел е за системата на ТВУ и е заварил колеги, работили във времето на ТВУ в периода, когато в интерната има ферма и са отглеждани крави. Респондентът определя настоящите ученички в интерната като *„много по-различни от времето на ТВУ“*. По отношение развитие на институцията интернат не приема, *„че интернатът е добрата посока на развитие“*. Респондентът добавя още, че представители от отдел закрила на детето и хора от неправителствени организации посещават интерната и се опитват за ден да разберат проблемите на заведението. Респондентът споделя мнението, че в обществото съществува неразбиране по отношение на работата в интерната. За да бъде разбран цялостния процес е необходимо да се прекара поне една седмица, да се придобие реална представа за ситуацията във ВУИ „Христо Ботев“ и да се осветли, че деца в системата на ТВУ (сега ВУИ и СПИ) не попадат случайно. Преди децата, попадащи в с. Подем са идвали от семейна среда, а сега всички са от институции. 95% от настанените деца са от институцията ЦНСТ, всички настанени ученички са от ромски произход и многодетни семейства. В отговорите на респондент № 1 се прокрадва схващането, че институциите на закрилата не успяват да се справят с децата и доказателството намира във факта, че настанените в ЦНСТ се препращат във ВУИ. Според респондент № 1 неправителствените организации, вместо да работят в посока развитието на сектора и да помагат на интернатите, се опитват да усвояват финансови средства.

Прави впечатление желанието на респондент № 1 да получи помощ за интерната, а по-рано в интервюто не приема, че интернатът е добрата посока на развитие. Тази двойственост по отношение на институцията интернат се проявява експлицитно в интервюто с респондент № 1, но тя съществува имплицитно в интервютата с всички респонденти във ВУИ-тата и СПИ. Обяснение се намира във факта, че след закриване на интернатната институция педагозите остават без работа и имат притеснения, че трудно ще се реализират в системата на образованието.

Според респондент № 1 мярката настаняване в интернат идва на много късен етап, когато не може да се направи много за възпитаниците. Децата настанени в интернат, респондентът определя като *„ничиш, които никой не иска“*. От всички респонденти разбирам, че се полагат усилия за децата (нежелани от никой) да се настанят в ЦНСТ след излизане от интерната. Респондент № 1 споделя трудностите, на които се натъкват в институцията. Примерите за настаняване в ЦНСТ са редки. В повечето случаи, когато се провеждат разговори за настаняване в ЦНСТ, след като се разбере, че девойката идва от ВУИ – *„телефонът се затваря“*.

Медицинската грижа в интерната се извършва от семеен лекар, чиято практика е в селото. В интерната има назначена медицинска сестра, която идва два дни в седмицата в учебното заведение и в случаи на повикване. Приемът на лекарства става в присъствието на възпитател в определена стая. Съществуват проблеми с осъществяването на медицинската грижа, свързани с делегирания бюджет. Изписаните лекарства на ученичките се осигуряват от училището. То не може да осигури средства за лечение на сериозни заболявания на своите възпитаници.

Респондент № 1 на въпроса за противоречията между концепцията изградена около ЗБППМН и *Закона за закрила на детето*, относно понятията „дете в конфликт със закона“ и „противообществена проява“ счита, че *„проблемът е комплексен“* и че *„двете понятия се припокриват“*. Конкретно за настанените в интерната и техните деяния тези понятия са определящи. При новото разбиране и формулиране на понятията *„проституцията сред девойките вече не се смята за противообществена проява, а децата са жертви“*. Във ВУИ не се влиза само заради едно провинение. Провиненията са с натрупване. Проституция, кражби и употреба на наркотици. Проституцията и наркотиците вървят заедно. В документите за постъпване на дете в интерната *„се избягва да се говори за проституция – нерегламентирани връзки с мъже е правилното понятие“*. В делата на децата, настанени в ВУИ „Христо Ботев“ са включени всички деяния, които са извършили до идването в институцията (респондент № 1).

Във ВУИ „Христо Ботев“ са настанени 13 ученички разпределени в три паралелки. Всяка паралелка се състои от слети класове. Слетите класове са V, VI и VII клас в една паралелка, другата е VIII и IX клас, а третата – обединява X, XI и XII клас. При постъпване в интерната се установява нивото на образователната компетентност на всяка една от ученичките и се разпределя в паралелка.

Децата са с множество образователни дефицити. Провеждат се курсове по ограмотяване. Повечето от ученичките остават през лятната ваканция в интерната, когато също се посещават курсове по български език и математика (респондент № 3).

На въпроса, на кои институции могат да разчитат при необходимост респондент № 1 отговаря, че най-добри и тесни връзки поддържат с полицията. При проблем с дете, полицията се отзовава най-бързо от всички. В случаите на извеждане на дете от институцията се разчита на Отдел за закрила на детето.

Към момента на посещението ми във ВУИ „Христо Ботев“ няма настанено дете със СОП. Учебното заведение поддържа добра връзка с ресурсния център в Плевен, откъдето се изпраща специалист при необходимост.

За сигурността на ученичките има осигурени видеокамери. Двама възпитатели дават и нощни дежурства. Целият персонал на интерната е 17 човека.

Проведени са интервюта с възпитанички на интерната. За да се запази анонимността и да не се излагат биографичните им данни няма да бъдат цитирани разговорите с тях. Срещата с ученичките се проведе в присъствие на учителя по български език и литература и един възпитател. Общите ми впечатления от срещата с децата не се различават от тези във ВУИ „Ангел Узунов“. Изводите ми се припокриват.

Респондент № 4 предостави лична информация за възпитаничките на интерната. Информацията съдържа инициалите на името на детето, неговата възраст, кога и какви са причините за настаняването в интерната, диагностика на обучителното равнище на настанения и предприетите корекционно-възпитателни дейности спрямо него; данни за семейната му среда.

Установи се, че всички са със сериозни образователни дефицити. Настанени са в интернат след извършване на множество прояви с противообществен характер. Почти всички са жертви на нерегламентирани контакти с мъже. След установяване на нивото на грамотност ученичката през парадигмата на закрилата получава подкрепа. Всички ученички са останали без семейна грижа, с изключение на една, която поддържа редовни контакти със семейството си. Основен извод е, че за пореден път се откроява проблем пред закрилата. Парадигмата на закрилата разчита на семейството като основна институция в живота на детето. Ръководството на училището полага грижи за реализиране на детето в семейна среда. Семействата на ученичките не ги желаят. След напускане на интерната девойките нямат семейна среда, в която да се върнат. В същото време тези момичета се интегрират успешно в институцията интернат. Покриват изискванията за вътрешния ред.

Една от ученичките е освободена от интерната заради майчинство. Логичен е въпросът: как точно ще се изпълни съдебното решение за настаняване в институция след изтичане на майчинството, при условие, че детето (младата майка) вече е навършила пълнолетие? По парадоксален начин интерната оказва закрила на децата, като предоставя институционална среда и грижа за тях. Наличието или по скоро отсъствието на семейна среда е причина за успех или провал на грижата за дете.

През 2019 г. проведох интервю с възпитаничка на ВУИ „Христо Ботев“, завършила през 2006 г. Въмквам тази информация, защото позволява да се сравни как се е променил интернатът след въвеждането на парадигмата на закрилата. Тя е осиновено дете в семейството на лекар и медицинска сестра. Баба ѝ е начална учителка. След като разбира,

че е осиновена се свързва с неподходящи приятели. Следва деяние, последвано от възпитателно дело и настаняване в интернат. Постъпването ѝ във ВУИ „Христо Ботев“ е с нейно съгласие и съгласието на родителите ѝ. Тук трябва да припомним, че настаняването във ВУИ става само след съдебно решение. Респондентът твърди, че още по време на делото и разговорите, които води със съдията осъзнава грешката си. За да преустанови контактите си с кръга от хора, въвлекли я в ситуацията, тя и родителите ѝ решават да постъпи доброволно в интернат. Родителите ѝ се свързват с интерната и преди постъпването ѝ в него се запознава с ученичка настанена по-рано там. Така, че при постъпването си получава подкрепа и разбиране и е въведена в режимния живот на интерната по един щадящ начин. През целия си престой поддържа постоянни контакти със семейството си. Родителите ѝ са я посещавали в интерната. След излизането си от интерната завършва Предучилищна и начална педагогика. Сега е практикуващ начален учител. Твърди, че за нея интернатът е направил много – намира приятели и завършва там средно образование. По време на нейното пребиваване в интерната са настанени около сто ученички. Във ВУИ „Христо Ботев“ тя става отговорник на етаж и сутрин събужда своите съученички. Споделя, че има проблеми – големия студ зимно време; завивали са се през глава, а мишки са лазели в косите им; недостигът на душеве и чакането на опашка за да се изкъпеш; присъствието на възпитатели – мъже в банята, докато са голи, за да предотвратят евентуални сбивания между ученичките. Не са липсвали и инциденти. Например, замерила е учителя си по шивачество с ножица. За този инцидент от своята практиката сподели и учителят ѝ по шивачество в училището, който все още работи там (респондент № 2). И все пак само 4 ученички са завършили средно образование от нейния випуск.

Престоят ѝ в интерната е във време на случващата се институционална промяна. Превантивните мерки и подготовката за живот след напускане на интерната се отразяват в действията на институцията на най-високо ниво. Проведена е беседа от главния секретар на МВР, посетил интерната. Част от корекционно-възпитателната дейност се изразява в гледане на филми и провеждане на обучения за вредата от употребата на наркотици.

От разказа се установява, че институционалната грижа съдържа съществени пропуски. Виждала е много смущаващи неща в интерната. Как през деня конвой довежда деца, а вечерта роднините им си ги прибират; как са настанявани момичета на известно лице от ъндърграунда, които са имали невероятна колекция от гримове „чак да завидиш“, виждала е дете с премахнати нарочно показалец, среден и безименен пръст, за да може

да краде по-лесно и други подобни.

Разказва следния ритуал: 4 – 5 приятелки седят в кръг и пушат от една цигара и пият кафе от обща чаша. Така се пестят пари за цигари и се създават трайни приятелства, които остават за цял живот. Водили са ги във ВУИ „Ангел Узунов“ в гр. Ракитово на екскурзия с други момичета. От ВУИ „Ангел Узунов“ са им връщали визитата в интерната в с. Подем. Тази информация е спомената и потвърдена от заместник-директора на ВУИ „Ангел Узунов“ в Ракитово.

Разказва с очарование за абитуриентския си бал в президентството. Бащата на приятелката ѝ притежава винарна и осигурява на целия персонал от учителите мъже бутилка вино. Тя подарява на всички учителки букети с цветя.

Такъв тип разказ е възможен поради факта, че към 2006 г. системата на закрилата все още е в процес на изграждане (време, в което водеща е системата на ВУИ и СПИ). Добрата практика е следствие на налична семейна среда, за настанената в интернат, липсва алтернатива от страна на закрилата (все още не е изградена) за настаняване в институция от семеен тип, което насочва държавния ресурс към полето на парадигмата на борбата.

На въпроса след излизане от интерната има ли институция, която да се грижи за нея. Отговорът е отрицателен. Единствените, на които е разчитала са нейните родители, тоест осиновителите ѝ.

Тази възпитаничка постъпва в интерната в навечерието на създаване на системата на закрилата. Информацията, която предоставя е сходна с изследването на БХК, относно децата в институциите от 2000 г. Шансовете за реализация след напускане на институцията зависят от това какъв е статутът на родителите на настанените в интерната и съществува ли връзка с детето им.

III.9.3. ВУИ „Никола Й. Вапцаров“, град Завет, област Разград.

ВУИ „Никола Й. Вапцаров“ в гр. Завет, област Разград е интернат, който предоставя основно образование за ученици от I до VII клас. Интернатът има дълга институционална история. Добре уреден е. В него се настаняват в миналото деца на високопоставени личности, които инвестират средства за подобряване на битовите условия в училището.

Във ВУИ „Никола Й. Вапцаров“ са интервюирани директора (респондент № 1), учителите (респондент № 2) и възпитателите (респондент № 3).

Вътрешна структура на интерната

Респондент № 1 дава информация, че във ВУИ „Никола Й. Вапцаров“ са настанени

към момента на посещението на интерната през м. октомври 2019 г. 15 деца. Повечето от тях са от ромски произход. Едно от настанените деца не знае български език. Всички деца са билингви. Две деца са в I – III клас и са в смесена паралелка. В V и VI клас се обучават осем деца, също в смесена паралелка. В VII клас са 5 деца и са в самостоятелна паралелка.

Разговорът, с децата в интерната, е в присъствието на респондент № 1. Децата дават кратки отговори с едно изречение: „Да, господине“ и съответно „Не, господине“. С първото дете изобщо няма осъществен диалог. Обяснението на респондент № 1 е, че детето е в първи клас. Не ме разбира, защото не владее български език. Най-напред попада в гр. Ракитово. Поради липса на обучение в начален етап там е преместено в гр. Завет. За този случай знам от посещението във ВУИ „Ангел Узунов“ в гр. Ракитово. По информация на респондент № 1 обучението на ученика е по програмата за първи клас. До момента изписва буквите (гласни, съгласни) *„надявам се, до края на учебната година да постигнем някакви резултати. Надявам се, към края на годината да се научи да чете на едно основно ниво“*. Със следващите деца се разговаря по-свободно. Всички деца изказват желание да продължат обучението си след завършване или след напускане на интерната. Само едно дете казва, че няма да продължи престоя си в интерната, за да получи образование. Респондент № 1 информира, че не се намесва в решенията на учениците. Продължаването на образованието е въпрос на личен избор.

Интернатът разполага с много добра спортната база. Учебното заведение има триетажна спортна зала с футболно, с баскетболно и с волейболно игрище. Респондент № 1 информира, че в интерната има волейболен и футболен отбор, учениците играят и тенис на маса. Респондент № 1 твърди, че спортната традиция в интерната се поддържа и сега. Двама от учениците в интерната при интервюирането споделят, че играят в местния футболен отбор „Вихър“, гр. Завет. Интернатът разполага с външно игрище. Настанените ученици във ВУИ „Никола Й. Вапцаров“ разказват, по време на интервюто, за участието си в спортни мероприятия на града.

Режимът на интерната

Респондент № 1 разкрива дневния режим в интерната. Сутрин учениците стават около 6:30 часа. Оправят стаите си, след което закусват. Влизат в учебните часове в 8:00 часа и приключват учебните занятия в 13:00 часа. Следва обяд до 13:30 часа. Разполагат с лично време до 14:30 часа. След обед, в часовете за самоподготовка, се подготвят за следващия учебен ден. Заниманията приключват около 17:00 часа. От 17:00 часа до 18:30 часа имат лично време. Вечерята е в 18:30 часа. От 19:00 часа до 21:30 часа учениците

гледат телевизия, подготвят се за сън и около 22:00 часа трябва да са в леглата.

Важна задача е учениците да се приучват на всекидневни навици. Умението да поддържат чист външен вид, да подреждат стаите си, да почистват (респондент № 1).

Сградата на общежитието е построена през 1986 г. и се намира в непосредствена близост до училищната сграда. Стаите са със собствен санитарен възел и с три легла. Към момента на посещението децата са настанени в пет стаи, с по три деца в тях.

Медицинската грижа в интерната се осъществява от медицинско лице. От общината е назначена медицинска сестра на четири часов работен ден, която посещава интерната в определени дни от седмицата: понеделник, сряда и петък. По два часа сутрин съответно от 7:30 до 9:30 и два след обед от 14:30 до 16:30. При необходимост винаги реагира на обаждания. Личният лекар на децата е в гр. Завет. Имат и дентален лекар. При оплаквания на децата се следва точно определена процедура. В зависимост от проблема се посещава личния лекар или зъболекар. В интерната има медицински кабинет, където се оказва първа помощ на децата при необходимост. Като цяло децата са здрави. При постъпването им в институцията им е направен преглед (респондент № 1).

През октомври месец предходната година са водени на преглед при очен лекар в град Исперих. По думи на респондент № 1 само едно от децата преди постъпването в интерната е ходило на преглед при такъв специалист. Останалите никога не са посещавали офталмолог.

Времето след прегледа е използвано от децата, с разрешение на ръководството, да направят разходка в град Исперих. В проведените, по-късно, интервюта с децата от интерната тази информация се потвърди: *„Хубава екскурзия си направихме“*. Други споделят за възможността, която им е предоставена, за няколко часа сами, да разгледат града. Респондент № 1 сподели, че познава добре своите възпитаници и знае, че ще се върнат и няма да има проблем от самостоятелната им разходка.

В последните десет месеца няма бягства от интерната. Това говори за успеваемост на педагозите в усилията им да свършат своята работа. Една от причините е и много доброто взаимодействие с институциите от местно ниво – полиция и МКБППМН – гр. Завет. Причината следва да се търси в малкото на брой деца в интерната, което позволява доброто им познаване и бърза реакция при проблем. Друга причина е малкият град и местната общност, която разпознава институцията като част от локалната среда (респондент № 1).

Наказанията са регламентирани в нормативната уредба и са разписани във вътрешните правила. Допълнително наказание е ученикът да се лиши от участие в

състезание. В училището има волейболен отбор от шест деца и две резерви. Ако има деца, които не могат да играят волейбол, но спазват дисциплината, учат си уроците, поддържат добър външен вид – се включват в отбора и имат възможност да се разхождат при гостуванията му в други селища. Съответно, проявилният агресия ученик е отстраняван от отбора и не излиза от интерната (респондент № 1). Тази информация е потвърдена и от интервютата с учениците.

Институциите, с които интерната си партнира са: ДПС, МКБППМН и Отдела за закрила на детето към Агенцията за социално подпомагане. Това са институциите, ангажирани пряко в институционалната работа с децата. По отношение на педагогическата и преподавателската работа институцията пряко е обвързана с Регионалният инспекторат по образованието.

Трудово обучение в интерната няма от предходната година. В двора на училището са останали само пустеещи сгради по дървообработване и металообработване.

Посещението в интерната съвпада с гостуване в институцията и на секретаря на МКБППМН в гр. Завет. Макар да няма никакви правомощия в интерната, споделя колко добре работи с директора. Изградената локална мрежа в интерната предоставя второ ниво на институционално партньорство. ВУИ „Никола Й. Вапцаров“ е част от интернатната система на страната. Следователно, ръководството следва да има контакти с ЦКБППМН по отношение на настанените деца и съответните местни комисии по постоянен адрес на поверените им, които да поемат децата след напускането на интерната. Интересно е как секретарят на местната комисия се грижи за децата в интерната, помага им и след напускането на интерната продължава да съдейства за тяхното интегриране в обществото. Тези въпроси остават без отговор. Местната общност в лицето на секретаря на МКБППМН – гр. Завет провежда мероприятия в училището.

Единствено в този интернат от респондент № 1 се твърди, че има постоянна връзка с родителите на децата. Разговорите с децата не създават подобна представа. Наблюдава се на парадокс. В другите интернати децата имат дълъг институционален път. От интервюто с респондент № 1 разбирам, че само четири деца са от ЦНСТ. Това говори за някакво различие в способа за настаняване в интерната. Интернатът е с локално значение за региона. Местната общност съдейства на институцията, което вероятно е причина за подобно твърдение. Тук не става въпрос за някакво разминаване със законите в страната. Все пак всички настанени в интерната са след съдебно решение, което влиза в сила след произнасянето му. Няма данни за локално настаняване на деца.

Сградата на общежитията е относително нова. Допуснат съм в общежитията

(единствените общежития, в които съм допуснат от действащите четири интерната). Всяка стая има самостоятелен санитарен възел и тераса.

В училищната сграда има стая преобразувана в музей, където се пазят материали от времето на държавния социализъм.

Времето за отдых и почивка децата прекарват в стая оборудвана с телевизор като на стената се виждат учебни карти, чието наличие респондент № 1 обясни с необходимостта от непрекъснато учене.

ВУИ „Никола Й. Вапцаров“, гр. Завет е сянка на своето институционално минало. От тотална институция, която е призвана да поправя и превъзпитава провиненията на децата на елита (ТВУ-то в гр. Завет е известно още като ТВУ-то на властта, тъй като там се настаняват деца на държавни чиновници), днес интернатът е място, което се етнизира като всички останали от вида си. Формите на настаняване обаче имат своя локална разновидност. Краткото време на изследване не позволява да се изяснят параметрите ѝ.

III.9.4. СПИ „Христо Ботев“, с. Варненци, община Тутракан, област Силистра

СПИ „Христо Ботев“ се намира в с. Варненци, община Тутракан, област Силистра. Към момента на провеждане на теренното изследване през м. октомври 2019 г. Социално-педагогическия интернат „Христо Ботев“ в с. Варненци е единственото в страната учебно заведение от този вид.

Интервюирани са педагогическия съветник (респондент №1) и учителя по математика (респондент № 2). Телефонен разговор е проведен с директора на интерната.

В СПИ „Христо Ботев“ са настанени 30 деца по списък, но по време на посещението в интерната присъстват 26 ученика. Респондент №1 обясни, че четири от децата не са се върнали от отпуск. Шест от децата са със специални образователни потребности. Четиринадесет от децата са настанени от ЦНСТ. Единадесет от настанените ученици имат свои семейства. Информацията е предоставена от респондент № 1. В интерната влизат деца, които са напълно неграмотни. След като се установи нивото на грамотност се предприемат действия за тяхното ограмотяване. Цел на респондент № 1 е интерната да се превърне в образователен център и да дава ниско квалифицирана професия на излизащите от него, за да има ползност от дейността на институцията. Тезата на респондента е, че *„децата са с изкривена ценностна система на базата на криминогенни ценности и нямат навици“*.

Разговор е проведен с шест деца, с различна степен на развитие. Респондент № 1 обяснява, че напредък за децата е да започнат да общуват, а всичко започва от ограмотяването. Тези деца са със *„сбъркана социализация“*. Трябва да се работи, за да се

„отучат от криминогенните си навици и да бъдат обучавани в положителна посока“.

Обща характеристика

Педагогическият персонал в интерната се състои от 12 души заедно с директора, а общият персонал е 20 човека. Един от възпитателите е непедagogически специалист, останалите са с педагогическо образование. Педагогическият персонал живее в гр. Тутракан; непедagogическият – в селото. Основен проблем е делегираният бюджет на интерната. Ниското ниво на образованост на възпитаниците не позволява участието на учениците в национални конкурси и в проекти, които да позволят допълнително финансиране.

Деца се обучават в смесени паралелки като три деца са в III клас; пет – са в V клас; дванадесет – са в VI клас и десет – в VII клас.

В събота и неделя за децата се грижи само един възпитател. Децата спят в санираната сграда на училището, като последният етаж е пригоден в спални помещения. Спалните помещения са боядисани в различен цвят от този на учебния корпус. Сградата изглежда поддържана.

За учениците се грижи личен лекар, чийто кабинет се намира в близкото село Гривица. Идвайки в СПИ „Христо Ботев“, децата имат медицинско свидетелство, което удостоверява здравословното им състояние. На място в СПИ „Христо Ботев“ веднъж седмично за 4 часа, идва фелдшер, който е назначен от общината. Преобладават паразитни заболявания, временни натъртвания, охлузни рани, по-леки неразположения. Като цяло децата са здрави. Ако детето е със специални образователни потребности, то постъпва със съответните документи. Според респондент № 1 проблем е, когато детето няма родители, които да подпишат индивидуалните учебни планове за учениците със специални образователни потребности. Проблем е и ако родителите са в невъзможност да се грижат за децата си. Има случаи, когато дори социалните служби нямат информация за родителите. Често практически персоналетъ взема решенията за настанения, спазвайки нормативните изисквания. Респондент № 1 работи като педагогически съветник, изпълнява и психологическа дейност, социална работа, изследователска работа т.е. има преплитане на функциите на персонала.

Много силно е застъпен спортът при обучението на децата. Спорът е основа на корекционно-възпитателната работа в интерната. Посредством спорта децата се учат на дисциплина и екипност. Спорът ги учи на навици. Може да се каже, че социализацията на децата се осъществява чрез спорта. Практикуват се: тенис на маса, лека атлетика, борба. Училището е домакин на турнири по тенис на маса (респондент № 1).

Респондент № 1 предоставя извадка за новопостъпило дете в интерната, с което тепърва започва работа. То е дете със специални образователни потребности. Извадката включва още четири деца, с които се работи в момента и дете, на което му предстои да напуска. Изяснява реалните резултати от работата с децата.

Респондент № 1 приема, че съществува *„проблем в нормативната уредба“* относно възможността за напускане на интерната от детето, веднага след изтичане на мярката. По средата на учебната година, когато на детето току-що са му вменили някакви навици за учебен процес, то напуска и отива в училище, където не познава никого. Смяната на обстановката затруднява процеса на образование. В интерната постъпват деца, които са напълно неграмотни. Преминават от клас в клас, и когато *„при нас идват на 13-14 години (са) абсолютно неграмотни“*. Рязката смяна на обстановката дори за безпроблемно дете е трудна, и е свързана с нови съученици, с нови учители. За дете освободено от интерната по средата на учебната година според респондент № 1 включването в друг колектив е още по-трудно. Проблемите се пренасят още от масовото училище, защото някои от учениците са *„прекарвани до 6 клас поне“* и идват в интерната напълно неграмотни. С тях се започва работа съгласно закона. Записва се в класа, в който е и започва работата по неговото ограмотяване. Трудността е в това, че трябва да се преподава съгласно учебната програма за съответния клас. Липсата на базови знания затруднява и утежнява учебния процес. Опитите от страна на персонала са в посока интерната да се преобразува в център, който основно да ограмотява децата и да им дава практически професионални нискоквалифицирани професии. Работата с децата е сравнена като *„моделиране с пластилин“*.

Профилът на работещия в СПИ „Христо Ботев“ е важен според респондент № 1. В интерната работят педагози с дългогодишен стаж в институцията. Директорът започва работа като възпитател, след което заема позиция на учител и директор. От това следва да се разбира, че добрият ръководител трябва да премине през всички длъжности, заемани от педагози, за да успее да постигне резултат. Делегираният бюджет е основен проблем, водещ до невъзможност да се назначи училищен психолог и ресурсен учител, които идват от близкия ресурсен център. Това налага персонала да придобива и прилага различни знания и умения. От оказване на първа медицинска помощ, през ограмотяване и възпитаване на елементарни битови знания и умения, до психологическа подкрепа. Основно се набляга на корекционно-възпитателната работа и гражданското образование.

За персонала в интерната животът и здравето на детето са от първостепенно значение. След това идва образованието. *„Децата са с изкривена ценностна система.“*

От най-ранна възраст децата се мотивират да нямат уважение към образование, институции, уважение към чуждата собственост“ (респондент № 1). Смущаващо, е че възрастта на децата, постъпващи в интерната непрекъснато спада. В последно време в интерната се настаняват деца на 9, 10, 11 г., докато преди възрастта е била 14-15 години. Падащата възраст говори за незавършена първична социализация, за смесване на процеси на социализация и ресоциализация.

Спазва се наредбата за приобщаващо образование²¹⁵. Противообществените прояви, за които децата са настанени в СПИ са основно кражби. Най-голям е процентът на кражби и бягство от ЦНСТ или от дома, следва агресивно поведение, скитничество и просия. На въпроса: „Не са ли комплексни причините? Отговорът е: *„По презумпция в СПИ би следвало да се настаняват деца заради скитничество, защото всичко започва от там. После се преминава през кражбите и агресивното поведение“* (респондент № 1). Децата, настанени в СПИ „Христо Ботев“ основно идват от градове. В бившите Домове за деца лишени от родителска грижа са назначавани хора с педагогическо образование, а сега в ЦНСТ се настаняват хора със средно образование само с един тримесечен курс от бюро по труда (респондент № 1).

Интернатът е посетен от омбудсмана на България през март 2014 година. Констатирани са основните проблеми на институцията. Дадени са препоръки посредством доклад (респондент № 1). Създава се впечатление, че сред персонала остава усещането за неразбиране на работа им.

Респондент № 1 споделя, че работещите в интерната са „идеалисти“. Знае, че МОН отпуска много проекти, но в СПИ „Христо Ботев“ не могат да намерят подходящ за своите възпитаници такъв. Разликата между СПИ „Христо Ботев“ и обикновеното училище е в заплащането. Липсата на проекти води до липса на финансиране.

Директорът създава комисия по огромяване по силата на правилника за ВУИ и СПИ, за да се диагностицират децата. И още за да се докаже, че те не са държани неграмотни, а идват неграмотни в интерната. За установяване на степента на неграмотност на детето се правят възможно най-ниските входни нива (респондент № 1).

„Деинституционализацията е по-скоро провал. Извеждането на децата е провал, защото децата се връщат в същата среда, само, че по-умни“. След напускането на интерната някои от възпитаниците попадат в поправителния дом в Бойчиновци, където се настаняват осъдени непълнолетни.

---

²¹⁵ ДВ, бр. 86 от 27. 10. 2017 г.

Респондент № 1 задава въпроса „След излизане ще се върнат или в семействата си, или в ЦНСТ, но „ЦНСТ-тата в момента са пълен крах“. В случай, че навърши пълнолетие възпитаникът на СПИ „Христо Ботев“ отива на улицата и сам определя съдбата си.

През лятната ваканция около 50% отиват при семействата си, а другите остават в интерната. След ваканцията завърналите се в интерната се оказва, че са извършили престъпления. „По смисъла на социалната работа децата в СПИ са **недоброволни клиенти** и идват скромни в интерната, послушват се до времето, в което решат да действат самоуверено. В момента, в който излезе от периода на снискането у децата трябва вече да са получени първите резултати: да уважават учителите. Постоянно са в екипна среща колегите. Нощната смяна предава информация за децата. Речникът на учениците е краен и вулгарен. Отношенията между педагогическия съветник и детето са доверителни“ (респондент № 1).

Преди интервюта с децата е важно да се знае доколко може да се разчита на искреност от тяхна страна? Отговорът е, че като външен човек „ще Ви мятат на 90%“.

На двора на интерната има беседка, която наричат изповедалня. Там педагогическият съветник задава тема и говорят по нея. Обсъждат се теми, които вълнуват децата. Голям проблем е пушенето на цигари от учениците. „Те идват буквално **пристрастени към цигарите**“ (респондент № 1).

От разговора с педагогическия съветник е видно, че до голяма степен външни за образователната система проблеми са стоварени върху интерната. Проведени са биографични интервюта с шест деца. Целта е установяване на профила на дете в интерната.

Интервюта с ученици

1. Дете в 3 клас (на 9 години). „Постъпил е скоро при нас“, ако в документацията за детето няма посочен срок за пребиваване в интерната се приема максималния срок за престой. Причината да е в интерната е деяние с особена жестокост.

С първото дете практически не се провежда разговор. Респондент № 1 споделя, че това дете не ме разбира, не говори български и изобщо няма как да проведе разговор с него. Трудността на работата на персонала е да намери подход към него. Ето защо приемат, че тяхната дейност е недооценена. За краткото време, в което те работят с децата не могат да постигнат резултат. Подобно мнение относно пряката работа с децата се забелязва и в другите интернати.

2. Дете в 5 клас (на 13 години, според детето), а според педагогическия съветник е

навършило 14 години. На въпроса какво ти харесва тук? Отговорът е: „Играем тенис, играем борба, компютър играем, футбол“. Детето е със специални образователни потребности. От около една година е в СПИ „Христо Ботев“; пише си името; обича да смята; прави елементарни сметки. Ходили са в Тутракан, в Антимово, на язовира в Малък Преславец с целия персонал. Детето е от областен град. Тук е за кражби. По-голям от него го е карал да краде. Майка му е в чужбина, баща му – също, ще отива при баба си в родния си град, а оттам ще го вземе баща му и също ще отиде в чужбина. Има три сестри, баба и леля в родния си град.

В интервюто с детето си проличават образователните му дефицити.

3. Дете в 5 клас (на 14 години). С него може да се диалогизира. Разказът му е за дневния режим и как минава един ден в интерната. Когато децата са на училище стават рано в 6 часа, измиват се, подготвят се, преброяват се и в 7:30 правят физзарядка. Закусват. Обича да ходи на училище, защото ще се научи да пише и да чете. Най-много обича да ходи на компютри, за да играе игри. Когато се скара с някое дете се обръща за помощ към дежурния учител, но скоро не му се е налагало. В свободното си време играе футбол или играе в компютърните зали. В интерната е от март месец 2019 г. и не знае при лоши зимни условия какво правят в свободното си време.

Детето е настанено от ЦНСТ в интерната, но има семейство. Дошъл е защото е правил много бели. В ЦНСТ са по-свободни; режимът е по-свободен. В съдебното решение няма посочен срок за престой и затова ще остане в интерната съобразно максималния срок посочен в закона и правилника.

4. Дете в 5 клас (на 12 години). То е от село. В интерната е за кражби. Обича да ходи на училище. Детето е със специални образователни потребности. Преди настаняването му в интерната обича да ходи на риболов, да хваща риба. Има братя и сестри. Настанен е в СПИ „Христо Ботев“ от май 2018 г. Детето не прави разлика между живота си у дома и интерната. Разговорът с него е проведен с много усилия. Респондент № 1 обяснява, че родителите са крайно бедни и необразовани. Има седем или осем деца в семейството.

5. Дете в 6 клас (на 14 години). Идва от СПИ с. Драгоданово, поради закриването на интерната там. Настанен е в СПИ за кражби, побоища, сам е взел решението за тези си действия. Ходи при родителите си през ваканциите. В родното му село няма интернет и компютри. Обича математиката. В случай, че вземе диплома, ще може да има шофьорска книжка, за която мечтае. От интерната са водени на състезания в Тутракан. Ще се върне в селото си, след като излезе от интерната. Там има средно училище и ще

продължи образованието си в него. Има трима братя и три сестри, по-големият му брат е бил в СПИ „Христо Ботев“ преди него и си е тръгнал през лятото.

Откроява се, че в интерната се обучават братя. Респондент № 1 обясни, че няма кой да работи със семейството на децата. При закриването на СПИ с. Драгоданово, част от децата са настанени в СПИ „Христо Ботев“ в с. Варненци. При приемането им, респондентът е работел с тях индивидуално. Децата в с. Драгоданово са бягали, не са спазвали режима. Децата са казали, че: *„В Драгоданово няма правила, а в СПИ Варненци има правила“* (респондент № 1).

6. Дете в 7 клас (на 16 години). Детето е контактно и разговаря. То е от многодетно семейство. Разказва, че *„сутрин като станат строяват се, за да се преброят, да си оправят леглата и излизат вън и играят тенис след тениса влизат в час, обядват, след това влизат в компютърната зала, на компютрите играят“*. Казват им да не общуват с непознати в интернет. Попаднал е в интерната, защото е правел „бели“. Сега е пожелание в интерната. Като малък е настаняван в ЦНСТ. Според детето по нищо не се различава ЦНСТ от СПИ. След излизане от СПИ възнамерява да говори с директора и да иде в ЦНСТ. Ще учи. Най-напред в Тутракан. Не поддържа връзка със семейството си. Обича да учи български език и литература. В свободното си време гледа телевизия. През ваканцията играе по цял ден с другите деца. В случай на проблем се обръща към директора. Исква да учи и да стане готвач. Отказал е да бъде освободен от интерната. Това дете е жертва на домашно насилие, упражнявано от страна на втория му баща (респондент № 1).

От първото до шестото дете е показан пътя, който изминават децата от постъпването си в интерната до неговото напускане. *„И ако има някаква полза от труда ми е да има кой да поеме децата от СПИ, за да не останат на улицата децата“* (респондент № 1). С първите пет деца интервютата са проведени в присъствието на респондент № 1. При интервюто с последното дете няма други присъстващи. Целта, на така направения подбор на децата за интервюиране, е да се изясни на изследователя, че работата с тях започва от първостепенно ниво, при постъпването в интерната и приключва с установяването у децата на елементарни хигиенни и културни навици. Последното дете е като първото при влизането си в интерната. Обаче, на изхода вече има изградени и усвоени навици, и мечтае да учи. Наистина, с последното дете се разговаря свободно и самостоятелно, без присъствие на други лица, което е проява на доверие, от страна на персонала, към него. Познанията, които имат децата във ВУИ са повече от тези във СПИ, което се обяснява с по-голямата степен на институционализация, която

предполага ВУИ.

Без изненада, емпирично е потвърдено, че трансформацията на ТВУ, регламентирана със ЗБППМН, води до намаляване на броя на децата настанени във ВУИ и СПИ. След краха на режима на държавния социализъм се правят непрекъснати опити за реформа на тези учебни заведения. **По същество това води до намаляване броя на училищата и на децата настанени в тях, но не и до начина им на функциониране.** Затова казвам, че както децата, така и съответните интернати са без бъдеще. Процесът е неравен и често мъчителен, защото промяната в системата е част от хармонизирането на нормативната уредба с набора от закони за защита на правата. Това хармонизиране обаче обслужва много повече геополитически цели, отколкото защитата на правата.

В новата институционална система, където се създават институции от различни нива наказателната и приемната грижа се припокриват, като границите между тях не са усвоени и се размиват.

Обобщение. ВУИ и СПИ в настоящия си вид са отделени от образователната система на страната. Това са изолирани места, както в институционален смисъл, така и в териториален. Сами по себе си те са самостоятелна институционална верига, защото нямат еквивалент в страната. Двете парадигми упражняват контрол върху тях като в същото време в тези институции се прокарва интердисциплинарния дискурс, следствие на преплитането на парадигмите. От една страна, през парадигмата на закрилата следва да се спазват правата на децата и да им се окаже социална защита. От друга страна, върху тях се прилага корекционно възпитание, което е вид наказание. Едновременното изпълнение на разпоредбите води до невъзможност на ръководствата на интернатите да приложат адекватна закрила. Ако трябва да сравним интернатите ще открием много прилики, но и съществени разлики.

ВУИ „Ангел Узунов“ в гр. Ракитово, област Пазарджик има потенциал да провежда образователна дейност. Там има назначен психолог и ресурсен учител, които работят с децата със СОП. Този интернат предоставя средно образование на учащите в него. Екипът от педагогически специалисти е изработил механизми, съгласно, които провежда обучението и превъзпитанието на децата. Изработени и предоставени са, както правилник, така и процедури, които се изпълняват при необходимост.

ВУИ „Христо Ботев“ в с. Подем, област Плевен, за момичета, също предоставя средно образование на учащите в него. Посредством психолог се предоставя психологическа подкрепа на настанените. Материалната база е в добро състояние. Кабинетите по трудово обучение са обзаведени.

ВУИ „Никола Й. Вапцаров“ в гр. Завет, област Разград предоставя основно образование на обучаваните. Трудово обучение няма в интерната, огромната материална база, с която разполага е пустееща. За разлика от другите интернати в гр. Завет между интерната и града има институционална връзка. Интернатът е от локално значение за местната общност. Респондентите твърдят, че децата участват в спортните мероприятия на региона. Малкото на брой деца не позволява назначаване на психолог, но този въпрос е отработен, чрез квалификациите, които получават учителите в интерната.

СПИ „Христо Ботев“ в с. Варненци, област Силистра е с по-свободен режим от останалите интернати, което е регламентирано в нормативната уредба. След ВУИ „Ангел Узунов“ в гр. Ракитово това е училището с най-много ученици.

За всички интернати от първостепенно значение е да постигнат резултат в обучението на настанените. В болшинството си учащите имат рудиментарни знания. Основният проблем е, че учениците веднъж са отпаднали от образователната система. А след това имат дълъг институционален път до настаняването им във ВУИ/СПИ. Съществува дори случай на попадане в интернат на 15 годишен ученик, който никога не е записван в училище. От тук образователните стратегии пред персонала са многопосочни. Трябва едновременно в кратки срокове да се проведе ресоциализация, социализация (изразена понякога в научаване на елементарни хигиенни навици) и по възможност да се получи и адекватно образование. В същото време свиването на интерната го бламира в осъществяването на интердисциплинарния дискурс, наложен му от двете парадигми.

Макар връзката с масовото училище да е прекъсната, в училищата в обособените квартали се описват сходни деяния на учениците с тези от ВУИ и СПИ. Налагането на парадигмата на закрилата през системата на ВУИ и СПИ е обвързано с нови проблеми, свързани с интеграционните шансове на възпитаниците им след напускане на интерната. Проблем, който все още не намира решение през парадигмата на закрилата.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Трансформацията на интерната в България е процес, при който се разгражда системата на ТВУ и се изгражда напълно нова система за закрила на детето. В системата на борбата фигурата на опасния индивид малолетен/непълнолетен се неутрализира от най-ранна детска възраст, за да не вреди на обществото. Чрез въдворяването ѝ в тотална институция, е подложена на интервенции, които я предпазват от изпадане в престъпност, за да се поправи, превъзпита и подготви за живот в гражданско състояние. След демократичните промени в системата на закрилата тя се преобразува във фигурата на деликвентно дете в риск, чиито права се отстояват, спазват и защитават, без то да бъде отделено от общността. Около двата институционални дискурса се формират парадигмата на борбата и парадигмата на закрилата. Парадигмата на борбата реализира своите цели и задачи посредством намеса на държавата и настаняване на опасния малолетен/непълнолетен в тотални институции (интернати), където върху него се прилага наказателна грижа. Парадигмата на закрилата се опира на семейството като основна институция, която се подпомага от държавата в грижата за детето. Интернатната система разчита на институционализацията, изразена в сложна система. Тя се състои от верига от институции, които взаимодействат по между си и чрез извеждане на опасния индивид от обществото, при условие, че не се поправи и превъзпита за него е отредено място в тотална институция – интернат. Там неговият потенциал се използва за производство на блага за потребностите на държавата. Историята на институционалната система, претворявана и възпроизвеждана от възпитаниците на интерната с идеала за утрешния ден е средство за защита на обществото. Деинституционализацията, която е в основата на системата на закрилата, се прилага след 1989 г. Историята на институцията разбира се като предначертан път на развитие, която трябва да се претвори отново и отново се заменя от ценността на единицата, на детето, на неговото семейство, което само избира своя път на развитие. Държавната намеса, е дотолкова, доколкото е необходимо институциите да са в подкрепа на детето, за да се осигури/заздрави семейната му среда.

Трансформацията на интерната се случва чрез реформа, при която парадигмата на закрилата измества тази на борбата. Дискурсивните пътища на двете парадигми се противопоставят, преплитат и съжителстват непрекъснато. Възприетият модел на развитие на страната отрежда своеобразен край на интернатната система. Трансформацията на интерната е продължителен и сложен процес, съпътстван от

институционална съпротива. Съпротива, която подпомага трансформацията на интерната и е пряко отражение на локални потребности, които следва да се удовлетворят. Законовите промени в нормативната уредба на системата на ТВУ, които я преобразуват в система на ВУИ и СПИ подпомагат реформата. С промените от 1996 г. и 2004 г., в търсене на нов институционален дискурс, системата на ВУИ и СПИ преустановява инфранаказателната функция на интерната. Въвежда се ролята на съда при настаняване във ВУИ и в СПИ. Чрез промените в законодателството направени след 1989 г., парадигмата на борбата отстъпва мястото си на парадигмата на закрилата. Трансформацията на интерната е приключила, посредством приетото законодателство е изградена системата на закрилата, гарантираща правата на детето. Към момента институционалната верига, конституираща системата на ТВУ/ВУИ и СПИ е разкъсана и не съществува. Няма пряка връзка между масовото училище и преобразуваната система на ВУИ и СПИ – в корекционно-възпитателните заведения се настаняват деца само след съдебно решение.

Замисълът на реформата в сферата на детското правосъдие е в посока гарантиране правата на детето и изграждане на системата. Изградената система на закрила изпълнява политиките в сферата на детското правосъдие, а именно деинституционализация (извеждане на децата от институциите) и осигуряване на еднакви интеграционни шансове за всички. В първото десетилетие след 1989 г. това е невъзможно предвид факта, че не е прието необходимото законодателство и държавата не е определила своята външнополитическа принадлежност. Трансформацията на системата на ТВУ в система на ВУИ и СПИ се случва в условията на преобразуване на интерната и на парадигмата за борбата, за която малолетният и непълнолетният вече не е безправен субект. Безспорно, интернатът продължава да институционализира своите възпитаници, но при условие, че се зачитат правата им. Цели се системата на социален контрол да даде адекватен отговор при новите обществени условия. Това е време, в което парадигмата на борбата продължава да въдворява и институционализира в тотални институции малолетни и непълнолетни. Но институционалната система с връх Централната комисия за борба с противообществени прояви и нейните вертикални звена – съответните местни комисии постепенно премахват инфранаказателността на системата, характерна за държавния социализъм. Тоест в новите социални условия система призвана да наказва, въдворява и трайно да институционализира, прави опит чрез реформи да съчетае противоречивите форми на институционализация и деинституционализация, наказание и закрила. Резултатът е предвидим. Смесване на деца в риск, нуждаещи се от закрила и деца с

противообществени прояви. Съжителството на двете парадигми в интерната задълбочава наличните и създава нови проблеми. Интернатът продължава да произвежда трайно институционализирани личности. Намаленият престой в него не премахва стигматизацията и негативните последици от трайната институционализация. Професионалната реализация на възпитаниците му е под въпрос, защото социалистическата икономика не съществува, а интернатите произвеждат кадри за нея. СПИ от своя страна се превръща едновременно в място за закрила на деца жертви на насилие и на извършители на противообществени прояви.

Институционалният отговор на страната е възприемане на напълно нова философия. Вече не се следва конкретен институционален дискурс за потребностите, на който се изграждат институции следващи, конкретен модел на развитие. Съдбата на младежа не е предначертана. Тази философия се изразява в продължаващата реформа на интерната, паралелно с изграждане системата на закрилата на детето, започнала в първото десетилетие на ХХІ век. Реформата има следните резултати. Първо, продължаващо свиване и разграждане на интернатната мрежа в страната. Второ, чрез нормативни промени се въвежда понятиен апарат позволяващ, преобразуване на интерната като място за закрила, а не за наказание (неуспешни в своя замисъл), все по-отчетливо навлизане на неправителствения сектор в интернатната система. Трето, начало на изграждане на системата на закрилата, с която се ускорява процеса на деинституционализация. Цялостната концепция на парадигмата на закрилата е да се гарантират правата на детето. Приетият понятиен апарат поставя основите на системата на закрилата и възприемането на детето като носител на права, които трябва да се отстояват и защитават. Вече не се следва определен модел на обществото, а се възприема семейният модел и ценности. Основната институция е семейството, като място за отглеждане и възпитание на дете.

Двете парадигми предлагат два напълно различни дискурса по отношение на националната политика за детето. Институционализация срещу деинституционализация; наказателна грижа срещу семейна грижа. Дисциплинарен в основата си проект базиран на основата на съществуваща институционална основа за деликвентното дете срещу семейна/приемна грижа в семейството и общността като гарант за избягване на институционализацията и стигматизацията на детето, имащи като следствие по-големи интеграционни шансове за него.

Разкъсаната институционална верига води до прекъсване на дисциплинарния дискурс, характерен за системата на ТВУ. Интернатът в сегашния си вид е преобразуван

и представлява част от системата за закрила. Настанените в него деца са ниции. Те нямат родители или имат фиктивни такива. Възпитаниците на ВУИ и СПИ са настанявани в институции преди настаняването им в интернат. Преминването на деца от ЦНСТ в интернат и обратно е честа практика. По този начин ВУИ и СПИ са алтернатива на ЦНСТ като форма на осигуряване на среда на живот за децата. Взаимодействието между крайните институции в двете системи е начин да се осигури подкрепа за деца, при условие на изчерпване на всички други възможности. Двете парадигми, следващи два противоположни дискурса са вплетени в един общ интердисциплинарен дискурс. Въпреки направените промени интернатите продължават да са тотални институции.

Интердисциплинарният дискурс определя ново място на парадигмата на борбата в образователната система. Налаганата наказателна грижа, осъществявана от педагози на всички институционални нива в системата на ТВУ, възможна, заради инфранаказателната функция на интерната, отпада и се заменя от нов вид грижа в училището. Тази инфранаказателност придобива ясни дисциплинарни очертания в социалистическия интернат. Съществуват две социални реалности. Едната, в която се спазват общоприетите правила и норми и другата (интернатната), в която се профилират, поправят и превъзпитават различните.

След промените социалната реалност е една и проблемите в нея не могат да се решават чрез отделяне. Наложеното съжителство между парадигмите намира най-ясни очертания в масовото училище. Парадигмата на борбата се преобразува в част от парадигмата на закрилата като в същото време е и нейна алтернатива. Едни и същи социални актьори прилагат и двете парадигми. Чрез механизма за противодействие на насилието и тормоза парадигмата на борбата е партньор на парадигмата на закрилата в масовото училище при интервенциите за справяне с насилието и тормоза в училищна среда. Понятийният апарат на борбата се вписва в този на закрилата. Фигурата на обществения възпитател като форма на възпитателна мярка за проблемното дете е все още приложима. Причините са в не добре изградената парадигма на системата на закрилата. На нормативно ниво въпросът е решен. Общественият възпитател през парадигмата за борбата прилага възпитателна мярка, а през парадигмата на закрилата е част от подкрепящата среда, която опосредява връзката между училищната и семейната среда и е форма на закрила. На детето следва да се предоставя педагогическа и психологическа подкрепа, както в училищната, така и в семейната среда. При проведеното изследване се установява, че не във всички училища има назначени психолози. Няма ясна граница между задълженията на училищния психолог и

педагогическия съветник в училищата, което позволява преплитане на функциите им. Липсващата ресурсна подкрепа на закрилата принуждава ръководствата на училищата да ползват ресурсите на борбата, което е легитимно средство, защото законодателството на интернатната система не е отменено. По този начин двете системи едновременно си партнират и са допълнение и алтернатива една на друга.

Деинституционализацията има за резултат извеждане на децата от институциите. Въпросите, които следва да намерят своето решение в интернатната система се пренасят в масовото училище. Децата със специални образователни потребности и децата от малцинствата се завръщат в масовото училище.

Интернатната система във времето на режима на държавния социализъм се проваля в политиката си относно малцинствата. Интернатът за трудновъзпитаеми ученици не изпълнява своята функция. Чрез наказателната грижа настаненият там малолетен/непълнолетен следва да се превъзпита и подготви за живот в гражданско състояние. Въдвореният в него макар и подложен на всички дисциплинарни техники и методи на превъзпитание, не успява да осъществи включване в обществото след напускане на интерната. Стигмата получена вследствие на дълготрайния престой в тоталната институция, минимизира интеграционните шансове на възпитаника на учебното заведение. Замисълът на интерната да осъществи включване чрез стигмата има за резултат двойно стигматизирана личност. За да се опише процеса се използва понятието на Раймон Будон *перверзен ефект*. При него групата (в частност всеки неин член) взема решение като отказва да се възползва от институционалната реализация, която ѝ се предоставя, в следствие, на което се случва състояние на групов регрес. Последницата е капсулиране в общността и заличаване на социалния опит придобит в интерната.

В обособените квартали живее компактно ромско население и резултатите от дейността на двете парадигми зависят от степента на интеграция на местната общност в институциите и техните структури в тези райони. Проблемите пред закрилата са в трудния институционален диалог между семейната среда и образователната, което създава условия за отпадане на деца от училище. Проблемната семейна среда и недоизградената система на закрилата по места (липса на достатъчно кадри), заедно с липсваща терапевтична грижа за семействата преобразуват училището в основна институция на закрилата, натоварена с множество функции. Извеждането на децата от институциите и включването им в масовото училище има за резултат допълнителна тежест за училищната институция. Този процес е особено видим в обособените квартали.

Социалните функции, които изпълнява училището водят до изместване на образователната функция в посока на удовлетворяване на социални потребности. В резултат говорим за институционален перверзен ефект. В опита си да реши множество въпроси, държавата съхранява две противоречиви парадигми, следващи два дискурса. Единият дисциплинарен, чрез който се въдворява в институции, чрез наказателна грижа. Другият институционален, предоставящ грижа в общността чрез семейна/приемна грижа. Двата дискурса чрез преплитането на двете парадигми около, които са формирани се преобразуват в интердисциплинарен дискурс, който се прилага в масовото училище и интерната в страната. Преплитането води до перверзен ефект или с други думи – до невъзможност да се приложат адекватно и двете парадигми.

За установяване на реалното състояние на трансформацията на интерната е проведено теренно изследване в девет масови училища и в интернатите в страната. Като резултат се установява съжителство между двете парадигми в училищната образователна система и в корекционно-възпитателните заведения. Макар институционалната връзка между масовото училище и интерната да е прекъсната в нейната крайна дисциплинарна форма, съществува междуинституционална връзка на ниво превенция.

Основен извод от изследването е, че при липсваща семейна среда, училището е призвано да изземва конкретни функции, характерни за семейството, а детето е застрашено да отпадне от училище. Училищата не са в състояние да заменят семейната среда. Навременната намеса от страна на институциите на закрилата и оказване на адекватна подкрепа, както на детето, така и на родителите възпрепятстват отпадането на ученици от училище.

Изследването във ВУИ и в СПИ показва, че те функционират на своя минимум. Практически реформата на интерната е приключила. Интернатите са остатък от съществувалата, вече разградена, паралелна образователна система. Корекционно-възпитателната дейност част, от която е засиленото трудово обучение е до голяма степен преустановена. В някои от интернатите трудово обучение не се провежда.

Настанените в интерната, в по-голямата си част, са с дълъг институционален път. Институционалната грижа при тях е от различен порядък, в зависимост от институцията, в която попадат. През парадигмата на борбата и закрилата върху децата се прилагат различни подходи. Днес, интернатът е институция, част от системата на закрилата, оказваща грижа за деца, които са изпуснати от парадигмата на закрилата и отпаднали от образователната система. ВУИ и СПИ се оказват институции, които предлагат социална защита и образование за децата. Срокът на пребиваване от три години е форма на трайна

институционализация, но в същото време осигурява социална среда, в която въдворените придобиват основни компетентности. Възможността да останат в институцията до завършване на образованието си е опит възпитаниците да усвоят наученото и да имат големи интеграционни шансове след напускане на интерната.

Краят на деинституционализацията като процес не е в закриването на интернатната система. Състоянието на корекционно-възпитателните заведения е по-скоро отражение на проблемната ситуация в образователната система. В обособените квартали, а и не само в тях, парадигмата на закрилата и борбата се концентрират върху училището и детето. Семейството и семейната среда като основна институция на закрилата се възприемат за даденост. Реформата в образованието свързана, с увеличаване стимулите за българския учител изразени, в увеличаване на учителските заплати крие известни рискове. Увеличават се учителските заплати, а делегираните бюджети остават непроменени, което изправя ръководствата на училищата пред необходимостта да съкращават персонал. От педагогическите кадри това са: ресурсни учители, логопеди, психолози, педагогически съветници. В посетените училища в Русе, както и във ВУИ „Никола Й. Вапцаров“ в гр. Завет няма назначени психолог и педагогически съветник. При отсъствие на семейството и липсваща възможност да се предостави приемна грижа за дете двете парадигми се оказват еднакво несъстоятелни и се оттеглят в невъзможността си да предоставят закрила на децата. Всичко това прави възможен интерната като алтернатива на приемната грижа и се създават условия за неговото съществуване.

Това дисертационно изследване приключва с отворен край. Ако днес бъдат посетени училищата и интернатите картината навярно би била различна, но в своята глокалност институционалното знание едва ли би се променило. Методите и формите за противодействие на насилието и тормоза са предписани. Въпросът с делегираните бюджети се изтъква като проблем в училищата и интернатите, който възпрепятства назначаването на специалисти, прилагащи закрилата. В същото време с увеличаването на учителските заплати, без увеличение на делегирания бюджет се увеличава финансовата тежест, което принуждава ръководствата да се лишават от назначени психолози, логопеди и педагогически съветници. Училищната институция е в невъзможност да предостави адекватна подкрепа. Съществува опасност при тази претоварена нормативна уредба и възможност за избор между две парадигми, които предоставят закрила чрез различни подходи да не се приложи нито една от двете, само защото училището е лишено от възможността да назначи специалисти, които да предоставят закрила през съответните механизми. Проблемът се задълбочава, защото

подкрепящата среда извън училище също е проблемна. В изследването на терен многократно се заявява, че няма достатъчно социални работници, които да са в подкрепа на училищата и семействата.

Изследването е проведено през 2019 г. непосредствено преди пандемията от COVID 19. Тепърва ще се установява какви промени са настъпили в институционалната структура в обществото и пряко върху образователната система. Обучението от разстояние в електронна среда дава нови параметри в разбирането за институционална грижа. Семейната среда се оказва едновременно и образователна, и социална за дълъг период от време. Полето остава извън настоящото изследване, но отваря врати за бъдещи проучвания.

СПРАВКА ЗА НАУЧНИТЕ ПРИНОСИ

Дисертационният труд на тема „Трансформация на ТВУ след падането на режима на държавния социализъм в България“ има следните приноси моменти:

- ✓ Процесът на преобразуване на системата на ТВУ за първи път е организиран в цялостно изследване за продължителен исторически период;
- ✓ Формулирани са „парадигмата на борбата“ и „парадигмата на закрилата“ като концептуални метафори за два типа социални политики, през които е изследвана трансформацията на корекционно-възпитателната грижа в българското общество;
- ✓ Разработено е понятие за наказателна грижа, чийто обяснителен потенциал надхвърля рамката на конкретния изследователски предмет и може да бъде ползвано от други изследователи на режима на държавния социализъм; понятието се базира на обвързването на грижа с репресия, в което обвързване се размива разликата между престъпление, простъпка и трудна възпитаемост;
- ✓ Благодарение на понятието наказателна грижа и откритото чрез него институционално размиване на границите между квалифицирането на лица и квалифицирането на поведения става възможно да се демонстрира как дисциплинарите институции биват биополитически прихванати за асимилация на ромското население;
- ✓ Демонстрирано е как парадигмата на закрилата не може да изтласка парадигмата на борбата, тъй като първата респонбилизира семействата, но не може да обхване децата, за които не се полага грижа; двете парадигми така съжителстват, но именно поради противоречивото си съжителство парадигмата на закрилата започва да се утвърждава.

ЛИТЕРАТУРА

1. Ангелов, З. (2009). Магистърска теза: Бедност и рецидивна престъпност в България (1990 – 2004). София
2. Ангелов, З. (2020). Наказателната грижа в корекционновъзпитателните заведения в България. В: *Критика и хуманизъм*, кн. 53, бр. 2, с. 221 – 235.
3. Ангелов, З. (2020). Социално-педагогическият интернат между институционализация и деинституционализация В: *Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“*. Факултет по педагогика. Книга Социални дейности. София, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“, с. 131 – 176.
4. Арендт, Х. (2007). Насилие и политика. София. ИК „Критика и хуманизъм“.
5. Асоциация за реинтеграция на осъдени лица. Всеки има право на втори шанс. Материали по проект, реализиран през периода март 2013 – февруари 2015 г. Фондация за българска литература.
6. Борисова, В. (1988). Личността на ученика от Трудововъзпитателното училище. София, Държавно издателство „Народна просвета“.
7. Будон, Р. (2012). Социологията като наука. Издателство *Изток-Запад*.
8. Бунджулов, А. (1995). Музеят: публичното пространство на историята. В: *Пренаписванията на новата българска история в учебниците за гимназията*. София: Институт за социална критика.
9. Бунджулов, А. (1995). Хетеротопии. София, ИК „Критика и Хуманизъм“.
10. Бунджулов, А. (2011). Как да мислим социализма през хетеротопичност. В: *Социологически проблеми*, кн. 3-4.
11. Бъргър, П. и Т. Лукман. (1996). Социалното конструиране на реалността. София, ИК „Критика и хуманизъм“.
12. Вакан, Л. (2004). Затворите на нищетата. София, ИК „ЛИК“.
13. Вебер, М. (1998). Смисъл и ценност. София ИК „Критика и хуманизъм“.
14. Венедиков, Й. (1976). Юношите, престъпността, факторите. Изд. „Наука и изкуство“.
15. В името на институцията: поправителните училища в България. (2005). БХК.
16. Вучкова, С. (2011). Възпитателни мерки за малолетни и непълнолетни правонарушители. Изд. „Сиби“.
17. Гювийска, В, Н. Цанков. (2017). Химерните групи в училище. Благоевград. Университетско издателство „Неофит Рилски“.

18. Дамянов, К. (2019). *Помощникът на учителя в приобщаващото образование* ISBN: 978-619-230-077-7 [<https://www.mon.bg/bg/100381>] – последно посетен на 18.01.2020 г.
19. Данчев, В. (2004). „МОН е върхът“ или „Mes Rules“: Общият модел на институционалните съпротиви срещу реформата на образователната система. В: *Държавата срещу реформите* (Аврамов, Р. и колектив). 2004. София. Изд. *Изток – Запад*, с. 41 – 59.
20. Деца лишени от свобода в България: между наследството и реформата. (2014). София. Български хелзински комитет.
21. Децата в институциите. (2001). Социално-педагогически интернати и възпитателни училища-интернати. Том 1. „БХК“.
22. Джуд, Т. (2010). След войната. История на Европа след 1945 г.
23. Дончева, Д. (2014) Центърът за настаняване от семеен тип за деца и младежи в риск. В: Педагогически алманах. Том 22, бр. 2, с. 152 – 174
[<http://journals.uni-vt.bg/almanac/bul/vol22/iss2/>], последно посетен на 11. 11. 2022 г.
24. Дюркем, Е. (2006). Да мислим възпитанието. София. Изд „СОИМ“.
25. Еленков, И., Д. Колева. (2010). Детството при социализма. София. Изд. Рива.
26. За децата в конфликт със закона. (2015). Тематичен доклад от извършени проверки и оценка на състоянието и спазването правата на децата, настанени в Социално-педагогическите интернати и Възпитателните училища – интернати в република България (ноември-декември 2015 г.)
[[https://www.ombudsman.bg/pictures/VUI_SPI_final\(3\).pdf](https://www.ombudsman.bg/pictures/VUI_SPI_final(3).pdf)], последно посетен на 06. 12. 2019 г.
27. Здравков, П. (1958). Детската престъпност и борбата с нея. София. „Издателство на националния съвет на Отечествения фронт“.
28. Зер, Х. (2018). Малка книга за възстановително правосъдие. Изд. *Ла Конферанс ООД*.
29. Казашка, В. (2019). Приобщаващо образование. Пловдив. Изд. *АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“*.
30. Канушев, М. (2011). Наказания и инфранаказателност или за социалистическата икономия на репресията. В: Социологически проблеми, кн. 3-4.
31. Канушев, М. (2015). Престъпление и наказание в националната държава. Историческа социология на наказателните политики в България. Том I. Изд. на Нов

български университет.

32. Канушев, М. (2016) Наказателните практики на комунистическия режим. Историческа социология на наказателните политики в България. Том II. Изд. на Нов български университет.

33. Канушев, М. (2020). Наказателните стратегии в демократичното общество. Историческа социология на наказателните политики в България. Том III. Изд. на Нов български университет.

34. Канушев, М. (2018). Стигматизираната девиантност, или как се конструира множествена изключеност. В: *Неравенства и социална (дез)интеграция: в търсене на заедност*. Изд. Изток – Запад.

35. Китанов, К. (2007). Криминално-психологически аспекти на социализацията на непълнолетните наркопрестъпници. В: Трудове на научноизследователския институт по криминалистика и криминология. Том XXVIII, София, с. 46 – 64.

[https://www.mvr.bg/docs/librariesprovider62/default-document-library/1926d86c-trudove_nikk_tomxxviii_ipdf.pdf], последно посетен на 22. 01. 2020 г.

36. Концепция за държавна политика в областта на правосъдието за детето: [<http://www.strategy.bg/Publications/View.aspx?lang=bg-BG&Id=117>], последно посетен на 17.10. 2019 г.

37. Корнай, Я. (1996). Социалистическата система. Политическа икономика на комунизма. София, Акад. изд. „Проф. Марин Дринов“.

38. Кривиradeва, Б. и Б. Цветков. (2010). Ролята и мястото на Социално-педагогическите интернати и Възпитателните училища-интернати в системата за превантивно-корекционна дейност. В: Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Книга Социални дейности. Том 103, София, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.

39. Кривидарева, Б. (2016). Системи за ресоциализация на деца и младежи. София Издателство „Колбис“.

40. Крийд, Дж. (2005). Опитомяване на революцията. *От социалистическите реформи към противоречивия преход в едно българско село*. София, Изд. „Апострофи“.

41. Макаренко, А. (1963). Педагогическа поема. София, Изд. „Народна култура“.

42. Маринова, Е. (2006). Морал и социализация на децата и младежите в България. *Институт за философски изследвания БАН*. София, Изд. „Фабер“, ISBN – 10: 954 -775-676-1; ISBN – 13: 978-954-775-676-2

43. Маркс, К. и Ф. Енгелс. (1998). Манифест на комунистическата партия. София.
44. Матеева, Ю. (2008). Правен режим на непълнолетните правонарушители. София, Издателство „Сиела“.
45. Методическо указание за разработване на индивидуален план за подкрепа на ученици, настанени във ВУИ и СПИ: [<http://mon.bg/bg/100381>], последно посетен на 17. 10. 2019 г.
46. Московичи, С. (1998). Социална психология том I. ИК „ЖЕНИФЕР-ХИКС“
47. Московичи, С. (1998). Социална психология том II. ИК „ЖЕНИФЕР-ХИКС“
48. Наумова, С. (2018). Граници на правносоциологическото познание. В: *Право и граници. Сборник доклади*. Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
49. Невски, А. (1976). Някои общи особености на учебно-възпитателния процес в училищата за трудно възпитаеми подрастващи. В: *Особености на учебно-възпитателния процес в Трудововъзпитателните училища. Сборник от доклади*. София, с. 35 – 52
50. Обектив. (1996). Месечен бюлетин на Българския хелзинкски комитет
51. Обзор на съществуващите модели на резидентна грижа. *Международна социална служба – България*
[https://www.iss-bg.org/pic/Analisis_RCare.pdf], последно посетен на 11. 11. 2022 г.
52. Омбуцман на република България. (2014). Доклад за извършени проверки и оценка на състоянието и спазването на правата на децата, настанени в Социално-педагогическите интернат и Възпитателните училища – интернати в република – България (март 2014)
[<https://www.ombudsman.bg/documents/report%20npm%2003.2014.pdf>], последно посетен на 17. 10. 2019 г.
53. Първанов, П. (1976). Особенности на режима в ТВУ. В: *Особености на учебно-възпитателния процес в Трудововъзпитателните училища. Сборник от доклади*. София. с. 104 – 117
54. Рискови криминогенни и виктимогенни фактори при децата. (София 2009 – 2010) „Съюз на съдиите в България“ [<http://justicedevelopment.org/test/wordpress/wp-content/uploads/2011/11/Riskovi%20faktori%20pri%20decata.pdf>], последно посетен на 10. 12. 2020 г.
55. Станков, Б. (2003). Криминология. *Теоретични основи*. ВСУ „Черноризец Храбър“.

56. Станков, Б. (2006). Психология на престъплението. *Избрани текстове*. София. Изд. „Албатрос“.
57. Становище на Институт по социални дейности и практики относно реформата в младежкото правосъдие – [<https://sapibg.org/bg/news/stanovishte-na-institut-po-socialni-dejnosti-i-praktiki>], последно посетен на 30. 10. 2019 г.
58. Тилкиджиев, Н. (1996). Енциклопедичен речник по социология. София. Издател Михайл Мирчев.
59. Тодорова, Л. (2011). Превенция на асоциалните прояви на учениците. Благоевград. Унив. изд. „Неофит Рилски“.
60. Узунов, А. (1993). Живот без междучасия. Записки на един педагог. Част първа. София, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
61. Узунов, А. (1994). Живот без междучасия. Записки на един педагог. Част втора. Самораслеци деца наши. София, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
62. Фуко, М. (1992). Генеалогия на модерността. София, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
63. Фуко, М. (1998). Надзор и наказание. Раждането на затвора. София, Унив. изд. „Св. Климент Охридски“.
64. Фуко, М. (2000). Анормалните. София, Издателство „ЛИК“
65. Фуко, М. (2003). Трябва да защитаваме обществото. София ИК „ЛИК“
66. Хинова, Т. (1984). Методи, средства и организация на борбата с престъпността на непълнолетните. София, Изд. „Наука и изкуство“.
67. Хинова, Т. (1971). Престъпността и противообществените прояви на непълнолетните. София. Издателство на БАН.
68. Христов, И. (2008). Правото на прехода. В: *Мрежите на прехода. Какво всъщност се случи в България след 1989 г.*, Изд. „Изток – Запад“ с. 63 – 116.
69. Христов, М. (2013). Биополитическото конструиране на градското пространство. Изобретяване и усвояване на биополитически техники от индустриалния градски център до социалния хабитат. Дисертация.
70. Ченгелова, Е. (2017). „Икономиката в сянка“ като матрица за развитие на девиантно поведение – В: Политически хоризонти, бр. 2 май 2017 г. с. 74 – 102.
71. Шчукина, Г. И. (1976). Теория и методика на комунистическото възпитание. София. Държ. изд. „Народна просвета“.
72. Aries, P (1962). *Centuries of childhood*. Harmondsworth: Penguin
73. Becker, H. (1963). *Outsiders*. New York: Free Press of Glencoe

74. Goffman, E. (1961). *Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other inmates and Other Inmates*. Anchor Books edition.
75. Goffman, E. (1963). *Stigma. Notes on the management of spoiled identity*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall
76. Boudon, R. (1982). *The Unintended Consequences of Social Action*. English Translation of Chapters 1, 2, 5, 7. The Macmilan Press Ltd
77. Wacquant, L. (2008a). Ghettos and anti-ghettos: an anatomy of the new urban poverty. *Thesis eleven*, 94(1)

АРХИВНИ ДОКУМЕНТИ

ЦДА ф. 1283, оп. 1, а. е. 1, л. 2-15
ЦДА, ф. 1283, оп. 1, а. е. 37, л. 6-8
ЦДА ф. 136, оп. 48, а. е. 136, л. 136

НОРМАТИВНИ АКТОВЕ И ДОКУМЕНТИ

Наказателен закон. *ДВ, бр. 40, 21.02.1896 г.*

Закон за лицата. *ДВ, бр. 273, 17.12.1907 г.*

Закон за съдилищата за маловръстни. *ДВ, бр. 39, 20.02.1943 г.*

Закон за намаляване броя на кръчмите и ограничаване на пиянството. *ДВ, бр. 154, 07.07.1947 г.*

Закон за народната просвета. *ДВ, бр. 218, 17.09.1948 г.*

Закон за борба с детската престъпност. *Известия, бр. 13, 14.02.1958 г.*

Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. *Известия, бр. 11, 07. 02.1961 г.*

Закон за другарските съдилища. *Известия, бр. 50, 23.06.1961 г.*

Закон за отклоняване от наказателно производство и налагане на възпитателни мерки на непълнолетни лица

[https://mjs.bg/Files/Consultation_paper_636511039181061074.pdf], последно посетен на 30. 04. 2019 г.

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. *ДВ, бр. 30, 15.04.1969 г.*

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. *ДВ, бр. 68, 02.08.2013 г.*

Закон за изменение и допълнение на Закона за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. *ДВ, бр. 59, 29.07.2016 г.*

Закон за предучилищното и училищното образование. *ДВ, бр. 79, 13.10. 2015 г.*

Закон за борба с противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. София, 2008 г.

Закон за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и постановления на ЦК на Българската комунистическа партия и на Министерския съвет, правилници и др. по приложението на закона. (1961). София Държ. изд. „Наука и изкуство“.

Наказателен кодекс. *изм. ДВ, бр.32, 27.04.2010 г.*

Правилник за Трудововъзпитателните училища. *Известия, бр. 97, 05.12.1958 г.*

Правилник за детските педагогически стаи. *Известия, бр. 97, 05.12.1958 г.*

Правилник за детските педагогически стаи. *ДВ, бр. 4, 11.01.1971 г.*

Правилник за Трудововъзпитателните училища. *ДВ, бр.100, 17.12.1976 г.*

Правилник за прилагане на Закона за социалното подпомагане. *ДВ, бр. 133, 11.11.1998 г.*

Правилник за детските педагогически стаи. *ДВ, бр. 92, 17.11.1998 г.*

Правилник за Възпитателните училища – интернати. *ДВ, бр. 73, 17.08.1999 г.*

Правилник за Социално-педагогическите интернати. *ДВ, бр.73, 17.08.1999 г.*

Правилник за устройството и дейността на Приютите за безнадзорни деца. *ДВ, бр. 29, 06.04.1999 г.*

Правилник за прилагане на Закона за закрила на детето. *ДВ, бр. 66, 25.07.2003 г.*

Правилник за устройството и дейността на Възпитателните училища интернати и Социално-педагогическите интернати. *ДВ, бр. 71, 01.09.2006 г.*

Правилник за устройството, организацията и дейността Централната комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните към Министерския съвет. *ДВ, бр.75, 02.10.2012 г.*

Правилник за устройството, организацията и дейността на Централната комисия за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните към Министерския съвет *Об. ДВ, бр. 75, 02.10.2012 г.; изм. ДВ, бр. 72, 13.09.2019 г.*

Методика за оценка на индивидуалните потребности на всеки ученик с девиантно поведение/в конфликт със закон: [<http://mon.bg/bg/100381>], последно посетен на 17. 10.

2019 г.

Механизъм за противодействие на тормоза и насилието в институциите в системата на предучилищното и училищното образование [[https://mon.bg > upload > Mehzm_protivodejstvie_tormoz_281217](https://mon.bg/upload/Mehzm_protivodejstvie_tormoz_281217)], последно посетен на 22. 12. 2019 г.

Механизъм за съвместна работа на институциите по обхващане и включване в образователната система на деца и ученици в задължителна предучилищна и училищна възраст *ДВ, бр. 50, 15.06.2018 г., изм. и доп. ДВ, бр. 82, 18.10.2019 г.*

Конвенция за защита правата на човека и основните свободи, *приета на 5 ноември 1950 г. от Съвета на Европа в Рим. ДВ, бр. 66, 07.09.1992 г.*

Конвенция на ООН за правата на детето (2014)
[https://www.unicef.org/bulgaria/sites/unicef.org.bulgaria/files/2018-09/CRC_bg.pdf],
последно посетен на 11. 11. 2019 г.

ПРИЛОЖЕНИЕ 1

Снимков материал от ВУИ „Ангел Узунов“, гр. Ракитово

Училищна сграда

Общежитие

Рампа за незрящи

Столова

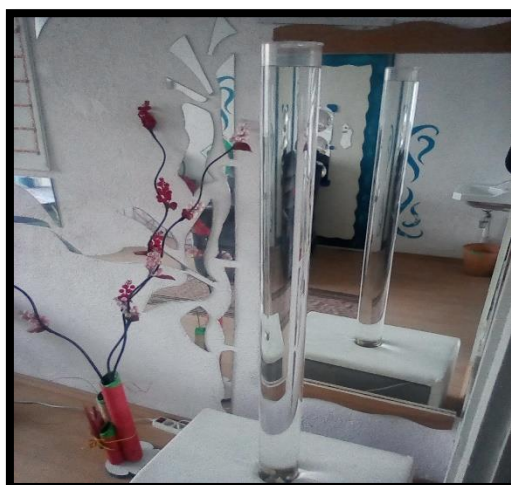
Общежитие и спортна площадка

Физкултурен салон

Форма на педагогическа подкрепа

Сензорна стая

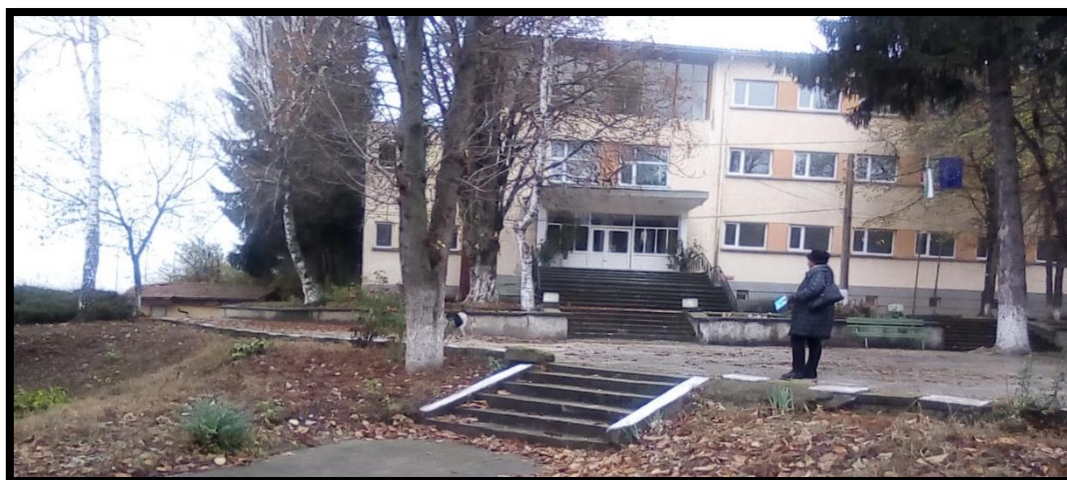
Струг от 1968 г.

Лични вещи на възпитаници на интерната

ПРИЛОЖЕНИЕ 2

Снимки от ВУИ „Христо Ботев“, с. Подем

Училищна сграда

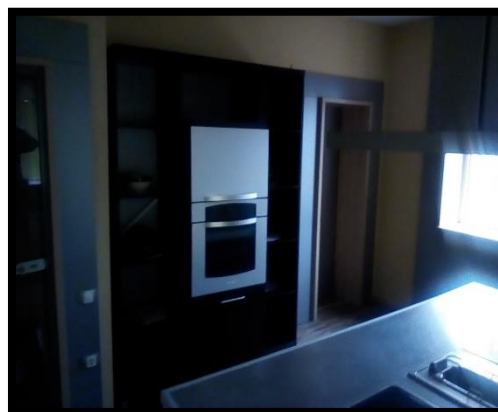
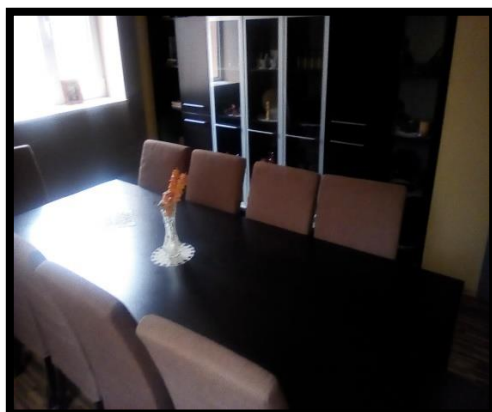
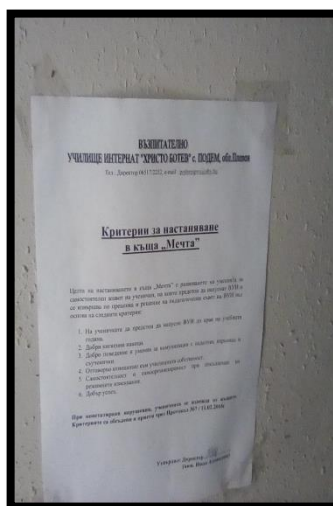
Общежитие

Любимецът, който изпълнява
охранителни функции

Къща „Мечта“ – в нея са настанявани ученички за добро поведение

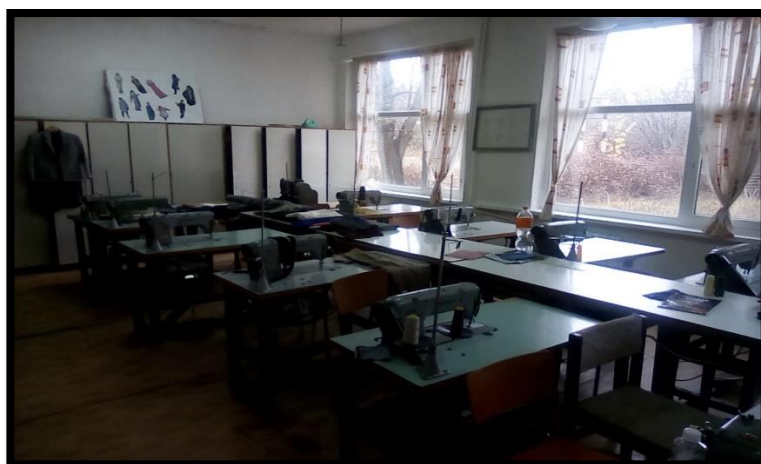

Вход на физкултурния салон

Физкултурен салон

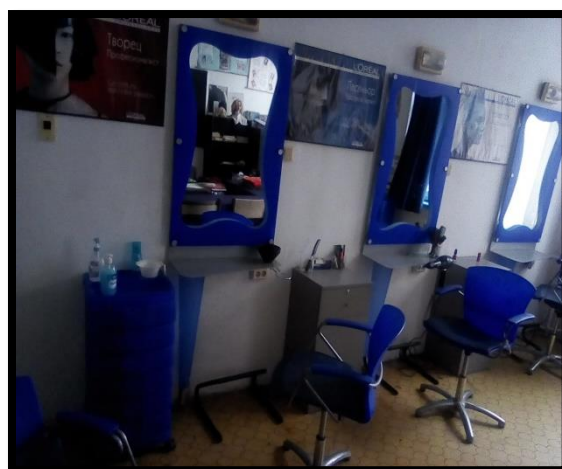
Шивашко ателие

Класна стая

Учебен кабинет

Фризьорско ателие

ПРИЛОЖЕНИЕ 3

ВУИ „Никола Й. Вапцаров“, гр. Завет

Училищна сграда

Общежитие

Училищният автобус; зад него е сградата на училището; в дясно е общежитието

Столова

Неизползвана вече сграда, част от цялата площ от 74 дка на интерната

Сградата на закрития и неизползваем дърводелски цех

Опитно поле

Стадион в интерната

Медицинският кабинет във ВУИ „Никола Й. Вапцаров“, гр. Завет

Снимките по-долу са от стая, преобразувана в музей

Когато интернатът е все още ТВУ

В периода на социализма в училището е изградена база, позволяваща развиването на много профилна и разнообразна професионална подготовка

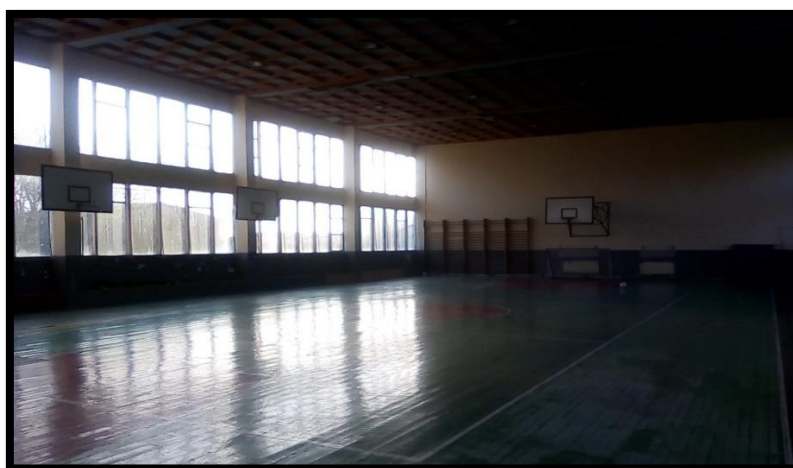
Историята на интерната е съпроводена от участия на възпитаниците в различни спортни мероприятия

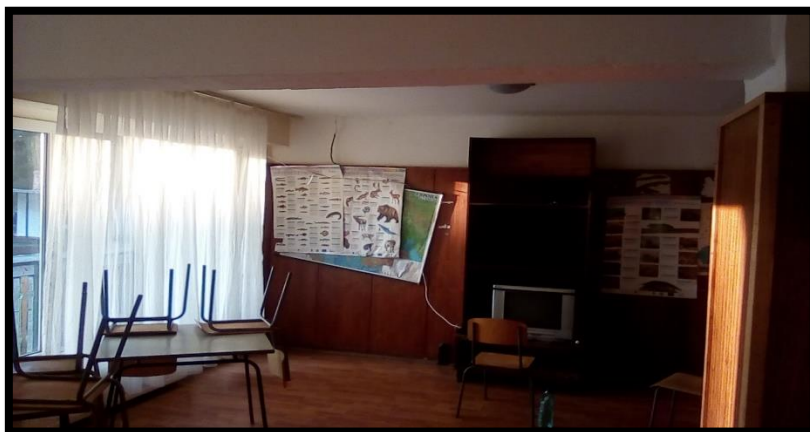
Кабинетът по история днес

Авторът на стихосбирката „Пясъчен кръст“ е преподавател в интерната

Физкултурен салон

Стаята за прекарване на свободното време на учениците

ПРИЛОЖЕНИЕ 4

СПИ „Христо Ботев“, с. Варненци

Сграда (сивата част е общежитие, а останалата – училище)

Училищна част от сградата

Сградата на столовата

Беседката наричана изповедалня, където учениците заедно с педагогическия съветник разговарят по теми, които ги вълнуват

Фоайето на СПИ „Христо Ботев“, Варненци

Табло, на което са написани правилата в училището

Класна стая

Основен акцент в обучението е спортът

Залата за борба

ПРИЛОЖЕНИЕ 5
ВЪПРОСНИЦИ
ВЪПРОСНИК
(за учители и експерти)

1. Вие познавате системата на специалните училища за ученици с противообществени прояви, както и промените настъпили и настъпващи в нея. Може ли най-напред да ми кажете какви според Вас са основните промени в тази система след 1989 г.?

- На ниво нормативна уредба?
- На ниво практическо функциониране?
- На ниво персонал?

Има ли някаква вътрешна периодизация на промените между 1989 и днешния ден, в смисъл значими моменти, преходи и пр.?

Кои са основните инициатори на промените?

2. Как се променя системата на специалните училища за ученици с противообществени прояви в отношението си към децата?

3. Сравнявайки ТВУ, от една страна със СПИ и от друга – с ВУИ какви са приликите и разликите между тези институции? Променя ли се контингента на децата в тези институции?

4. Как тече процесът на деинституционализация? На какви етапи протича и случва ли се реално тя? Колко са към днешна дата действащите ВУИ и СПИ? Какви структури ще поемат децата след закриване на СПИ и ВУИ? Има ли практическа готовност за такова закриване?

5. Какви са биографичните траектории на децата? От какви семейства са най-често децата настанявани в СПИ и ВУИ?

6. От позицията, която заемате вие, кой от проблемите в системата е най-тежък, приоритетно трябва да се реши?

7. Има ли интернати, които са по-добри от други? От какво зависят разликите?

8. Какво е състоянието на медицинската грижа и образованието в тези училища?

9. Как се реализират възпитаниците на СПИ и ВУИ след излизане от институцията?
10. Как оценявате отношенията между различните ведомства, отговорни за тези интернати – комисии, министерства, неправителствени организации и др.? Кой е натоварен с най-много отговорности? Има ли добра комуникация между тях? Как протича процесът на комуникация? Има ли проблеми между тях?
11. Каква е ролята на неправителствения сектор в преобразуването на системата във връзка с новия закон, който се подготвя, както и периодичните промени осъществявани във ВУИ и в СПИ?

ВЪПРОСНИК

(за ученици)

1. Разкажи ми за себе си. Как протича един твой ден?
2. Обичаш ли да ходиш на училище? Кои предмети са ти най-приятни и би искал/а да изучаваш повече часове?
3. Има ли учебни предмети, които не искаш да изучаваш?
4. Участваш ли в извънучилищни изяви – фолклорни фестивали за деца и юноши; конкурси; олимпиади; спортни състезания; турнири по шах и други подобни. Какво е отношението ти към този тип изяви? Харесват ли ти?
5. Посещавате ли организирано от училище музеи и художествени галерии?
6. Знаеш ли какво е зелено училище и посещавал/а ли си такова?
7. Организиран ли се от училище екскурзии и къде сте ходили? Какво ти направи силно впечатление, какво те развълнува?
8. Срещаш ли се със членове на семейството си?
9. Как би описал/а мястото, където учиш и живееш? Имаш ли приятели тук сред съучениците си?
10. Ще ми разкажеш ли с какво се занимаваш през почивните си дни и през ваканциите си?

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ

ФИЛОСОФСКИ ФАКУЛТЕТ

ДЕКЛАРАЦИЯ ЗА ОРИГИНАЛНОСТ И ДОСТОВЕРНОСТ

(по чл. 27, ал. 2 от ПП ЗРАСРБ)

От З д р а в к о С т а л е в А н г е л о в

докторант към катедра Социология, на Софийски университет „Св. Климент Охридски“, декларирам, че представената от мен за защита дисертация на тема: Трансформация на ТВУ след падането на режима на държавния социализъм в България за присъждане на образователна и научна степен „доктор“ е оригинална разработка и съдържа оригинални резултати, получени при проведени от мен научни изследвания (с подкрепата и съдействието на научния ми ръководител).

Декларирам, че резултатите, които са получени, описани и публикувани от други учени, са надлежно и подробно цитирани в библиографията, при спазване на изискванията за защита на авторското право.

Уведомен съм, че в случай на констатиране на плагиатство в представената дисертация, комисията по защитата е в правото си да я отхвърли.

Декларирам, че настоящата дисертация не е представяна пред други университети, институти и други висши училища за придобиване на образователна и научна степен.

Дата:.....

Декларатор:.....

(Здравко Ангелов)